
VKRANIA

Україна
крізь віки

О.І.Гуржій, Т.В.Чухліб

ГЕТЬМАНСЬКА УКРАЇНА

Том 8

Видавничий Дім
Альтернативи

Київ – 1999

Гуржій
Олександр
Іванович

Чухліб
Тарас
Васильович

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України

*Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України*
В.А.Смолія

Автори:
О.І.Гуржій –
вступ, розділи І-ІV, висновки (спільно з Т.В.Чухлібом);
Т.В.Чухліб –
розділ V, висновки (спільно з О.І.Гуржієм).

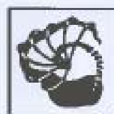
Гетьманська Україна – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 стор.

*Восьмий том 15-томного видання "Україна крізь віки"
присвячений історії Української козацької держави
останньої чверті XVII-XVIII ст.*

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-14-0 *(том 8)*

ВСТУП

Нині виповнилося 350 років від початку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького й виникнення козацької держави — Гетьманської України. Багато поколінь прийшло на зміну тим славним воїнам, які в далекому XVII ст. виборювали незалежність нашої Батьківщини, розбудовували своєрідну республіку з демократичними формами правління. Вона, мов квітка, розцвіла тоді в оточенні монархічних країн-сусідів на чолі з деспотичними володарями (королями, ханами, султанами, царями).

Якими ж, власне, були люди, що населяли Гетьманську Україну? В кого вірили, кому корилися, проти чого повставали? Про їхнє життя-буття, вболівання та надії, здобутки і втрати й піде мова в цій книжці.

Дана студія є складовою частиною великої теми "Україна крізь віки" (Історичні події на теренах України впродовж двох тисячоліть християнської ери), а тому, відповідно до загальної структури цієї серії праць, хронологічно охоплює, головно, останню чверть XVII- середину 60-х рр. XVIII ст., тобто, період від завершення Визвольної війни українців 1648-1676 рр. до остаточного скасування гетьманства царським урядом у 1764 р. Щоправда, окремі явища, події, процеси, описані в ній, брали свій початок у попередні роки або ж завершилися дещо пізніше від зазначеного терміну. У зв'язку з цим автори дозволили собі зробити необхідні часові екскурси. Крім того, для повнішого розуміння й кращого висвітлення окресленої проблеми залучено історичні матеріали стосовно всіх основних регіонів України, а не лише території, на яку безпосередньо поширювалося гетьманське правління. По-перше, українські землі, незважаючи на політичний чи адміністративний поділ, мали тісний зв'язок між собою й не могли розвиватися відрубно одна від одної. По-друге, саме такий підхід, на наше переконання, дозволить зробити достатньо широкі порівняння й узагальнення.

Відразу хочемо звернути увагу читача на те, що в історіографії існують різні погляди навіть на існування Української козацької держави. Одні з дослід-

ників, для прикладу, взагалі заперечували (і роблять це й нині) наявність державності в українців протягом другої половини XVII-XVIII ст. Інші вважають, що вона, тобто державність, фактично існувала тільки з 1648 по 1654 р. (до об'єднання з Росією в одному утворенні). Треті пишуть лише про "зародки" Української держави в перебігу Національно-визвольної війни під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького. А деякі твердять про власне державну територію країни, починаючи від Переяславсько-Московської угоди в 1654 р. При цьому дефініції "держава" і "державність" то ототожнюються, то категорично розмежовуються (скажімо, тоді, коли йдеться про незавершеність державотворчого процесу). А тим часом такі корифеї вітчизняної історичної науки, як Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Вячеслав Липинський, Олександр Терлецький, Дмитро Дорошенко, Андрій Яковлів, Михайло Слабченко, Олександра Єфименко, Наталія Полонська-Василенко, Олександр Оглоблин та їхні послідовники, вважали факт її існування незаперечним.

Ми підтримуємо концепцію тих вчених, котрі провадили ідею функціонування інститутів Української держави (за всієї її обмеженості в окремі періоди), починаючи від середини XVII й мало не до кінця XVIII ст. Водночас обґрунтовується думка про співіснування кількох національних автономних політичних утворень — Лівобережної та Правобережної Гетьманщини, частково Слобожанщини — у складі інших держав. До всього, схарактеризовано всі головні ознаки державності в них: владу, кордони, населення і закони, за якими жили конкретні люди.

Велике значення надається висвітленню життя та діяльності окремих осіб, які були творцями історії України нової доби. З урахуванням новітніх досліджень ми намагалися об'єктивно розкрити складні й неоднозначні образи державних мужів Гетьманської України, показати не лише їхні політичні та воєнні здобутки, а й спосіб мислення, усвідомлення приналежності до політичної еліти.

Зрозуміло, що вичерпне розкриття теми передбачає розгляд соціально-економічних аспектів (наприклад, структури тогочасного суспільства, народного господарства, станових суперечностей тощо), а також аналіз (хоча б і побіжний) культурного розвитку українців. Зокрема, йтиметься про традиції, побут, мовні особливості й т.ін.

начну увагу приділено ролі українського етносу в створенні власної рес-
ліки, причому принципово зазначено, що кордони останньої не збігалися
ковим розселенням корінних жителів. Визначено основні шляхи міграцій,
дено важливі дані про чисельність і етнічний склад жителів України.
но окремі сюжети про перебування українців за межами вітчизни та
йняття їх іноземцями.

Історія козацької України вивчається у зв'язку з геополітичними впливами
ніх країн. Фактичний матеріал, залучений до книжки, переконливо свід-
ь: політика урядів Польщі, Росії, Туреччини та її васала Кримського ханст-
які виборювали право на підпорядкування Гетьманської України, за всіх
ов передбачала руйнацію в останній національної державницької справи.

Ось такі найголовніші судження, пропоновані нами на розгляд читачеві.
на річ, ми далекі від думки про те, нібито всі задуми нам у повному обсязі
лося втілити на сторінках відносно невеликої праці. Певні аспекти теми
ишилися невисвітленими. Окремі з них вимагають додаткових пошуків.
ідповідних розділах ми наводимо різні думки вчених з того чи іншого
ання, робимо необхідні уточнення відповідно до сучасного стану вивчен-
проблеми загалом.

При викладі конкретно-історичного матеріалу враховувалися принципові
оження й широко використовувалися досягнення як вітчизняних, так і за-
біжних фахівців-суспільствознавців. Окрім уже названих, не можемо не зга-
ти й таких, як М.Андрусяк, О.Апанович, В.Артамонов, Д.Багалій, Д.Басараб,
орисенко, І.Борщак, Л.Винар, М.Возняк, М.Василенко, З.Вуйцик, Г.Гаєць-
й, В.Гарасимчук, В.Голобуцький, В. Горобець, К.Гуслистий, І.Джиджора,
ядиченко, В.Ейнгорн, В.Кабузан, А.Камінський, О.Коваленко, Д.Колодзей-
к, О.Компан, М.Кордуба, М.Костомаров, М.Крикун, Б.Крупницький, О.Ла-
вський, О.Левицький, В.Маркіна, М.Марченко, Т.Мацьків, Л.Мельник,
есяц, Ю.Мицик, Н.Мірза-Авакянц, О.Окиншевич, В.Панашенко, А.Пашук,
ерденія, А.Перковський, М.Петровський, О.Путро, Г.Санін, Г.Сергієнко,
ергійчук, А.Слюсарський, В.Смолій, М.Стахів, В.Степанков, О.Струкевич,
Субтельний, Ф.Уманець, Ф.Шевченко, С.Шелухін, Д.Яворницький. Зрозумі-
що перелік прізвищ дослідників, які написали праці з історії Гетьманської
раїни, можна за бажання принаймні подвоїти, а то й потроїти. Список най-
ловнішої опрацьованої спеціальної літератури подано в кінці тексту.

Базу нашого дослідження становлять різні за характером документи. Серед опублікованих важливим є "Генеральне слідство про маєтності 1729-1730 рр." по лівобережних полках, видання якого здійснено в дев'яти книжках протягом 1893-1931 рр. У ньому зібрано велику кількість гетьманських універсалів, жалуваних грамот царів, "листів" полковників, постанов Генеральної військової канцелярії й Малоросійської колегії щодо прав на земельну власність старшин, шляхтичів, монастирів, статусу міщан, селян і рядових козаків. Фрагментами описано деякі звичаї українців. Широко висвітлено соціальне, економічне та правове становище основних груп населення, рівень культури та освіти українців, напрями внутрішньої й зовнішньої політики гетьманського правління у видруках з архівів елітарних родин Полуботків, Сулим, Скоруп, Войцеховичів, Стороженків тощо. У мемуарній літературі, тобто, щоденниках, спогадах, записках та літописах останньої чверті XVII-XVIII ст. (Я.Маркевич, С.Величко, М.Ханенко, Р.Ракушка-Романовський, Г.Грабянка та деякі інші) йдеться про діяльність гетьманів, старшин, шляхтичів, іноземних урядовців в Україні, аграрні відносини, воєнні події, народне господарство, "послушенство" посполитих.

Багато законів царського уряду, що стосувалися Правобережної й Лівобережної України, Слобожанщини та Запорожжя, вміщено до багатотомного "Полного собрания законов Российской империи", перше видання якого здійснено в Санкт-Петербурзі в 1830 р., а також багатотомного збірника постанов польських сеймів "Volumina legum". У них певною мірою відбитий соціально-економічний, політичний і культурний розвиток названих регіонів.

Оригінальним джерелом для з'ясування правового статусу великих груп і прошарків людності в Гетьманщині першої половини XVIII ст. є звід законів під назвою "Права, по которым судится малороссийский народ". Його було складено державницькою верхівкою на ґрунті норм поведінки, що діяли тоді на Лівобережжі й відповідали становим інтересам старшини, шляхти, вищого духівництва. До цього юридичного кодексу залучили тоді важливі положення з Литовського Статуту, "Хелминского права", "Зерцала Саксонського", українського звичаєвого права і судової практики, а також російського законодавства.

Чимало фактичного матеріалу про козацький устрій, аграрні відносини, повинності селян і міщан, адміністративне управління, організацію військової

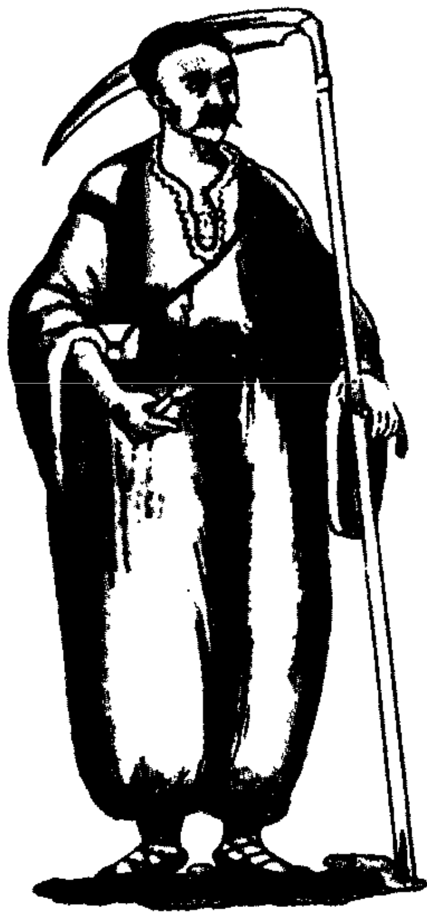
рави, повстання тощо в Україні зазначеного періоду міститься в документальних багатотомних виданнях "Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России" та "Акты, относящиеся к истории Западной России", зібраних і видрукуваних Археографічною комісією переважно в другій половині XIX ст.

Під час написання книжки широко використано документальний матеріал, що зберігається в численних фондах архівів і рукописних відділах наукових бібліотек України, Росії та Польщі, зокрема, Центрального державного історичного архіву України, Російського державного архіву давніх актів (Росія, Москва), Архіву Головного Актів Давніх (Польща, Варшава), відділів рукописів Державної публічної бібліотеки ім.Салтикова-Щедріна (Росія, Санкт-Петербург), Національного інституту ім.Оссолінських (Польща, Вроцлав), Музею Чарторийських (Польща, Краків), бібліотеки Варшавського університету (Польща).

Тут зосереджено оригінали та копії жалуваних грамот польських королів і російських царів, гетьманських універсалів, полковницьких "листів" з питань соціально-економічного, політичного й культурного розвитку країни; приватне й офіційне листування між сановниками, старшинами, шляхтичами та вищими духовними особами з їхніми власними оцінками тогочасних подій; постанови Вального сейму, укази Малоросійського приказу, Сенату, Малоросійської колегії; рішення та судження чиновників Генеральної військової, полкових і сотенних канцелярій про селянські переходи, збирання податі, характер судочинства і т.ін.

Запорожці.

Селянин.

Міщанин.

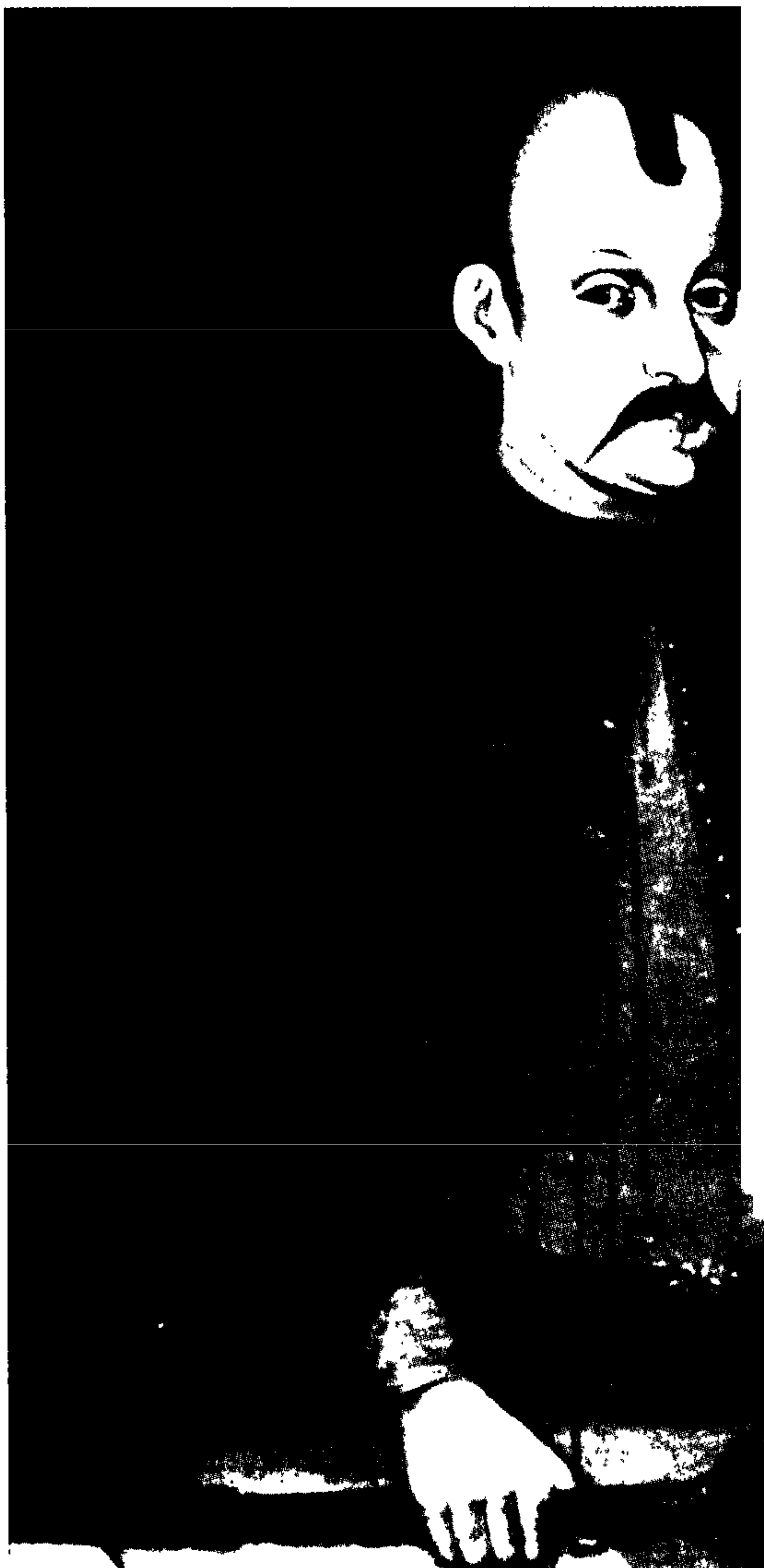
Гетьман. Полковник. Шляхтич.

Козак-підпомічник.

Виборний козак.

Портрет наказног
Євста

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ ПІД ВЛАДОЮ ДВОГЛАВОГО ОРЛА

§1. Україна за гетьманування І.Мазепи та І.Скоропадського

ВТРАТА ЗДОБУТКІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Після завершення Національної революції середини XVII ст. наша країна опинилася в скрутному соціально-економічному і політичному становищі. Пошматована на окремі частини (Лівобережжя та Слобожанщина перебували в складі Російської держави, Правобережжя — Речі Посполитої й частково під протекторатом Туреччини, Південь, що тільки-но почав більш-менш освоюватися, відчував близькість володінь і влади кримського хана), вона зазнала значних матеріальних і людських втрат. Десятки великих міст і містечок, сотні сіл були зруйновані, а їхні мешканці загинули чи розбіглися під тиском ворога. Сучасник тих подій, арабський мандрівник Павло Алеппський (Халебський, бл. 1627-1669 рр.) так писав про Україну в своєму нотатнику: "*Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони не знали, але в ці роки вона з'явилась у них, забравши з них сотні тисяч у сади блаженства*". Проте дух козацький, волелюбність українців залишились нездолаиими. Поступово в них дедалі яскравіше виявлялось національне самоусвідомлення. Найчисельніша група населення — розкріпачене селяиство Гетьманщини — проти кріпаків Росії з її консервативним монархічним правлінням мала більше можливостей для суспільного розвитку та визрівання самобутніх етнічних рис у галузі художнього життя, побуті та звичаях. Порівнюючи власні враження від перебування в Москві, а потім у Києві, Павло Алеппський зазначав: "*Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні* (Росії — авт.) *ніхто не може почуватися хоч трохи вільним і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли... Зате Козацька країна була для нас начебто власний рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі*".

Що ж конкретно становили в кінці XVII ст. українські землі, котрі відійшли до Російської держави? Згідно з Андрусівською угодою між урядами Росії й Польщі, в якій повністю ігнорувалися інтереси власне України, територія на правому березі Дніпра опинилася у сфері впливу польської корони. Тільки Київ із навколишньою місцевістю (кілька верств довкола) передавався на два роки під московський скіпетр. Польща повертала також Сіверську землю та офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави.

Частина Гетьманщини, що розташовувалася на лівому березі Дніпра, у військово-адміністративному аспекті, як і в попередні роки, й далі поділялася на полки. На той час їх налічувалося десять: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Всі вони були поділені на сотні: від семи до двадцяти в кожному. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав і деякі інші міста мали самоврядування, користувалися магдебурзьким правом, наданим їм ще до Визвольної війни. Міська верхівка, маючи певні соціальні й економічні пільги, нерідко ставала в опозицію до старшинської адміністрації в полках і сотнях, прагнучи вибороти собі ще більшу повноту влади на місцях. Після Б.Хмельницького гетьмана обирали на військовій раді з наступним затвердженням царем. При ньому дорадчим органом залишалася генеральна старшина (генеральні обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий, підскарбій і бунчужний).

На кінець XVII ст. з переселенців були сформовані слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський та Ізюмський, які також поділялися на сотні. Політико-адміністративним устроєм у регіоні керував, головно, царський уряд. Як і на Лівобережжі, полкове управління тут очолювали полкова (обозний, суддя, осавул, хорунжий, два писарі) й сотенна (сотник, отаман, осавул, хорунжий і писар) старшина. Спочатку старшин обирали переважно на козацьких радах, а з XVIII ст. їх уже призначає влада Москви. На першому етапі існування правління полків підпорядковувалося Розрядному приказові, з 1688 р. — Посольському, а з 1708 зосередилося в руках азовського військового губернатора.

Запорозька Січ законодавчо підпорядковувалась адміністрації обох країн (воля гетьмана не бралася до уваги). Західний кордон між Річчю Посполитою і Російською державою визначався по Дніпру, починаючись від порогів і доходячи до нижньої течії р.Сож. Від останньої по межі Речицького повіту (охоплював "кут" південно-східного району пізнішої Мінської губернії на берегах Дніпра, Прип'яті та Березани) й частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія повертала на

схід за Сож і дуже ламано окреслювала східний кордон, встановлений ще Поляновським трактатом від 1634 р.

Отже, більшість здобутків українського народу, завойованих протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера фактично була принесена в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі. Оцінюючи цей факт, літописець Самійло Величко зазначив, що "**всем козакам** (тут: українцям — авт.) **не полезен Андрусовский торг**". "*Страшним ударом*" для Української держави назвав його відомий історик Омелян Терлецький.

Договір про "Вічний мир" між Росією і Польщею від 26 квітня (6 травня) 1686 р. підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в значно категоричнішій формі. Він остаточно (не тільки юридично, а й фактично в міжнародному розумінні) закріпив за Москвою право на володіння Гетьманщиною. Згідно з ним, р.Орель окреслила південну межу краю, а Польща відмовилася від протекторату над Запорозькою Січчю. Північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького і Речі Посполитої пройшов від Січі вгору по Дніпру та гирлу р.Тясмин, а звідти до Чигирина й далі до Чорного лісу.

З початком нового століття, після оголошення війни Швеції в 1700 р., Петро І перетворює Україну (передусім її прикордоині з Польщею землі) в свою заручницю при розв'язанні великодержавницьких проблем. Так, укладаючи з польським королем Августом II Сильним (роки правління — 1697-1706, 1709-1723) угоду про спільні дії проти шведського короля Карла XII (1697-1718 рр.), він, нехтуючи інтересами Української держави, обіцяє "уступити" Речі Посполитій кілька "городів" на Правобережжі й окремі села Стародубського полку. А вже після цього відправляє до гетьмана Івана Мазепи, щоб розвідати, як той поставиться до такого рішення, дяка Бориса Михайлова з "таємними" статтями.

Гетьман добре розумів тактику і загальну політику царського двору щодо України. В цій справі для нього майже не існувало таємниць. Тому, щоб не сваритися з Петром І, Мазепа вирішив повністю не відмовляти посланцю й після дворазової зустрічі з ним "**в тайне наодине ж**" погодився віддати полякам Трахтемирів, Стайки і Трипілля. Але зажадав, враховуючи попередній досвід і "**многое непостоянство польское**", зафіксувати цю угоду в конституції иа сеймі, а сам зміст її опублікувати. Очевидно, так він хотів убезпечити Українську державу від подальших зазіхань і королівської, і царської влади. На всі інші пропозиції гетьман не пристав.

Іван Мазепа протягом усього свого правління не полишав надії знову возз'єднати під власною булавою Правобережжя й Лівобережжя.

Рис. 2. Гетьман Іван Самойлович.

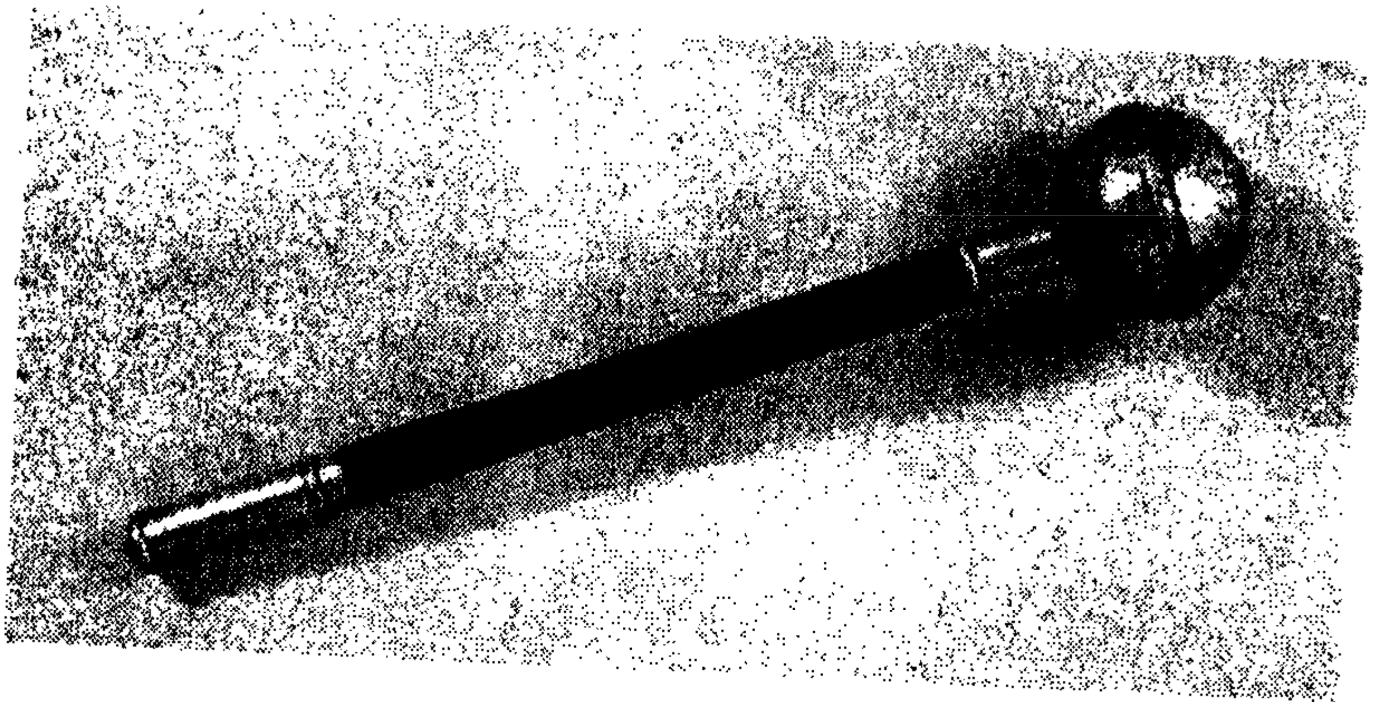

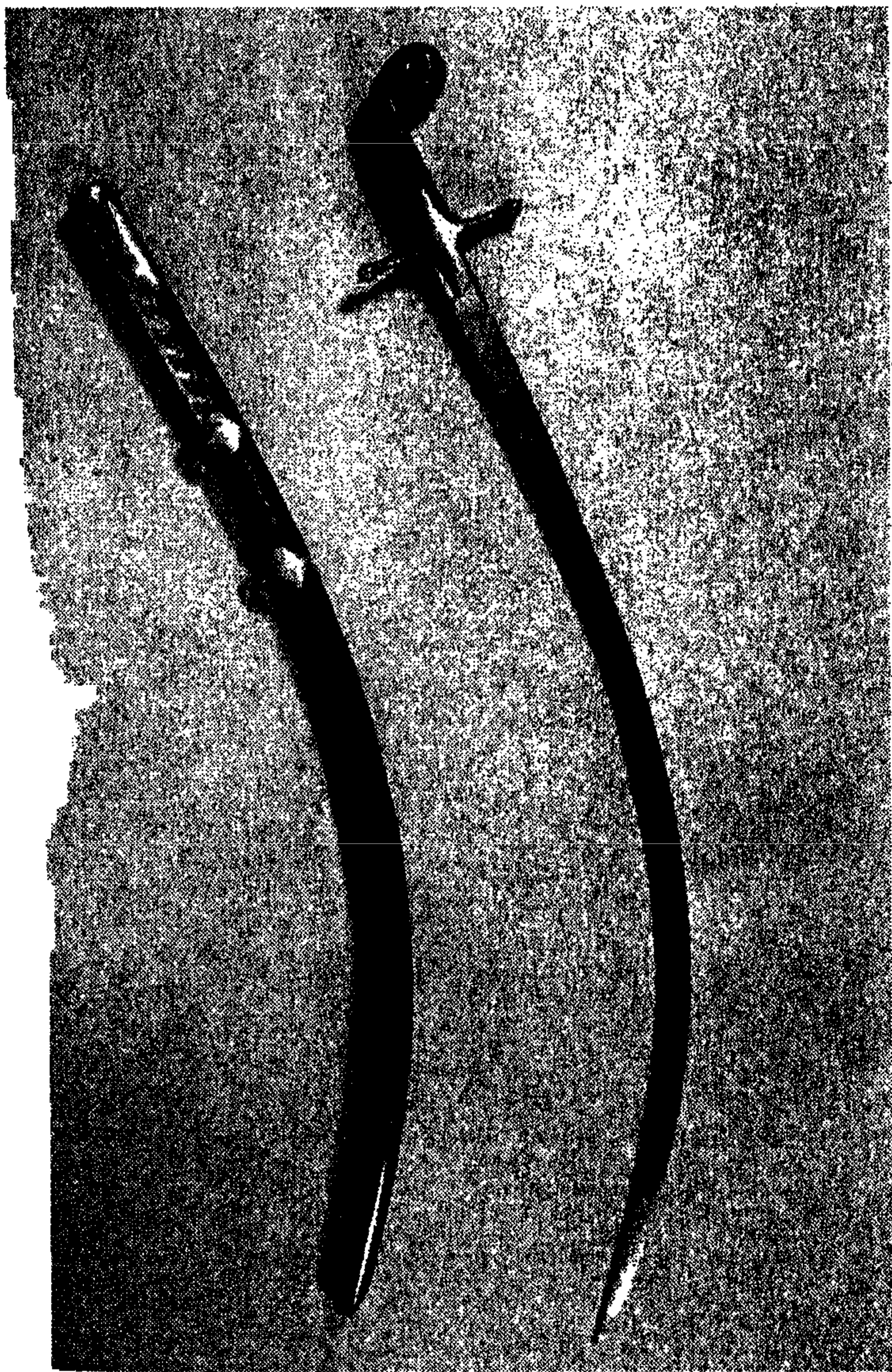
Рис. 3. Гетьман Іван Мазепа.

Цікаво відзначити, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом "**Войска Запорожскаго обоих сторон Днепра**". Зокрема, таке титулування знаходимо в царському указі й "**изволеніи**" 1688 р. чернігівським полковнику Я.Лизогубу та старшині, котрі були відсутні під час обрання нового гетьмана, про їх "**во всяких делах послушаніе и повиновеніе**" Мазепі. Таке ж титулування міститься й на сторінках багатьох тогочасних офіційних документів. Мазепа тим часом здебільшого підписувався так: "**Гетьман Войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго**".

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

На суспільно-політичне й економічне життя українців у Російській державі істотно вплинула реформаторська діяльність Петра І (1672-1725 рр.), царювання якого розпочалося в 1682 р. Він кілька разів відвідав Україну, зустрічався з гетьманами І.Мазепою та І.Скоропадським, представниками місцевої соціальної еліти. Його реформи провадилися, головно, в інтересах панівних верств Росії, але до певної міри сприяли й розвиткові господарства та виробничих відносин "окраїнних областей". Зокрема, деякі царські укази та заходи передбачали значне поширення в сільському господарстві України окремих технічних культур, культивування нових овочів і фруктових рослин, поліпшення виробництва полотна і канатів, розвиток скотарства і т.ін. Іменний указ від 31 грудня 1719 р. про рудокопні "заводи", згідно з яким майстрових рудокопних підприємств звільняли від державних повинностей і податків та виконання військової служби, викликав значне переселення працездатних людей із Правобережжя на Лівобережжя, а також обумовив прибуття фахівців цієї галузі з Польщі. Указ від 18 січня 1721 р. певною мірою сприяв "**розмноженню**" місцевих заводів. На початку 20-х рр. Камер-колегією було утворено спеціальну контору для нагляду за хліборобством і забезпеченням корінних жителів хлібом під час неврожаїв і стихійних лих. Імператор вимагав надсилати йому відомості про кількість зібраного хліба, поліпшення обробітку землі й збільшення освоєних земель. У вересні 1723 р. Петро І видав указ Берг-колегії про посилання "нарочних" на Дніпро "**для сыску руды и каменного угля**", яким започатковувалися пошуки й розроблення корисних копалин на українських землях. Цій справі надавалося загальнодержавного значення. Ще на самому початку XVIII ст., під час підготовки до Північної війни, Петро І підтвердив своєю жалуваною грамотою ко-

тьманська булава, пернач й нагородна козацька зброя. XVII-XVIII *ст.*

лишні права і привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського і Острогозького полків. Очевидно, слід вказати і на той факт, що під час Азовських походів 1695-1696 рр. російські війська і козацькі загони завдали кількох поразок турецько-татарським завойовникам, а це примусило останніх на певний час припинити спустошливі напади на Україну (до 1710 р.).

Відзначаючи реформаторські здібності Петра І, слід водночас наголосити на тому, що він був відвертим деспотом і кріпосником, твердим прибічником абсолютистської влади та диктатури дворянства. Олександр Пушкін писав про його закони як про жорстокі, примхливі й написані батогом, що нібито вирвались у нетерплячого самовладного поміщика. За роки свого правління Петро І розгорнув активну (то приховану, то явну) боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському урядові. Від самого початку царювання він пильно стежив за всіма міжнародними контактами Запорожжя, представників старшинської адміністрації Гетьманщини та Слобожанщини, суворо забороняв їм вести будь-які самостійні переговори з послами іноземних країн. Законодавчо це вкотре затвердили так звані "Коломацькі статті" — договірні умови між старшинами і урядом Росії, ухвалені на козацькій раді в Коломаку 25 липня 1687 р. під час скинення з гетьманства Івана Самойловича й обрання на цей ранг (посаду) Івана Мазепи. Ці статті, як порівняти їх із попередніми, містили кілька принципово нових пунктів, згідно з якими посилювалася влада царату на українських землях, що входили до складу єдиної Російської держави. Наприклад, лівобережному гетьманові заборонялося позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на це царя, а старшинам не дозволялося самочинно обирати гетьмана.

З 1708 р. фактично призначений царем (хоча формально й обраний на старшинській раді в Глухові) новий гетьман Іван Скоропадський підпав під особливий нагляд довіреної особи Петра І — боярина Андрія Ізмайлова, котрому таємно наказувалося за будь-якого "**народного возмущения**" або "**чьей-либо измены**" застосовувати "**великороссийские полки**". В 1722 р. сюзерен видав особливий указ про створення в Україні так званої Першої малоросійської колегії. Її безпосередні функції (нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин, дозвіл на видачу ними розпоряджень щодо управління краєм тощо) як вищої апеляційної інстанції на території регіону ще більше зміцнили позиції російських сановників. Такого політичного удару гетьман І.Скоропадський, будучи в літах, не зміг пережити й незабаром після виходу царського указу від хвилювання занедужав і помер. Проте й ця смерть не стала на заваді Петру І в здійс-

Рис. 6. Гетьман Іван Скоропадський.

Рис. 7. "Гетьманша" Анастасія Скоропадська.

ненні його великодержавних планів. Навпаки — він узагалі заборонив вибори наступного гетьмана. Наказним (у сучасному розумінні слова: виконуючим обов'язки) гетьманом призначили Павла Полуботка (1722-1723 рр.), котрий дуже швидко за свої відносно незалежні погляди потрапив до Петропавловської фортеці, де після тяжких моральних і фізичних страждань помер. Імператор фактично придушив спробу угруповання старшин відстояти свої політичні й соціальні права.

Для Петра І взагалі були характерними репресивні заходи, нехтування людським життям. Так, коли І.Мазепа повів самостійну політику, спрямовану на відрив України від Росії, й "зрадив" Петра І у війні з Карлом XII (1708 р.), цар наказав покарати багатьох людей, причому постраждали не тільки прихильники гетьмана, а й зовсім невинні особи. Значну кількість старшин він позбавив маєтків і урядових посад. Їхні місця посіли "вірні" чиновники з росіян, а також іноземці або ж космополіти.

"Не відставали" від сюзерена і його "васали", такі, наприклад, як Олександр Меншиков. Саме він наказав жорстоко винищити не тільки залогу, а й усе населення Батурина — від малого до старого — за те, що мешканці міста виступили на боці І.Мазепи. Гетьманська столиця була спалена дощенту.

Рис. 8. Місто Батурин. З гравюри XVIII ст.

Неймовірно тяжкими випробуваннями для корінних жителів стали примусові канальні роботи, спорудження фортифікаційних будівель, воєнні "низові" походи тощо. Козаків і посполитих нерідко "**гоняли**" до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Українці змушені були воювати в Білорусії, Литві, Ліфляндії й Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього залучалися найбільш фізично здорові та економічно забезпечені рядові козаки, селяни і міщани. З них додому поверталося від 30 до 60%, а решта вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Така внутрішня політика Петра І фактично вела до поступового знищення українського генотипу (адже мова йшла про смерть десятків тисяч людей). Щоправда, до нижчих верств власного, російського, населення він ставився нічим не краще. В одному з документів того часу — описові полковником Іваном Черняком праці козаків на Ладозькому каналі в 1722 р. — читаємо: "... *Велика кількість козаків хворих і померлих знаходиться, і щораз більше множаться тяжкі хвороби — найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, однак приставні офіцери, не зважаючи на таку нужду бідних козаків, за наказом пана бригадира Леонтьєва... б'ють їх при роботі палками, — хоч і так вони її не тільки вдень і в ночі, а навіть і в дні недільні й святкові відправляють* — без спочинку..."* Далі полковник зазначив: "*Боюся я отже, щоб козаків тут не погубити як торік — що їх хіба третя частина в минулім році до дому повернулася...*"

Прикладом нетерпимості царя до самобутності українського народу й, зокрема, його своєрідних збройних сил, може служити ліквідація в травні 1709 р. Запорозької (Старої) Січі. Але й перед цим запорожці неодноразово скаржилися, що за Петра І "**терпят шкоды в вольностях, здобычах и промыслах**".

В кінці XVII - першій чверті XVIII ст. помітними стали деякі обмеження царського уряду в сфері економіки України. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговельним людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. Вводилася державна монополія на багато товарів. Широко застосовувалася необхідність перекуповувати різноманітні товари лише у російських купців, з чого останні мали неабиякий зиск. Нерідко центральною владою наперед визначалися торги, ярмарки, а особливо порти в Росії, де могли торгувати українці. У зв'язку з цим особливої гостроти набуло в ті часи питання про торгівлю із Запорожжям. Спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. Хто ж порушував такого роду укази, міг зазнати "**жестокого наказания**" і

** Праця в неділю та святкові дні в християнському світі вважалася великим гріхом.*

Рис. 9. Запорожці.

бути засланим до Сибіру. Так, 9 червня 1721 р. царський уряд надіслав гетьману І.Скоропадському "грамоту" про покарання "кнутом" і заслання до Сибіру "полтавців" С.Кирильченка та А.Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Незважаючи на своє загалом позитивне ставлення до будь-якої промислової діяльності, імператор значно обмежив українців, які їздили на південь країни по сіль, рибу та звіра.

Отже, наведені факти незаперечно свідчать: Петро І фактично скасував вільну українську торгівлю.

Досить негативною економічною санкцією можна вважати прагнення російського уряду збувати на території українських земель "лихі" мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися по змозі в обігу населення Росії, якомога більше зосереджувались у державній скарбниці.

Суттєво підривали місцеву економіку постійне перебування в Україні великого числа російських військ (часом понад 10 тис. чоловік), які утримувалися, головно, коштом простого люду, а також стрімке зростання податків. Так, тільки з Лівобережжя до царської скарбниці в 1722 р. надійшло 45,5 тис. карбованців, у 1723 — 85,9 тис., а вже в 1724 — 241,3 тис.

З середини 80-х рр. XVII ст. українська Церква підпадає під значний вплив московської патріархії, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки в середовищі українського духівництва, а й поміж

широких верств простих християн. У 1721 р. навіть "Святе письмо" дозволялося передруковувати не з давніх книжок, виданих в Україні, а лише з "московських".

І все ж, попри ці та деякі інші негаразди (неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо) народне господарство в краї розвивалося. Збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило в досліджуваний період значне розширення оброблюваних площ, відбулося поглиблення спеціалізації окремих районів. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв зростанню посівів технічних культур, зокрема, тютюну, льону, коноплі. Сталися зрушення в системах обробітку ґрунту. Нові явища особливо виразно виявились у мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянськнх промислів і міського ремесла. Так, у 1720 р. розпочала виробляти продукцію Путивльська суконна мануфактура, споруджена за указом Петра І вільнонайманими майстрами та робітними людьми. Підприємство з виготовлення шовку-сирцю працювало в Києві. Сама поява та функціонування мануфактур активно впливали на руйнацію старих відносин і заміну їх більш прогресивними — буржуазними.

Антиукраїнській політиці Петра І постійно, то приховано, то явно, протистояла опозиція з представників різних суспільних верств місцевого населення. Наприклад, козацький старшина, родич генерального писаря В.Кочубея Петро Іваненко, відомий як Петрик, на початку 90-х рр. XVII ст. утік на територію Кримського ханства, де від імені фактично не існуючого "*удільного князівства Київського, Чернігівського та Війська Запорозького*" підписав угоду про перехід Лівобережжя під владу Туреччини, а себе проголосив "гетьманом". Про свої наміри Петрик начебто заявив так: "**Я стою за посполитый народ, за самых бедиых и простых людей. Богдан Хмельиицкий избавил иарод из иеволи лядской, а я хочу избавить его от новой неволи москалей и своих панов**". Він зібрав до 500 козаків і виступив проти Мазепи, наголошуючи, що тим самим захищає Україну від утисків Московії. Проте авантюрні заходи цього діяча ні до чого доброго не привели, навпаки — спровокували кілька нападів татарських можновладців на українські землі. Мало ким підтриманий, Петрик діяв до початку XVIII ст., хоча деякі науковці припускають, що він був забитий ще в 1696 р. козаком Вечіркою. За іншими даними, на "зрадницькі дії" Петрика "благословив" сам І.Мазепа. Найбільш відомим серед супротивників московської антиукраїнської політики був відвертий прибічник І.Мазепи, генеральний писар у 1702-1708 рр. Пилип Орлик (1672-1742 рр.), якого в 1710 р., в еміграції, група козаків і старшин обрала гетьманом. У його оточенні 16 квітня того ж року були складені так звані "Пакти та Кон-

Рис. 10. Василь Кочубей.

ституція прав і вольностей Війська Запорозького". Згідно з ними, українська православна Церква мала перейти у підпорядкування від московської патріархії до візантійської; відновлювався попередній кордон Української козацької держави по р.Случ; Запорожжю поверталися Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі біля р.Ворскла; неабияк зростали влада і самостійність гетьмана, генеральної старшини, полковників та значення козацьких рад; обмежувалися податки й повинності козаків і посполитих тощо. І хоча ці плани не знайшли реального втілення в життя, вони відіграли важливу роль, бо формували в свідомості багатьох українців ідею, яким саме шляхом за інших обставин міг би піти державотворчий процес в Україні.

ПОЛІТИЧНІ ВИГНАНЦІ

Запорозькі козаки, переслідувані й гнані царським урядом, проголошені зрадниками після "мазепинських подій" 1708-1709 рр., зайшли в конфлікт із гетьманською владою й змушені були покинути межі власної держави. Частина з них під керівництвом отамана Якима Богуша знайшла притулок у володіннях кримського хана. З дозволу останнього десь у 1711 р. "низове товариство" розмістилося в урочищі Олешки біля Кардашинського лиману (на південь від впадіння р.Інгул у Дніпро, на території сучасного м.Цюрупинськ Херсонської області), де й проіснувало 17 років. Позбавлені права споруджувати тут військові укріплення і мати гармати, вони фактично були беззахисними перед кримськими можновладцями. Якось трапилося одному козакові рибалити на східному боці Дніпра і там, на змитому весняною повінню березі, він побачив невелику гармату. Розповів про ту знахідку кошовому. Біля неї козаки відкопали ще 50 гармат, імовірно, полишених у період кримських походів 1687 та 1689 рр. Очевидно, скористатися ними запорожці не могли, а тому приховали на тому ж місці, сподіваючись на "кращі часи". Можливість застосувати гармати виникла значно пізніше, коли царський уряд дозволив заснувати так звану Нову Січ. Тому місце перебування запорожців у Олешках лише умовно можна називати Січчю. Їх часто вбивали, забирали в полон, примушували до виснажливих фортифікаційних робіт і сплати всіляких податків до ханської скарбниці. Наприклад, неодноразово близько 3 тис. січовиків повинні були ходити ладнати Перекопську лінію в Криму. Коли ж хан доручав якомусь мурзі чи іншому знатному татаринові з інспекцією відвідати Січ, щоб припинити там суперечки або з іншою метою, то посилав з ними до 200 чоловік почту, яких, а також їхніх коней нерідко протягом трива-

го часу власним коштом мали утримувати козаки. До всього, останні мусили щедро обдаровувати "гостей" під час від'їзду. Було від чого впасти у відчай. Проте чи не найтрагічнішим було те, що татари вимагали від них ще й участі в своїх грабіжницьких нападах на українське та російське мирне населення.

Уже в кінці зими - на початку весни 1711 р., як свідчить "Чернігівський літопис", коли ще не зійшов сніг, кримський хан Девлет-Гірей з "всіми ордами", 1 тис. яничарів, 2-3 тис. запорожців вдерся в Слобідську Україну й у Харківському полку захопив "городи" Водолов (Водолаг) і Мерефу. А коли дійшов до містечка Вольне, то тамтешній сотник Пляка перейшов на бік нападників, місцеві ж жителі, обтяжені й незадоволені військовими постоями, видали кримчанам царських солдатів, за що згодом дуже поплатилися, зазнавши репресій і розорення від Петра І. Після загарбання ще кількох населених пунктів, зокрема "городка" Кочережки (Кечережки), хан залишив у деяких із них своїх резидентів-мурз ("президію"), кілька сот татар і "підданих" козаків, а сам із ордою "**пошол в свою землю никим же гоним**". Він тоді взяв великий ясир — багато тисяч невільників.

Щоб забезпечити захист прикордонних земель Російської держави від Кримського ханства, київський генерал-губернатор князь Д.Голіцин дав розпорядження гетьману І.Скоропадському разом із частиною царських військ під головуванням генерала І.Бутурліна вибити татар і запорожців із Слобожанщини, укріпитися в зручних місцях та більше не допускати неприятеля. Що й було зроблено в травні того самого року.

Приблизно тоді ж на правому березі Дніпра разом із татарами виступили загони "гетьмана" в імміграції Пилипа Орлика та улюбленця Девлет-Гірея, кошового отамана Костя (Костянтина) Гордієнка, який періодично обирався керманичем Олешківської Січі.

Подальші стосунки між Туреччиною, її васалом — кримським ханом, Російською державою та Україною на певний час визначив Прутський трактат від 12 (23) липня 1711 р. Деякою мірою він стосувався й козаків Олешківської Січі. Згідно з ним, Росія зобов'язувалася повернути Порті Азов з навколишньою територією, а також зруйнувати незадовго до цього побудовані фортеці Таганрог, Кам'яний Затон і Новобогородицьку в гирлі р.Самара, дати спокій козакам у землях, підвладних Кримському ханству. Петро І, здобувши мир, міг уже звертати менше уваги на низовиків, з якими до початку війни з Туреччиною в 1710 р. пробував загравати й схиляти їх на свій бік у "кримських справах". Після підписання угоди до олешківських січовиків прибув із загоном К.Гордієнко й заходився зводити там будівлю для

помешкання. Поперваx татари, а через них і турки сприйняли прихід козаків у Олешки цілком позитивно. Стали виплачувати їм "жалування": частково — грошима, частково — провіантом. Згодом для їх утримання передали право на прибутки від значних перевозів на Дніпрі та Бузі. Дозволили безкоштовно брати з кримських соляних озер сіль.

Однак уже взимку 1711/1712 р. становище запорозьких козаків під владою хана, очевидно, значно погіршилося, бо вони чимраз активніше через гетьмана "шукають" ласки і прихильності царя, просять вибачити їх за скоєне. "**И просят, дабы он, гетман,** — читаємо в листі кошового отамана до І.Скоропадського, — **не скрываючись от них в самом скором времени (!) конечное й крайнее о милости и немилости, праведно движимое от его царскаго величества за грех их измены, донес прошеніе, понеже ныне войско их из служб военных от хана отпущены, и уже они от части пребывают все вкупе** (підкреслення наше — авт.), **и ежели его царскаго величества злобу и безчинства их, в том бы их на погибель а ни его гетманский грех не привлекаючи, обнадежил, и в которое бы время и час, ныне ли, или на весне, належало им прийти от протекціи ханской и к державе православного монарха...**" Далі козаки висловили надію, що цар видасть їм спеціальну грамоту, яка захищатиме їхні права і визначить статус у майбутньому.

Проте реальної підтримки ні від гетьмана, ні від Петра І козаки не дочекалися. Навпаки, деякі царські сановники вбачали в цьому хитрість низовиків, намагання одержати продовольчі запаси, а самим "**оставаться на своем постоянстве**".

Російський уряд, імовірно, мав підставу не довіряти козакам у їхній обіцянці служити Москві чи Санкт-Петербургу. Адже ще під час підписання Прутського трактату П.Орлик надіслав до Константинополя делегацію з шести осіб, серед яких був і К.Гордієнко, з проханням до турецького уряду примусити Петра І назавжди відректися від України й вивести за її межі "**свои военныя силы и выпустить на свободу задержанных в прошлую войну і сосланных в Сибирь или другія отдаленныя места наших начальников, чиновных лиц и всякаго званія людей украинскаго происхожденія, в числе их посланцев из Запорожской Сечи, задержанных в Лебедине, а также тех запорожских товарищей, которые, будучи приглашены на работы в Петербург за деньги, впоследствіи были задержаны, одни в Севске, другіе в Вильне, а потом отправлены в каторжныя работы...**" Крім того, автор звернення доводив, що "**козаки, живущіе в низовьях Днепра имеют право по прежнему обычаю** (підкреслення наше — авт.), **заниматься рыбными й звериными промыслами по всем рекам, речкам и урочищам вплоть до Очакова, без всяких препятствій со стороны блистательной Порты**".

Дійсність підтвердила, що це не просто заяви козацької верхівки у вигнанні. В 1712 р. К.Гордієнко самочинно призначив уманським полковником свого прибічника — "січового товарища" Поповича, якому з Січі був надісланий і відповідний пернач. Також він спробував встановити власне керівництво в містечках Калниболот і Городище під Корсунем, для чого послав туди загін з кількох сотень чоловік, розповсюджував там свої "листи" на захист "гультяїв". Тоді ж кримський хан розпочав воєнні дії проти кабардинських черкесів і примусив близько 3 тис. січовиків виступити на його боці.

У 1713 р. внаслідок підписання Росією чергового договору про мир із Туреччиною її південний кордон пройшов між річками Орель і Самара. Через це запорозька торгівля, вихід її на територію Російської держави значно звузилися. Зменшився й приплив на Січ втікачів — основного джерела поповнення місцевого козацтва. Одірвана від земель Запорожжя, Олешківська Січ здавалася досить сумною та малопридатною для життя місцевістю. Річка Конка з вузьким річищем і піщаними берегами, що тут протікала, нічим не нагадувала низовикам могутнього Дніпра. Невисока церква, яка радше схожа була на курінь з очеретяними стінами, ніж на Божий храм, також не сприяла піднесенню козацького духу. Особливо пригнічувала низовиків свідомість того, що татари, яких православні називали "поганцями" — ворогами святого хреста, биті не один раз прадідами, дідами і батьками січовиків, тепер їх самих примушували воювати на боці "бусурман".

Так, у липні того ж року І.Скоропадський сповістив барона П.Шафірова про новий напад кримчан і "**гультяйства запорожского**" з ватажком Алістратенком під містечком Царичанка на березі Орелі й захоплення ними кількох тамтешніх женців. На це той 9 серпня відповів, що царські посли вже неодноразово звертали увагу вищої влади Оттоманської Порти на неприпустимість, "**за учиненіем мирних договоров**" між Росією і Туреччиною, подальших збройних нападів на "малоросійські" міста. Однак султан і візир з цього приводу обмежувалися лише погрозами низовикам і татарам не чинити такого "**под жестким наказаніем**".

Боротьба козаків, яка супроводжувалася перемогами то про-, то антиросійської партій, поступово згасала. Окремі з них у складі невеликих груп поверталися в рідні місця. В 1714 р. замість "**непримиримого**" К.Гордієнка кошовим отаманом було обрано найповажнішого серед січовиків, прихильника зверхності Московії Івана Малашевича. Він звернувся до царського уряду з проханням дозволити йому з військом повернутися назад. Небажання Петра І ускладнювати стосунки з Портою обумовило негативну відповідь царського уряду. Тоді три з полови-

ною сотні запорожців самочинно перетнули кордон і зосередилися в північних районах Гетьманщини під Глуховом і Конотопом. Центральна влада погодилася на це неофіційно, але встановила над прибулими пильний нагляд. Питання про повернення запорожців із Олешківської Січі мусило якось вирішуватися. Це розуміли всі — і гетьман, і цар. Деяким із козаків від імені Петра І було навіть обіцяно "**что вины их будут отпущены, и ежели прибудет их сот до пяти или больше, то со оными как поступать определить-бы его царского величества указом**". Передбачалося вглиб України січовиків не пускати, а селити недалеко від "великоросійського" кордону й слідкувати, щоб "**от них какой противности**" не виходило. Про це йшлося в листі графа Г.Головкіна до І.Скоропадського від 11 квітня 1714 р.

Однак до реального розв'язання проблем, пов'язаних із січовиками, було ще дуже далеко. Восени того ж 1714 р. новим кошовим став Василь Йосипович (Йосифов). Він продовжив пошуки шляхів повернення "**под высокую руку царского величества**". Про це дізнався хан і побажав, щоб козаки вийшли на Каланчак і склали йому присягу на вірність. Крім того, татари перекрили їм усі виходи до Дніпра й зажадали високого мита від рибалок. Обурені січовики знову надіслали прохання до Санкт-Петербурга.

Тим часом П.Орлик, перебуваючи в Адріанополі, уважно стежив за розгортанням подій у Січі, бо неабияк розраховував на козаків під час здійснення власних політичних намірів. Він закликав їх не схилятися до Росії.

У 1715 р. К.Гордієнко відвідав у Бахчисараї хана Каплан-Гірея й спробував переконувати його в необхідності поліпшення стосунків Криму з козаками Олешківської Січі. За свою "вірність" колишній отаман одержав у "подарунок" Кизикерменський перевіз на Дніпрі з правом забирати собі всі прибутки з нього.

ЗАПОРОЖЦІ НА ШЛЯХУ ДО ПОВЕРНЕННЯ

Незабаром гетьман передав у столицю Російської держави листа січовиків, ще й долучив від себе особисто прохання дати дозвіл "торговельним" і "промисловим" людям Гетьманщини їздити для торгівлі в Крим, добувати там звіра й рибу, а звідти пропускати козаків із сіллю та рибою.

10 лютого 1715 р. він одержав відповідний царський указ, яким насамперед передбачалися: пробачення вини тільки тим козакам, котрі

“покаялися”; повернення їх у місця попереднього мешкання; гарантія, що вони не будуть покарані й відправлені в заслання; надання старшинам “знатних” урядів, згідно з їхнім соціальним і майновим становищем, мірою “вірності” й наявністю належних посад у полках; дозвіл на торгівлю з Кримом усім, окрім низовиків-“зрадників” (тобто тих, які залишилися на антиросійських позиціях); заборона гетьману вести приватне листування з останніми, а про їхні звернення до нього повідомляти у вищі інстанції; у випадку виникнення конфліктів “малоросів” із запорожцями доводити це до відома київського губернатора.

Проте, коли І.Скоропадський наказав купцям, що їздили торгувати в південні області, обминати Запорожжя, тамтешні козаки стали жорстоко помщатися, нападати й грабувати торговців поблизу своєї території. Хан підтримував їх у цьому. Ситуація з олешківцями знову загострилася. Взагалі ж “вільне мандрування” колишніх січовиків у “турецькі області” заборонялося. Зокрема, Г.Головкін у листі до гетьмана із Санкт-Петербурга від 6 квітня 1715 р. зазначав: “**...людей, которые были в измене, и хотя пришли с повинною и в верности учинили вновь присягу, на Запорожье и в Крым и никуда в Турецкую область ни для чего и ни под какими претексты не отпускали, и к тому еще приказали за ними прилежно смотреть, дабы они своевольно также в тамошние края не ездили; ибо довольно им той милости царскаго величества, что вины отпущены, и велено жить по прежнему в домех своих**”. Але такого роду царські укази й постанови російських урядовців та гетьманської влади не виконувалися козаками, через що вони знову наражалися на всілякі неприємності.

У 1716 р. вкотре взяла гору група січовиків, яка підтримувала І.Малашевича. Третього травня той написав до дуже впливового в Гетьманщині миргородського полковника Данила Апостола (майбутній гетьман Лівобережної України) листа, в якому “слізно” просив заступитися, бути благим і милосердним до Запорозького Війська. Згодом щось схоже він написав І.Скоропадському. У відповідь кошовий отаман, та й то з великим запізненням, одержав тільки підтвердження попереднього дозволу на переселення в Малоросію окремим запорожцям, “непричетним до зради”, з умовою служити сердюками і не повертатися на Запорожжя. Зрозуміло, січовиків це не могло задовольнити. Їм треба було якось існувати, а потрібний харч у купців діставати ставало щораз важче. Тому козаки відновили грабіжницькі напади на ближчі землі Російської держави та Речі Посполитої. Крім того, хан зобов’язував їх брати участь у походах татарської кінноти на Кубань. Якщо до 1718 р. ногайці не з’являлися на Дніпрі, то відтепер їхні чабани дедалі частіше заходили сюди в пошуках кращих пасовиськ. Почастішали сутички

ногайців з олешківцями. Вони почали відбирати у козаків землі від пониззя Дніпра й великого лиману аж до порогів, переслідувати їх за всілякі втрати в майні, стадах і т.ін. Січовики за все мали відповідати власним "добром", а траплялось — і життям. Коли ж відважувалися звертатися офіційно до місцевого суду, де засідали лише мусульмани, то їм ніхто не вірив, а отже, ніколи не виправдовував.

Переслідувала січовиків і влада Речі Посполитої, коли вони приїздили туди торгувати. Зокрема, незважаючи на мирні угоди між Туреччиною і Польщею, брацлавський воєвода схопив кількох козаків і повісив на базарній площі. На прохання Коша втрутитися в цю справу хан жодним чином не відреагував. Навпаки, взяв під свій захист поляків: "*Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами курінними. Після розгляду справи цієї, хоча ляхи за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей* (гаманців, близько 6 тис. левів або 5 тис. карбованців — авт.) *засуджуємо. Ці гроші ми зараз же від посланців ваших узяли і цим нашим ханським листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете якісь крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і стариків, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винищити* і *з Коша розігнати велю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від свавілля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, усіх вас знищу. Про це стократ нагадуючи вам, залишаюсь — Каплан-Гірей-хан з усім панством кримським*".

Нестерпні умови життя, непевність становища змушували олешківців щораз частіше скаржитися володареві Кримського ханства. Новий, з 1719 р., хан Саадет-Гірей так дратувався цим постійним невдоволенням, що наказував хапати окремих козаків і продавати в рабство.

Ніщо не допомагало січовикам, навіть клопотання за них П.Орлика перед монархами багатьох країн, окрім ненависного гетьману царського уряду. "**Якож и упросивши у королевскаго величества шведскаго причинных за собою листов і за вашими милостями, добрыми молодцами,** — читаємо в листі П.Орлика до запорожців від 11 січня

1721 р., — до цесарскаго величества христіянскаго, до королевскаго величества англиискаго, до королевскаго величества польскаго, также до Блистательиой Порты Оттомаиской, до наясиейшаго хаиа, его милости и до иных, выехал я щасливо из Штокголму 11 октября, и переправившися Божію помощію чрез море, а прибывши в Немецкую землю, поотсылал те все письма при моих листах до иаясиейших моиархов христіяиских, одии з Гаииоверу, з дедичиого княжеиія коровскаго величества англиискаго, а другіе отсель, из Шлюиска и города Бряцлавля, где прибыл я сего настоящего году, 8 геиваря, до Наясиейшей Порты Оттомаиской лист причиниый королевскаго велнчества шведскаго, и до иаяснейшего везиря, при себе еще удержал, ожидая лист, также причииный, от королевскаго величества аиглинскаго до Наясиейшой Порты Оттомаиской, который когда отберу, ие омедля с ним и з листами королевскаго величества шведскаго, отсель туда, куда иадлежит, поспешу..." Єдиною вимогою П.Орлика до запорожців при цьому було, щоб вони "абысте в хвалебиом своем взятіи статечно и постояино зиайдуючися, иа жадиые московскіе прелестн и иеподлииное иадеяиіе, ушей своих не преклоияли, и сердце свое мужествеииое от оных отвращали; зде же если бы ие дай, Боже, непріятель прелести своими вашей милости, добрых молодцов, войско Запорожское, уловил и до своей стороны и соединенія потягнул, подлинио б иарод весь погубили, в вечную иеволю оиых н себе самих отдали, и перед целым светом иестаток свой наказали, чего яко иигде по Ваших милостех, добрых молодцах, войску Запорожском, милой братіи моей, ие сподеваюся..."

У 20-х рр. иапруження в стосунках січовиків і ханської влади зростало. Враховуючи це, Ібрагім-паша під час російсько-турецьких переговорів у 1722 р. порушив питання про можливість повериення козаків у межі Гетьманщини. Однак питання тоді так і залишилося невирішеним.

§2. Ліквідація гетьманства

ПАВЛО ПОЛУБОТОК І ДАНИЛО АПОСТОЛ

Після смерті І.Скоропадського Петро І взагалі заборонив вибори нового гетьмана. Тимчасово його заступив, тобто, став наказним, чернігівський полковник П.Полуботок (1660-1724 рр.), якому судилося відіграти велику роль в українській історії. Народившись у відомій на той час сім'ї козацького старшини Леонтія Полуботка (у різні часи був переяславським полковником, генеральними осавулом і бунчужним), Павло, як довів сучасний дослідник О.Коваленко, замолоду поділяв політичну програму гетьмана І.Самойловича в обстоюванні автономного устрою Гетьманщини в складі Російської держави. До самого кінця він так і не позбувся ілюзій щодо можливості досягнення на цьому ґрунті компромісу із сюзереном. Будучи одним із ймовірних претендентів на гетьманський уряд у 1708 р., Полуботок не став керманичем козацької держави тільки тому, що Петро І запідозрив у ньому можливого зрадника своїх інтересів в Україні. "**Этот очень хитер, он может Мазепе уравниться**", — нібито сказав цар. Проте в 1722 р. П.Полуботку "разом з генеральною старшиною" було доручено до обрання чергового гетьмана порядкувати справами всього лівобережного регіону. Тоді-то й виник гострий конфлікт між наказним гетьманом і президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим. Останній погрожував козацькій верхівці: "**Согну я вас, что и другие треснут. Уже ваши давинны** (права, традиції — авт.) **переменить велено, а поступать с вами по новому**". Як видно з подальшого перебігу подій, П.Полуботок спільно з деякими іншими прихильниками широкої національної автономії для українців вирішив рішуче боротися за "давні" козацькі права й привілеї. Поперших він начебто домігся свого: Сенат і особисто О.Меншиков, переслідуючи власні інтереси, скасували окремі розпорядження Малоросійської колегії. Проте активізація опозиційної діяльності П.Полуботка призвела до того, що навесні 1723 р. його разом із старшинами С.Савичем та

Рис. 11. Наказний гетьман Павло Полуботок.

І.Чарнишем було викликано до Санкт-Петербурга, допитано в Таємній канцелярії, а в листопаді ув'язнено в Петропавловській фортеці. Там наказний гетьман Лівобережної України 18 грудня 1724 р. і помер. Сучасники тих подій свідчать, що перед смертю П.Полуботка Петро І прислав нього власного лікаря, щоб підтримати фізичний стан заарештованого. Гетьман же нібито промовив: *"Нащо мені жити, коли не можу послужитися Вітчизні"*.

Після смерті Петра І, яка сталася 28 січня 1725 р., таку ж політику щодо України провадила його дружина — імператриця Катерина І (померла в 1727 р.). Так, 22 квітня у рік кончини свого чоловіка вона надіслала азовському генерал-губернатору Г.Чернишову інструкцію "Про управління губернією", в якій, зокрема, йшлося про ставлення до запорожців. Інструкція підтверджувала заборону торгівлі на Запорожжі "**под жестоким иаказаиіем и отиятіем всего того, с чем кто туда дерзиет пріехать**"; не дозволяла перетинати козакам-"зрадникам" кордони Російської держави (виняток становили тільки запорожці "**с повииною или с другими какими письмами или словесиыми приказами**", яких передбачалося затримувати, а про них сповіщати безпосередньо князю М.Голіцину і в Сенат); забороняла будь-яке листування "обивателів" з низовиками, які "не повинилися" перед царським урядом; усіх таких "правопорушників" слід було переслідувати будь-де "**в землях императорского величества**", а "**в Турецкой области**" радити робити це пашам і кримському ханові.

На нове обрання гетьмана пішов у 1727 р. уряд російського імператора Петра II (1727-1730 рр.) — онука Петра І, сина царевича Олексія Петровича і принцеси Софії Шарлотти Вольфенбюттельської. Петро II після падіння і заслання Олександра Меншикова проголосив себе руйнатором дідових перетворень. Гетьманом став миргородський полковник Данило Апостол. Укладені двома державами "традиційні" статті-угоди (гетьманські "Нужды малороссийские" й царські "Решительные резолюции" на них) вже не визнавали Гетьманщину юридично самостійною стороною, а національні органи її влади фактично позбавляли номінальних функцій, бо майже повністю підміняли їх російськими установами чи окремими сановниками.

Незабаром після обрання до гетьмана потрапив лист кошового отамана Павла Федоріва "з товариством", в якому містилося прохання поклопотатися, щоб цар прийняв їх "під свою високу руку". Запорожці хотіли передовсім забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього знову нічого не вийшло. Росія не бажала через запорожців ускладнювати свої стосунки з Туреччиною. Тому-то князь М.Голіцин через Д.Апостола звелів передати низовикам,

Рис. 12. Гетьман Данило Апостол.

що вони мусять "**сидеть ненорушно**" та "**не чинить крымцам и нико-му из турецких подданых никаких шкод и зацепок**". Однак надалі, очікуючи воєнних дій проти Порти, царський уряд усе-таки сподівався мати козаків на своєму боці.

Допоміг останнім змінити своє становище випадок. У грудні 1727 р. друга особа після хана — Калга-Салтан — прибув на берег Бугу, де полювали на звіра та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чоловік). Він наказав їм негайно все облишити й рушати з ним, нібито за велінням самого хана, на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки пристали на те й почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, що такого наказу насправді не було. Хан із великим військом прибув на місце боїв, заарештував Калга-Салтана й відрядив зі своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обеззброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах.

Дізнавшись про це, "товариство" на всіх річках і лугах Запорожжя вирішило рішуче виступити проти не тільки татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках спочатку взяло гору "старе" козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, на якій кошовим було обрано К.Гордієнка. Наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, прибуло 40 малих суден під проводом давнього і запеклого ворога "бусурман" Івана Гусака. Зійшовши на берег, прибулі козаки несподівано закували в кайдани К.Гордієнка, а колишнього отамана Карпа Сидоренка побили. Потім вони зайшли до церкви, перехрестилися кілька разів перед святими образами й позбирали все, що там було, зокрема, бубни, хоругви, булаву тощо. На Січі розгромили крамниці й шинки вірменів та греків, а їхніх господарів примусили тікати до Криму. У заможних олешківців повідбирали великі стада різної худоби, наприклад, лише в одного Шишацького, якого тоді не було на Січі, — 500 голів коней. Підпаливши січові будівлі, всі козаки разом із майном та худобою подалися через Дніпро під Кизикерменом на правий берег, а далі — на місце Старої Січі, до гирла Чортомлика.

Якою ж була Олешківська Січ напередодні залишення її низовиками? Д.Яворницький навів більш-менш детальний опис її 1728 р., розшуканий ним в архіві міністерства іноземних справ у Москві: "**Нынешняя их Сечь ниже Казикермана в семи милех имеет свое положеніе, над речкою Конскою, в урочище Олешках, по сю сторону Днепра; а в ней ныне куреней 38, а людей всегда в оной может быть с полторы тысячи; а другіе запорожцы кочуют куренями по рекам Богу, по Великом Ингулу, по Исуни, по Саксагани, по Базавлуку, по Малой**

и Великой Камяиках и по Суре, которыя реки суть по ту сторону Днепра; а по сю сторону по рекам-же Протовчи, по Самаре и по самом Днепре по обоим оиого сторонам, взявши от граиицы по самое устье Днепра и Богу (Буту); а по оиым всем кочевьям и по других малых речках может их, запорожцов, считаться многія тысячи людей, толко о подлииином оиых числе зиать иевозможио".

Перебравшись на Чортомлицьку або, як її ще називали, Базавлуцьку Січ, низовики обрали Івана Гусака кошовим отаманом й розіслали по всьому Запорожжю звістку про перехід Коша на старе місце. Проте тяжкий час і лихі умови перебування в Олешках назавжди закарбувалися в пам'яті народній, відбилися й у давній історичній думі:

Заступила чорна хмара
Ту білую хмару:
Опанував запорожцем
Поганий татарин...
Ой, Олешки, будем довго ми вас знати, —
І той лихий день і ту лиху годину
Будем довго, як тяжку личину, споминати.

Інкорпорація Української держави Росією поступово набирала обертів. При цьому чиновники останньої дедалі частіше перебирали на себе повноваження старшинської адміністрації під час вирішення прикордонних суперечок, що виникали між жителями Гетьманщини і Речі Посполитої. Нерідко їх розглядали за прямими вказівками сюзеренів. Як один із характерних прикладів, можна навести позов "пограничного" шляхтича Михайловського до мешканців с.Засусе Стародубського полку за землю. Хоча в цій справі й визнавалося, що польський шляхтич, назвавши "себе **комисаром яарушив государствеииую межу іздавиа между Великаго кияжества Литовского и Малою Росиею**", вирішувалася вона відповідно до іменного указу, надісланого в Топольську канделярію. Запорожці ж для торгівлі на Лівобережжі зобов'язані були проходити кордон через митниці, маючи спеціальний письмовий лист-дозвіл кошового отамана і прикордонних урядників. У 1734 р. вкотре було скасовано гетьманське правління, за розпорядженням представників царського уряду місцеві козаки стали залучатися до охорони кордону з "Польщею".

На середину XVIII ст. припадає кілька спроб, уже з боку російського уряду, чітко визначити й виміряти кордон між двома державами. Зокрема, зберігся опис його в районі Дніпра з правою притокою Тясмин та лівою Ірклій, а також лівих приток Південного Бугу — Великого Інгулу та Синюхи, зроблений у 1741 р. й "засвідчений" інженер-капітаном Федором Молкановим, київським полковником Антоном Танським і "**протчими старожилами**". Згідно з ним, кордон традиційно йшов по Дніпру до гирла Тясмину, по ньому вгору до гирла Ірклія (33 версти 380 сажен*), далі до його "**самых вершии**" і "**проворотья**" між Мотронинським і Чорним лісами (18 верст 250 сажен): по правому боці — "**Государства Полского**", а по лівому — Російської імперії. Звідти межа доходила до "**Круглого леска**" (2 версти 450 сажен), далі до верхнього кінця Чорного лісу (12 верст 390 сажен), а потім ще 5 верст до "**двух курганов**". Від них до "**проворотья**" між лісами Нерубаї й Плоський (2 версти 300 сажен) і далі в тому ж напрямі на 2 версти 390 сажен. При цьому ліс Нерубаї мав увесь час залишатися праворуч, а Плоський — ліворуч. Кордон доходив до лісу під назвою "Балтиш" і верхів'я Великого Інгулу (18 верст 400 сажен), далі до р.Вись, балки Дідової, "Прилуцької могили" (8 верст 300 сажен), спускався по Висі до її гирла й досягав гирла Тікача Горського (Гірський Тікич) і витоків Синюхи (69 верст 375 сажен). Від верхів'я останньої він тягнувся до Південного Бугу (76 верст 125 сажен): з лівого боку — Російська імперія, з правого — Річ Посполита. Загальна ж довжина цієї "демаркаційної лінії" від Дніпра до гирл Тясмина і Синюхи, а звідти до Бугу становила 251 версту 320 сажен. Україну як одну з юридичних сторін у документі навіть не згадано. Замість неї виступає "Всеросійська" держава.

Приблизно на той час можна спробувати "окреслити" й межі земель запорозьких козаків "**по реке Днепру с Крымской стороны**". Наприклад, "Опис хуторів і зимівників" низовиків, складений капітаном ландміліцького Путивльського полку Семеном Шиповим у 1742 р., називає такі крайні точки: урочище Кам'яний Затон, де в 1736 р. було збудовано редут; урочище "Агису" чи "Адису" (турецькою мовою), або ж Білозерка (25 верст від Кам'яного Затону); перехід через затоку Кам'яний Затон на Дніпро (була завдовжки 2 версти й містилася в області Великого Лугу); далі вниз по Дніпру, Великим кримським

** У XVIII ст. в Росії й Україні одна верста дорівнювала 500 саженям або 1066.8 м; сажен — 3 аршинам або 2.133 м.*

шляхом (від Білозерки — 35-40 верст) до урочища Рогачин; по тому йшла лінія від Кам'яного Затону до р.Кінські Води, "**отьехав**" верст 5; урочище під Кучугурами на березі Кінських Вод (ще 15 верст), урочище під Лисою Горою, де р.Кінські Води, "*пришев із степу*", впадала в Дніпро; звідтіля по р.Кінські Води вгору 22 версти.

Уряди Російської імперії, Польщі й Кримського ханства прагнули зберегти недоторканність кордонів своїх держав. Тому питанням, пов'язаним з прикордонними землями, завжди приділялася пильна увага. Так, Колегія іноземних справ Росії в 1745 р., посилаючись на те, що державні кордони з Річчю Посполитою ще остаточно не визначені, спеціальним указом заборонила видавати польським шляхтичам документи на право володіння маєтками в прикордонній смузі. В тому ж році кримський хан Селім-Гірей вказував київському генерал-губернатору М.Леонтьєву на недоречність сутичок на кордоні між запорозькими козаками і ногайськими татарами. Водночас розглядалися питання про перехід мешканців Правобережної України в межі Російської держави. Урядовці Речі Посполитої, в свою чергу, уточнювали відстані від сіл і містечок до польсько-українського кордону.

В кінці 40-х та на початку 50-х рр. ускладнення міжнародного становища спонукало російське керівництво і безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741-1762 рр.) — дочку Петра І і Катерини І — задовольнити окремі домагання козацької старшини, зокрема щодо "обрання" (фактично — призначення) нового гетьмана. Іменним указом від 16 жовтня 1749 р., виданим Колегії іноземних справ, це доручалося здійснити графові Гендрікову. Можливо, стався простий збіг обставин, але через кілька днів після виходу цього указу на ім'я імператриці було подано "Доношение" військового писаря Запорозької Січі Петра Чернявського з проханням від "всієї" низової старшини змінити порядок "виборів" кошового отамана, а саме: призначати його мала цариця, щоб позбавити "**черинь**" можливості обирати "**ей нужного атамана**" (оригінал документа датовано 22 жовтня 1749 р.).

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН

Під час добору кандидатури гетьмана вибір впав на К.Розумовського (1728-1803 рр.), який у дитинстві випасав батьківську худобу, а після "випадку" зі старшим братом Олексієм, котрому випала доля некоронованого чоловіка цариці, став графом (з 1744 р.). Після затвердження указом від 5 червня 1750 р. на посаді гетьмана України Кирило Григорович переселився в Глухів, де, оточивши себе "двором" і охорон-

Рис. 13. Гетьман Кирило Розумовський.

цями, зажив, мов "царьок". Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома були повернуті всі рангові маєтності "на булаву", відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К.Розумовського. Цими заходами практично відмінялася більшість адміністративних "реформувань" Петра І, Петра II та Анни Іоаннівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який вона мала в період обрання гетьманом І.Скоропадського.

Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом власне Росії не було укладено ні "статей"-угод, ні договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський "суд по формі"). К.Розумовський взявся також за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалося й питання розмежування земель низовиків і жителів Лівобережжя. Так, у 1752 р. він видав Кошу "ордер" про необхідність прибуття з Січі "депутатів" у зв'язку з суперечкою за так звані старосамарські землі. 19 липня 1653 р. царський уряд спеціальним декретом заборонив вибори на Січі кошового отамана, писаря й осавула, обмежив довільне висування козаків на старшинські посади.

У 50-х рр. гетьман розгорнув справжню "боротьбу" за підкорення собі Києва, який і на той час багато в чому ще зберігав середньовічне самоврядування.

У 1753-1754 рр. уряди трьох держав — України, Росії й Польщі — продовжували уточнювати кордон. Зокрема, тоді було зроблено "Опис на карте Россійской імперіи с Полскою областию границ, по каким оная ныне урочищам и знакам лежит, також с показанием на оных спорных мест, по каким же рекам и урочищам прежния границы имелись", а також виготовлена "Карта специальная Российской империи с Полскою областию Стародубовского полку спорным грунтам разным владелцов..." В них міститься дуже детальна демаркаційна лінія між одним із найбільших лівобережних полків — Стародубським — та Річчю Посполитою, з позначкою понад 40 "внутрішніх" форпостів. Слід відзначити, що місцями кордон не відзначався стабільністю. Наприклад, окремі форпости взимку чи навесні могли переноситися на інші місця через повінь, кригу й т. ін.

Однак саме тоді, в 1754 р., дуже підозрілий до дій К.Розумовського царський уряд завдає кілька відчутних "ударів" по розбудові Української держави. У липні Сенат законодавчо ліквідовує й без того досить прозорий кордон між Україною та Московією, припиняє функціонування державних митнщь у цьому районі, запроваджує на території України загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядалися як цілком позитивні: мовляв, це робилося для поліпшення економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Насправді ж ідеться про скасування однієї з найважливіших ознак української автономії.

Втім, митниці на кордонах, підпорядковані вже чиновникам із Росії, існували й далі. Складений у 1756 р. "Реестр портовым и пограничным таможням" називає, зокрема в Київській губернії, такі з них: при Васильківському форпості, "**вверху и вниэу реки Днепра в тех местах, где онаявека Днепр российскую граиицу к Полской стороне пресекает, две малыя таможни Межигорская й Стайковская**", вгору по Дніпру до Смоленської губернії в розкольничих "**государевых слободах**" — Добрянці, Злинці (Білянський форпост); униз по Дніпру — в Переяславі й Кременчуці, а між ними "**одна малая**" митниця при Секеринському форпості, в Переволочні. У Воронезькій губернії — в Царичанці й Бахмуті. Останній підпорядковувалися "**две малые**" митниці в Ізюмі та Луганську. В тому ж році Київська полкова канцелярія відповідно до постанов вищих установ видала "ордер" про закриття на території полку Злинської митниці й відкриття Вишківської (с.Вишків належало Києво-Печерській лаврі). Уточнювалися також прикордонні межі володінь Троїцького Іллінського Чернігівського монастиря. На початку 60-х рр. загострюється питання про Запорозьку Січ та про землі, які належали низовикам. У його вирішенні беруть участь як царський уряд, так і гетьманське правління. Так, у 1760 р. К.Розумовський надсилає до Сенату, а той приймає до розгляду "рішення" гетьмана щодо перенесення Січі на нове місце. 8 грудня 1761 р. кошовий отаман Григорій Федорів своїм "рапортом" сповіщає гетьмана про отримання ним "ордера" щодо прийняття у "відомство" Війська Запорозького старосамарських земель із поселеннями, за які не один рік точилися суперечки з адміністрацією Полтавського полку. В тому ж році К.Розумовський повторно ставить перед Сенатом і Кошем питання про перенесення Січі в урочище Микитне. Не були байдужими до запорозькнх володінь прусський король і, зрозуміло, кримський хан. Так, в одному з документів 1762 р. згадується про те, що "**земля вся, которою запорожцы владеют, уже обещаиа** (Росією — авт.) **была через прусского короля**

хану крымскому к присовокуплениию до Крыму". Але вступ на престол Катерини II (1762-1796 рр.) завадив здійсненню цих намірів.

У січні 1764 р. Катерина II наказала К.Розумовському прибути до Санкт-Петербурга й під загрозою кари за "зраду" примусила його зректися гетьманства. 10 листопада того ж року вона видала указ про утворення замість старшинського управління Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Рум'янцевим. А указом від 17 листопада призначила "**главиым малороссийским командиром**" генерал-губернатора.

Остаточно ліквідувавши інститут гетьманства в Україні*, Катерииа II передала новопризначеному генерал-губернатору П.Рум'янцеву "секретну" інструкцію щодо управління краєм. У ній, зокрема, пропонувалося припинити переходи селян всіма "**удобовозможными способами**", розмежувати функції "**перепутанаго и перемешаииаго там правлеиия воииского с гражданским**", пильно наглядати за економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Для успішного виконання всіх цих завдань генерал-губернатор зобов'язаний був "**искусио изворачиваться**" та "**иметь и волчьи зубы, и лисий хвост**". Проте оцінювати інструкцію однозначно негативно, як це інколи робиться в історіографії, було б, на наш погляд, неправильно. Адже в ній були також вимоги про обмеження розкрадання казенних прибутків і земель (п.5); перевищення вивезення товарів над їх ввезенням; заміну "грошової" торгівлі сіллю з Туреччиною натуральним обміном** (п.6); збереження лісів (п.9); поліпшення і розширення водних шляхів (п.11) тощо. Хоча всі ці заходи й планувалося здійснювати в інтересах не стільки населення, оскільки в загальноімперських і фіскальних, вони мали певною мірою позитивно вплинути на розвиток господарства України.

В цілому ж, наголосимо на цьому ще раз, у ставленні Катерини II до суспільно-політичного устрою в Україні виявлялася її великодержавна, колоніальна політика, спрямована на поступову русифікацію корінного населення. Вона хотіла, щоб місцеві жителі "*обрусіли і перестали б дивитися, неначе вовки в ліс*". Скасовуючи ж уряд гетьманства, вона прагнула одного: щоб і цей час, і сама назва "гетьман" зникли назавжди. Цікаво відзначити, що син останнього гетьмана — сенатор О.Розумовський (1748-1822 рр.) — також був прихильником русифікації національних регіонів Російської імперії.

** Формальним приводом (окрім політичної причини) до цього послужило подання К.Розумовським від "імені" українського "шляхетства" безпосередньо імператриці "прошенія" про спадковість гетьманського титулу в його роду. Цей вчинок страшенно налякав Катерину II, і тому вона примусила брата колишнього фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитись від гетьманського "уряду".*

*** Очевидно, тут ідеться про збереження валюти.*

СПРАВИ ЦЕРКОВНІ

В часи Руїни на великому лівобережному просторі багато міст, містечок і сіл було зруйновано. Замість білих чистих осель залишилися купи попелу та обдерті чорні димарі. Гетьман Іван Самойлович активно шукав матеріальної підтримки від Московії, внаслідок чого дедалі глибше залазив у кабалу. Українська Церква нерідко виступала проти такого "нерівного" зближення, не очікуючи від нього жодного добра, а хіба що обмеження власних прав і привілеїв. Гетьман потроху усував "неспокійне" духівництво.

У 1683 р. помер архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1656 р.) і управитель лаврської друкарні Інокентій Гізель — "**муж знатный, учительный**", який почав захищати інтереси Української держави ще під час переговорів Чигирина з Москвою в 1654 р. Його трактат "Мир с богом человеку" (1669 р.), в якому містилося багато відомостей з історії України XVII ст., мав гуманістичну спрямованість і містив досить критичний аналіз сучасних авторові подій. За це в 1690 р. твір було заборонено Синодом. Самойлович та деякі інші прихильники підпорядкування української Церкви московській патріархії, зокрема патріарх Яким, прагнули на місце архімандрита призначити "свою" людину. Проте обраний вільними голосами Варлаам Ясинський не справдив їхніх сподівань: замість посвяти в російській столиці він поспішив прийняти її з рук чернігівського архієпископа. І згодом Ясинський не виявляв бажання їхати до Москви, щоб там затвердили його обрання. Втім, не маючи змоги зноситися з константинопольським патріархом, він через деякий час змушений був поступитися.

У лютому 1685 р. царський уряд спонукав Самойловича до нагального проведення нових виборів київського митрополита. При цьому від володаря булави вимагали, щоб надалі православній Церкві в Україні владу константинопольського патріарха "**отложить, в каком почитаніи гетмана, старшину и все войско Запорожское иметь, и о всяких церковных делах писать к св. патріарху московскому, а к св. константинопольскому патріарху ни о чем не писать, и не посылать, причитанія никакого к нему не иметь, под послушаніем у него не быть, и из под его паствы, за разстояніем дальняго пути, совершенно отстать... А новоизбраннаго митрополита, для архипастырскаго рукоположенія, отпустить в Москву**".

Отже, царський уряд самочинно порушив права константинопольського патріарха щодо української Церкви, прагнучи підпорядкувати її московській патріархії.

Рис. 14. Микільський собор у Києві. Кінець XVII ст.

Незабаром він домігся свого. 8 листопада 1685 р. пройшли вибори київського митрополита. Ним став єпископ Гедеон. На зібрання прибуло багато посланців, серед яких виділялися генеральний осавул І.Мазепа та переяславський полковник Л.Полуботок. Саме вони активно підтримували дії гетьмана. Представників духівництва налічувалось обмаль: не приїхали "значні" особи на чолі з архієпископом Л.Барановичем. Загалом церковні правила забороняють проведення виборів за відсутності такої кількості осіб вищого духівництва, але їх усе-таки провели. На думку великого ієрарха нашого часу, митрополита Іларіона (професор Іван Огієнко), в цій справі "*сильно допоміг Москві гетьманський осавул Іван Мазепа, і це йому було доручено зробити вибори, вгодні Москві. І.Мазепа постарався, а вдячна Москва через два роки зробила його гетьманом*".

Українське духівництво відразу спробувало опротестувати легітимність такого обрання. Навіть Самойлович прагнув дещо пом'якшити коли не саму суть події, то хоча б її форму. Він порадив сюзеренові "впросити" константинопольського патріарха, щоб той "відступив" українську Церкву. Однак було вже запізно. Руїна охопила всі галузі суспільно-політичного життя, в тому числі й релігію. Після тридцяти двох років відносної самостійності (1654-1686 рр.) Церква як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині поступово опинилася в тенетах царату. Цьому процесові, окрім згаданих вище старшин, сприяли й деякі інші представники соціальної еліти України. Так, ще в 1676 р. стародубський полковник Петро Рославець (Рословець, Рославченко) звернувся до Москви з пропозицією підпорядкування їй місцевих монастирів. Були й інші подібні випадки. Характерно, що в своїх непатріотичних діях державці нерідко прикривалися іменем "всього українського народу".

Негативні наслідки підпорядкування української Церкви московській патріархії не забарилися. Уже в січні 1688 р. Гедеонові наказано було підписуватися "митрополит київський, і галицький і Малої Росії" замість "митрополит київський, і галицький і всієї Русі". З 1721 р. Петро І дозволив київському митрополиту зватися тільки архієпископом. Щоправда, в 1743 р. йому знову повернули титул митрополита (до 1767 р.). Згодом існував "митрополит київський і галицький".

Протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. царський уряд не лише поступово підривав економічну базу та суспільну значущість української Церкви, а й періодично скорочував чисельність її служителів. Одним із стратегічних заходів у цьому напрямку

стало те, що, провадячи постійну агресивну міжнародну політику, Москва збільшувала свої збройні сили. Духовних осіб нижчої ланки та їхніх дітей часто примушували до виконання військової служби. Царський указ від 28 вересня 1736 р., зокрема, вимагав проведення перепису дітей духівництва, щоб "**малолетних отдать в школу, а прочих отдать в службу, для... комплектованія армін и гарнизонов**". В указі від 6 лютого 1737 р. "**строжайше повелевалось**" завершити перепис не пізніше середини жовтня того ж року і всіх чоловіків від 15 до 40 років, "**без разбора, взять в военную службу, для замещенія же церковных чинов, употреблять из малолетних церковнических детей** (!) (підкреслення наше — авт.), **а равно и тех, кому свыше 40 лет**". Ці постанови стосувалися як Російської держави в цілому, так і України зокрема. Безпосередньо Київській, Чернігівській і Переяславській єпархіям у 1734 р. "высочайше" було наказано: "**Из малороссійской старшины и козаков и козачьих и старшинских детей без атестатов полковников и старшины полковой, а знатиым — без позволенія Войсковой канцелярии, в дьяконы и попы посвящать не велено, понеже многіе число духовных не у места суть и дабы от того козакам и службе...** (військовій — авт.) **умаленія быть не имело**". Подібне мало місце й на Слобожанщині.

Великі негаразди від проведення такої політики сам імперський уряд констатував у 1739 р.: "**...За неименіем священников, люди без покаянія и принятія Св.Таин помирают, следственно, надлежит и тому быть, что в отдаленных от церквей местах люди принуждены жить без принятія от церкви брака, и тако многія души погибают напрасно...**"

Петро І фактично скасував виборність духовних осіб. Тяжкий стан релігійних справ в Україні не поліпшився і в майбутньому. Залякане й загнане місцеве духівництво, до всього, часто-густо зманюване до Росії, не наважувалося на рішучий протест ні проти самодержавства, ні проти правопорушень з боку Святійшого Синоду.

* * *

Отже, протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. в Україні сталися помітні зрушення в сільському господарстві, промисловості й торгівлі. Не на краще змінилися аграрні відносини і суспільно-політичне життя. Фактично було скасовано найголовніші

здобутки Національної революції: українську державність, економічну самостійність Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя, відносну свободу козацького стану. В усьому обсязі відновилися кріпосницька залежність і обезземелювання посполитих. Реакційна самодержавна політика російського царату призвела до загибелі великої кількості фізично здорових, боєздатних і економічно спроможних українців.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ВІД ДНІПРА ДО МОСКОВІЇ Й "ТУРСЬКОЇ СТОРОНИ": ЗЕМЛІ ТА ЛЮДИ

§1. Регіони та етнічні групи

РЕГІОНАЛЬНІ НАЗВИ

Процес формування національної території українців, як про те переконливо свідчать документальні матеріали, найбільш активно проходив приблизно з кінця XVII по кінець XVIII ст. і в основному (але, зрозуміло, не остаточно) завершився з початком XIX ст. Тобто, в часі він фактично цілковито збігся з поступовим утвердженням деспотичної абсолютистської монархії в Російській державі й ліквідацією царатом усіх ознак своєрідної української державності. Незважаючи на ці обставини, саме тоді тривало географічне поширення назви "**Україна**" на всі землі, заселені власне українською спільністю. Термін "**український**" (у розумінні національної приналежності) дедалі частіше зустрічається в тогочасних джерелах. Терміни "**нація**", "**національний**" часто вживаються як у розмові, так і на письмі (особливо в другій половині XVIII ст.). Корінні жителі класифікуються як "**нація руснів**", "**малоросійська**" чи "**українська**" нація тощо. У багатьох тогочасних іноземних часописах Україна протягом певного часу характеризувалася як окрема земля козаків, що межує з Московією, Польщею і Татарією. У російських же законодавчих актах вона поступово перетворювалася на "малоросійський край".

Тяжке міжнародне становище країни, складний процес розселення українців обумовили появу нових і зміну значення старих політонімів. Так, Лівобережжя в офіційних актах царського уряду найчастіше називалося "Малоросією" або "Малою Русю". Поряд з цими вживалися й інші назви: "Малоросійський край", "Гетьманщина" і т. ін. Усі вони певною мірою виражали соціальну політику царизму щодо українського народу. Термін "**Гетьманщина**" після скасування гетьманського правління на Правобережжі став уживатися лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і невеликою територією на правому березі Дніпра, якою управляла старшинська адміністрація. В зв'язку з ліквідацією в 1764 р. інституту гетьманства, а на початку 80-х рр. і адміністративно-полкового устрою ця назва втратила своє значення.

Рис. 15. Преображенський собор у м.Ізюм на Харківщині. 1684 р.

Згадані політоніми широко застосовувалися не лише в царських указах, постановах Сенату, універсалах гетьманів, розпорядженнях Малоросійской колегії та Генеральної військової канцелярії, а й у побуті місцевого населення — "малоросів". Так, в одній із історичних пісеиь того часу говориться про тяжке соціально-економічне становище народних мас на Лівобережжі:

Ой горе нам на Гетьманщині,
Надокучила нам вража панщина...

У документальних матеріалах останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. досить чітко простежується грань, яку проводили вищі органи влади між жителями "малоросійських українських" і "слобідських" полків. І це тоді, коли і Лівобережна, і Слобідська Україна входили до складу одного державного об'єднання. Нові політоніми щодо Слобожанщини виникали й змінювалися відповідно до політико-адміністративних нововведень на території краю протягом століть. Якщо в XVI-XVII ст. цю місцевість часто иазивали **"Полем"**, **"Полской Украйной"**, інколи — степовою окраїною руських земель (пізніше — Російської держави), де частина населення жила в "слободах" і називалася слобожанами, то в міру заселення і освоєння нових земель старі політоніми поступово зникають із вжитку, основними залишаються назви **"Слобідська Україна"** і **"Слобожанщнна"**. Слободи частково зливалися з містами або перетворювалися в звичайні села чи містечка, населення яких підлягало подушній податі. Проте назви "слобода", "слобідка" існували й надалі та зберігалися за багатьма населеними пунктами.

Після ліквідації царським урядом Запорозької Січі це політичие і географічне поняття поступово зникає з ужитку, хоча ще досить довго живе в пам'яті українського народу, бо сам дух козацтва не перевівся. Тоді близько 5 тис. козаків перейшли в турецькі володіння й осіли в межах пізнішої Одеси. Згодом вони переселилися в пониззя Дністра (район сучасного Білгорода-Дністровського). За кілька років чисельність козаків зросла майже до 10 тис.

Південні райони країни протягом тривалого часу напівофіційно називалися **"Ханщиною"**, **"Турецькою областю"**, **"Турською стороною"** тощо. В другій половині XVIII ст. тут поширюються назви **"Слов'яно-Сербія"**, **"Нова Сербія"**, **"Новоросія"**, **"Новоросійськнй край"** і т. ін. Перші два політоніми проіснували недовго і з утворенням у 1764 р. Новоросійської губернії втратили своє значення. Крайня південно-західна область України в XVI-XIX ст. мала назву **"Буджак"** (від турецького слова, що означає "кут").

Історико-географічні поняття "**Лівобережна Україна**", "**Слобідська Україна**", "**Південна Україна**", "**Лівобережжя**", "**Слобожанщина**" і нині застосовуються в літературі.

НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ ДНІПРА

Складність політичного становища і розчленованість українських земель обумовлювали специфіку етнічного самоусвідомлення окремих представників автохтонного населення. Так, із "Прошенія" "**полской природы малоросіянина**", жителя Харкова Севастіяна Даниловича Колосова* на ім'я Катерини II від 2 жовтня 1780 р. дізнаємося, що його дід Осип Колосов — "уроженець" Нижибожа (Межибожа) — був "**полской природы (нации)**"**. Однак у період війни України і Росії з Річчю Посполитою той, "**убегая неправилной от поляков ссоры**"***, залишив у "Польщі" своє "**прежние отечество**" (!) й переселився в Батурин, де згодом і помер. Батько С.Колосова і він сам певний час мешкали в Батурині, поки Севастіян, здобувши освіту, не був "**завезен**" ("**по дозволенню отца**") в Москву для прислуговування генерал-аншефу І.Генрікову. Пізніше С.Колосов перебував "**в услужении иных людей**", доки не оселився в Харкові. Цікавим, на наш погляд, в усій цій історії є те, що наймолодший із Колосових вважав своїх рідних по чоловічій лінії "малоросіянами", хоча й писав про "полске" походження діда. Власне ж жителів України, що перебували в складі Російської імперії, він називав "росіянами". Отже, в даному випадку бачимо, як конкретно впливало перебування людини в тому чи іншому державному утворенні на її етнічне самоусвідомлення. За таких складних політичних умов корінний житель, скажімо, Правобережжя визначався як "**полской природы (нации) малоросьсіянин**", а українець Лівобережжя чи Слобожанщини як "**росьсіянин**". Подібні курйози можна знайти і в інших документах другої половини XVIII ст., зокрема в "Описах Харківського намісництва", що засвідчує певну закономірність.

Неабияку роль у формуванні етнічного складу й національної території України відігравали міграції людності та освоєння нових земель. На Лівобережжі в кінці XVII-XVIII ст. як стихійне, так і організова-

---

** Можливо, спочатку прізвище мало дещо інше написання, наприклад, Колос чи Колосенко. Проте пізніше, під впливом ряду обставин, воно могло трансформуватися (русифікуватися).*

*** Зі змісту документа цілком очевидне його українське походження.*

**** Зрозуміло: коли б Осип Колосов справді був поляком із походження, він навряд чи тікав би з Правобережжя під "високу руку" російського монарха.*

не заснування населених пунктів відбувалося відносно повільно. В регіоні не спостерігалося такого масового та активного заселення, як у попередній історичний період. Його простір на той час в основному було залюднено (лише на півдні краю, на Полтавщині, значна частка земель перебувала "впусці", тобто, не оброблялася). Цим пояснюється той факт, що протягом досліджуваної доби тут виникло всього кілька десятків сіл і містечок. Так, за нашими підрахунками, на території сучасної Полтавської області тоді з'явилося близько 30 сіл. На Чернігівщині заснування більшості населених пунктів припадає на останню чверть XVII - першу половину XVIII ст. (Рубанка, Гирянка, Савин, Лупасове, Олександрівка та інші). Слід відзначити, що в межах Сіверщини серед переселенців домінували вихідці з Білорусії, причому природним кордоном поширення їхніх поселень стала Десна. На південь від неї переважали переселенці українського походження.

Поява нових населених пунктів обумовлювалася як політичними, так і соціальними та економічними чинниками. Наприклад, с.Гриньки (у 60-х рр. ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку) заснували козаки, що втікли з Правобережжя, де зазнавали утисків від польської шляхти. Воно розташувалося на землях, які чигириндібровський сотник Іван Булюбаш перед тим захопив у шушвалівських козаків. Так само виникло с.Коряївка (перша сотня Полтавського полку). Його в ті ж роки заснували переселенці з Правобережної України, що рятувалися від шляхетського гніту. В зв'язку з усуненням у XVIII ст. загрози вторгнення орди з Кримського ханства на Лівобережжі, зокрема біля річок Орель та Сула (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів. На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, заснування с.Попівка на Полтавщині було організовано в другій половині XVIII ст. урядом (як казенне поселення).

У вітчизняній історіографії радянського періоду міграції людності з правобережних, а також західноукраїнських земель на лівий берег Дніпра і далі зазвичай висвітлювалися як реакція на "*нестерпну експлуатацію з боку польської шляхти*". Значною мірою з цим твердженням можна погодитися. Однак при цьому мало уваги приділялось іншому аспектові, а саме: як переселенців на місцях "зустрічали", так би мовити, свої "єдинокровні" можновладці. Про зворотний рух практично взагалі не писали. Причини цього цілком зрозумілі: хіба могло бути таке, щоб українці тікали з Російської держави (вона ототожнювалася з братнім російським народом) у Річ Посполиту, до ворогів — польських шляхтичів і магнатів?!

По-різному складалася доля переселенців у межах Лівобережжя, Слобожанщини, Південної України. Важливу інформацію про деяких

із них містять, зокрема, матеріали 1748 р., що стосуються Миргородського полку і суміжної з ним території. Так, від місцевого полковника Василя Петровича Капніста (1737-1750 рр.), батька відомого українського письменника і громадського діяча В.Капніста, "**заднепровских мест обиватели**" зазнавали "**крайніи обиди и разореніи**", "**разбойнические нападения**" та "**нещадный бой**". Повновладний старшина, ігноруючи спеціальні укази царського уряду про дозвіл заселяти вільні землі, забороняв це робити в своєму полку, карав неслухняних. Нерідко грабував чи нищив господарства "**жидов**" та колишніх жителів "**Полской области**", "**отягощал своими податями**", проганяв їх, що часто-густо призводило до повернення останніх на старі місця проживання. "**Полковник миргородский Капнист,** — зазначається в документі, — **по Заднепром на <u>собственной государевой земли</u>** (підкреслення наше — авт.) **умишленно не имея никакого указу** (тобто, без дозволу — авт.) **отняв от тамошних жителей многіе пахотніе земле, леса и паселив себе слободи, а именно первая слобода прозиваемая Свинарня, другая Чернечая Гребля, третая Начутце. И до той слободи Свинарне сверх поселенія того рабочего поля верст на двадцать, до другой слободи... и до третой... поля рабочего и сенокосов верст на двадцать, да пасел**" три хутори на берегах Інгульця, Макрихи та Ухівки, "**отобрав все поля**". Крім того, він посилав своїх слуг на правий берег Дніпра з наказом грабувати тамтешніх мешканців. А в с.Петровський Острів призначив отаманом Василя Кривця, який також "**козакам і обивателям чинил бои, грабительства и разоренія**", через що ті "**розошлись в Полшу безвестно**". Внаслідок утисків з боку місцевої старшини в 20-х - 40-х рр. XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 чоловік "**з месних людей**".

Аналогічні явища спостерігались і в інших лівобережних полках. Так, Переяславська полкова канцелярія 18 вересня 1761 р. надіслала в Генеральну військову канцелярію "Відомість" про "вихідців" у "**Полскую область**" протягом першої половини століття. Згідно з нею, туди переселилося 5784 особи, з них 3371 чоловік і 2413 жінок.

Залишаючи межі Російської імперії й осідаючи на землях як українських, так і польських можновладців, переселенці відходили від кордону на відстань від 1 до 100 верст, але найчастіше на 20-40 верст.

Згідно з даними "Відомості" від 8 березня 1752 р., приблизно такі ж за обсягом міграції населення протягом першої половини XVIII ст. відбувалися і в Гадяцькому полку. Основними напрямами відселення були білоцерківський і богуславський. Про перебування більшості переселенців сказано: "**живут неизвестно где**".

З Київського полку за такий самий проміжок часу на територію Речі Посполитої "вийшло" 424 чоловіки і 270 жінок, з Лубенського — відповідно 788 і 576.

Багато це чи мало? З огляду на той факт, що за ревізією 1764 р. в дев'яти лівобережних полках (Стародубському, Ніжинському, Чернігівському, Прилуцькому, Лубенському, Миргородському, Гадяцькому, Київському та Переяславському) нараховувалося "**всего во всех частях**" 916 017 душ чоловічої статі (якщо додати до цієї суми ймовірну кількість жінок і дітей, тобто помножити її принаймні на 3, загалом буде 2 748 051 особа), відсоток переселенців можна вважати незначним; істотно впливати на демографічну ситуацію в краї він не міг.

Оскільки міграції людності не мали спеціально організованого характеру, переселенці могли самостійно обирати місця для поселень. Інколи райони під заснування нових населених пунктів прямо визначалися царським урядом або старшинською адміністрацією. В таких випадках переселенцям відводилися вільні, придатні для обробітку і косіння трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків.

Заселення Лівобережжя відбувалося за рахунок переселенців з різних районів України, а також із Росії, Білорусії, Грузії, Молдавії та інших країн. Досить значними тут були грузинські поселення. Грузини з'явилися в Росії в 20-х рр. XVIII ст., розраховуючи на підтримку останньої в їхній боротьбі проти турецьких і персидських загарбників. Наприкінці 30-х рр. вони оселилися на території Гетьманщини, де спочатку мешкали лише в межах Полтавського, а згодом — Миргородського, Київського, Прилуцького, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Тільки з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралося близько 1,5 тис. чоловік.

У другій половині століття засновують свої поселення в регіоні й західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, в районі Білої Вежі (Борзнянський повіт), шість невеликих колоній заснували німці. В 60-х рр. відбулося переселення із Болгарії на землі, які належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари пізніше розселилися в межі Київської та Чернігівської губерній. В одному з документів 1766 р. перераховано близько 200 чоловік польської, болгарської, німецької, сербської, "волоської", "цесарської", "саксонської", угорської, чеської та інших національностей, які перед тим прибули "**из-за границы в Киев, в Росію**" і тут оселилися для постійного проживання.

На освоєння нових земель Лівобережжя значний вплив справляли фізичний приріст і розселення місцевого населення, причому середньо-

річний приріст у Гетьманщині був досить високим і загалом перевищував середній показник по Російській державі.

Водночас в окремих місцевостях регіону спостерігалося і зворотне явище. Внаслідок жорстокого соціального гніту з боку національної еліти і можновладців, що прибули з інших країн, а також через неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо спустошувалися цілі райони. У скарзі 1731 р. чернігівського єпископа про зубожіння його підданих — монастирських посполитих — знаходимо повідомлення про те, що в Свержській волості (Чернігівщина) "**подание за неравномерним и тяжестним в тамошиих селах на консистентов** (російських військових — авт.) **денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сности, многие во инние околничние маетности владелческие принуждены зостали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащою вистачити до катедри Черниговской и до дворца Свержского повинности за неурожаем хлеба, гладом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду**". Мешканці навколишніх сіл Ображеївка, Калеївка, Шатриця розійшлися в різні місця, "**пустие толко оставили дворы**" через непомірний грошовий збір на утримання російського війська.

Від тяжких наслідків стихійних лих, особливо неврожаїв, рятували постійні й тісні взаємозв'язки жителів різних регіонів України, зокрема Правобережжя та Лівобережжя. Тобто, на шляху до спілкування людей у різних галузях політичні кордони не могли бути нездоланною перешкодою. Цю обставину мали обов'язково враховувати уряди як Російської держави, так і Речі Посполитої.

Одним із основних районів переселення лівобережного населення ставали землі сусідньої Новоросії, а також Війська Донського, де соціальний гніт був слабшим.

НА СЛОБОДАХ

Міграційні процеси та освоєння нових земель на Слобожанщині проходили інтенсивніше, ніж на Лівобережжі. Це пояснюється, насамперед, наявністю великих масивів вільної території. Боярин Волконський у розмові з послами гетьмана І.Самойловича в 1680 р. зазначив, що лише з Правобережжя в межі Слобожанщини від початку Хмельниччини переселилося 20 тис. родин, "**а то й того больше**". З них 30% покинули правий берег Дніпра з кінця 50-х до кінця 70-х рр. В останній чверті XVII ст. у регіоні налічувалося понад 230 поселень, в яких

Рис. 16. Воскресенська церква в м.Суми. 1702 р.

проживало не менше 250 тис. чоловік. На 1732 р. кількість населених пунктів зросла до 469, а мешканців — до 370 тис. чоловік.

Залюднення Слобідської, як і Лівобережної, України відбувалося вкрай нерівномірно. Швидше й густіше заселялися північні райони Сумського, Харківського, Охтирського та Острогозького полків, пізніше й дещо повільніше — їхні південні та південно-східні місцевості. Землі Ізюмського полку освоювалися переважно в останній чверті XVII ст. У слобідських полках досить прискореними темпами зростала чисельність українців, значно нижчими — інонаціональних переселенців. Так, за даними перепису Харкова 1732 р. на майже 4-тисячне населення міста припадало всього 62 чоловіка "**великороссиян разиочиицов и купецких людей**" та 21 чоловік "**греков и прочих разных наций**", зрозуміло, крім українців. Характерно, що протягом відносно невеликих відтинків часу мали місце різкі міграційні "коливання": то в бік збільшення, то в бік зменшення людності. Зокрема, в Сумах та кількох навколишніх селах (Нижня Сироватка, Верхня Сироватка, Ворожба), де більшість мешканців становили "малоросіяни та черкаси", з 80-х рр. XVII ст. по 1700 р. число дворів зросло майже вдвічі, а вже через два роки "**убыло против прежнего**" більш ніж утричі. Протягом століття (з 80-х рр. XVII по 80-ті рр. XVIII ст.) загальна кількість мешканців у Харкові збільшилась у 5,5 раза, а в Сумах — більш ніж у 35 разів. Цікаво зазначити, як про те свідчить "Топографічний опис Харківського намісництва" 1788 р., що поступово чисельність жителів в обох містах майже зрівнялась: у Харкові цього року зафіксовано 5338 чоловіків і 5405 жінок, у Сумах відповідно — 5302 і 5193.

Як же конкретно проходили міграції? У кінці XVII - на початку XVIII ст. починає інтенсивно заселятися місцевість уздовж р.Оскол, де виникла нова оборонна лінія. В 1700 р. царський уряд дозволив козакам і старшинам Ізюмського полку поселитися на берегах річок Жеребець і Красна. В цей же час 150 козацьких сімей, що на чолі з А.Катрухіним та І.Бугаєвим переселилися з Полтавщини, заснували на р.Красна слободу Меловатка. Тут же виникли слободи Сватова Лучка, Кремінна, Нижня Дуванка (1700 р.). Їхнє населення складалося тоді здебільшого з вихідців із Сум, Богодухова та Лебедина. Селу Кабанне, що розташовувалося поряд із слободою Сватова Лучка, поклали початок російські селяни-втікачі з-під Воронежа й донські козаки (1701 р.).

Цими ж роками тривало освоєння земель у басейні р.Деркул, а також на притоках Дону — Ікорці, Бітюзі, Осереді. На 1711-1715 рр. припала остання хвиля масового переходу українців із Правобережжя на Слобожанщину.

В другій чверті XVIII ст. заселення території між річками Коломак, Мож і Донець активізувалось у зв'язку з будівництвом ще однієї оборонної лінії. Саме в цей час виникло кілька поселень будівельників Південної укріпленої лінії (1731-1733 рр.). Заселення в цьому районі проходило переважно за рахунок українців і росіян, про що конкретно свідчить топоніміка цих місць. Склад переселенців за місцем їх виходу був неоднорідним. Так, слободу Олексіївка заснували вихідці з Курської, Орловської, Тамбовської та Воронезької губерній.

Як зазначив дослідник історії формування українських етнічних земель Ф.Заставний, з освоєнням прилеглих районів Росії (Курщина, Воронежчина та ін.) протягом першої половини XVIII ст. українці поширювали там вплив своєї мови, культури, народних традицій.

У другій половині XVIII ст. на Слобожанщині народна колонізація тривала. Наприклад, першими поселенцями с.Григорівка стали кріпосні селяни, яких оселила тут графиня Гендрикова. Село Бурбулатове заснували селяни-кріпаки, втікачі з Полтавщини. Воно розташувалося на землях поміщика Адама, який охоче приймав селян як дешеву робочу силу.

Крім українців і росіян, прагнучи уникнути жорстокого національного та соціального гніту, на Слобідську Україну переселялися білоруси, молдавани, волохи, серби та ін. У другій половині століття в с.Крутець Острогозького полку перейшло на мешкання п'ять родин латишів. А група німців у 1766 р. заснувала недалеко від Острогозька с.Рибендорф.

У формуванні національної території України велике значення мали міста і містечка. Будучи центрами сотень, полків, повітів, округів, намісництв, губерній тощо, вони здебільша виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції. Крім того, міста і містечка ставали своєрідними акумуляторами сільського населення. Саме через них нерідко проходили головні шляхи народних міграцій. Утворення міст і містечок у різних районах України мало свою специфіку. Більшості таких поселень на Лівобережжі й Слобожанщині поклали початок села, хутори чи слободи.

Характер утворення та історичний розвиток міст, містечок та інших населених пунктів часто обумовлювалися віддаленістю державних кордонів, наявністю річок, лісів, зручних торговельних шляхів тощо. На зростання населених пунктів негативно впливали війни, напади турецьких і татарських завойовників, посилення соціального та національного гніту, неврожаї, пожежі, епідемії.

Узагальнених даних про чисельність і склад усього українського населення Російської держави до 1763 р. історична наука нині не має.

Подушними переписами на той час охоплювалось українське населення Слобожанщини й прилеглих до неї губерній Росії, переважно Воронезької та Бєлгородської. У 1763-1764 рр., за даними, які навела Г.Махнова, на території Лівобережжя (без Полтавського та чотирьох сотень Миргородського полків) нараховувалося 944 337 душ чоловічої статі, причому 98,82% становили українці. На той час тут проживало також 11 087 росіян. У Слобідській Україні в 1763 р. було зафіксовано всього 308 125 душ чоловічої статі, з них 98,92% становили українці.

Та ж авторка наводить дуже важливі дані про чисельність українського населення в різних губерніях та областях Росії. Так, за її підрахунками, в зазначені роки в Бєлгородській губернії зареєстровано 174 511 вихідців з України чоловічої статі або 19,22% всього населення, у Воронезькій губернії — 35 266 українців чоловічої статі (4,08% всього населення), у Бахмутській провінції Азовської губернії — відповідно 11 032 або 75,07%; на території Землі Війська Донського — 20 422 або 28,71%; в Оренбурзькій губернії та в Ставропольському повіті — 692 або 2,08%; в Астраханській губернії — 9376 або 12,78%; у Казанській губернії — 1085 або 0,09% всього населення. Загальна чисельність українців-чоловіків у Росії (без Гетьманщини, Новгородської та Азовської губерній) сягала 557 193 або 15,8% всього чоловічого населення. Крім того, в окремих губерніях, де чисельність українців була відносно незначною, в деяких повітах українське населення становило досить значний відсоток. Так, у Воронезькій губернії українці становили: в Хоперському повіті — 80,82%, Усередському — 73,7%, Павловському — 57,39%.

Отже, в Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVII - 60-х рр. XVIII ст. досить інтенсивно заселялися та освоювалися землі. Протягом цього періоду першорядне місце в таких процесах належало представникам українського етносу, зокрема переселенцям із Правобережжя. Певну участь брали в них і вихідці із західноукраїнських земель. У зв'язку з цим розвивались і зміцнювались постійні етнічні зв'язки між населенням різних регіонів країни, а Лівобережжя та Слобожанщина перетворилися на своєрідні осередки формування національної спільності українців. Поряд із ними проживали вихідці з Росії, Білорусії, Молдавії, Грузії та інших держав.

ЖИТЕЛІ ПІВДНЯ

Заселення південних областей України мало свої особливості. Освоєння широких просторів від Синюхи (ліва притока Південного Бугу) до Дніпра і далі до берегів Чорного та Азовського морів почалося в попередній період. Проте до XVIII ст. воно проходило відносно повільно. Одну з головних причин цього слід вбачати у постійних нападах турецько-татарських поневолювачів, внаслідок яких життя в степах було дуже небезпечним. Через те навіть у першій половині XVIII ст. ця територія залишалася слабо заселеною. В ході перманентних воєн вже утворені пункти нерідко знищувалися, а їхні мешканці або втікали, або ж потрапляли в полон до татарських чи турецьких можновладців. Люди селилися переважно в північних місцевостях краю — ближче до обжитих кордонів Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя й подалі від Кримського ханства та Туреччини.

Певною мірою впливало на демографічну ситацію в цьому регіоні існування Запорозької Січі — своєрідного центру збирання найбільш активних вихідців із різних місцевостей України та інших країн і зосередження їх на південних кордонах Російської держави. Як відомо, після зруйнування за наказом царського уряду в 1709 р. так званої Старої Січі на острові Базавлук (Чортомлик) частина низовиків перейшла на підвладну кримському ханові територію й заснувала поблизу сучасного Херсона Олешківську Січ, куди приплив утікачів майже припинився. Тільки з поверненням у 1734 р. козаків на Запорожжя (на р.Підпільна — рукав Дніпра) Січ відновила своє функціонування (до 1774 р.). Маємо дані про те, що в кінці 20-х - на початку 30-х рр. XVIII ст. низовиків нараховувалося близько 20 тис. чоловік.

Царський уряд, намагаючись зміцнити власні позиції в прикордонній місцевості, всіляко сприяв заселенню та освоєнню нових земель у південному регіоні. Особлива увага приділялася військовій колонізації. Господарське життя в степах помітно активізувалося після війни Росії з Туреччиною1735-1739 рр. Значна кількість поселень з'явилася в межиріччі Дніпра та Південного Бугу. Якщо в 1740 р. у прикордонному районі на правому березі Дніпра були відомими лише 13 сіл і одна слобода, то в 1745 р. тут існувало вже два міста, 36 сіл, 139 хуторів, а на початок 50-х рр. кількість сіл досягла 120. Майже все їхнє населення становили українці.

У 50-х та 60-х рр. царський уряд вживає низку заходів, спрямованих на прискорення заселення Новоросії. Одним із них стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів,

яким разом із українцями належало забезпечувати захист населених районів Лівобережжя та Слобожанщини. Серед них значилися серби, болгари, греки. З ними селилися також росіяни, молдавани та інші. Початок іноземної колонізації поклав указ від 24 грудня 1751 р. У наступному році в цьому районі була створена так звана Нова Сербія, на території якої оселилися два полки, що складалися переважно з сербів і угорців. Уряд утворив із цих полків по 20 шанців (укріплених поселень), які проіснували до ліквідації Нової Сербії в 1764 р.

Поряд із Новою Сербією, між річками Бахмут і Луганка, інші іноземні переселенці в 1753 р. заснували так звану Слов'яно-Сербію, утворивши при цьому 16 шанців. Тут поселилися сербські військові загони на чолі з полковником Р.Прерадовичем та І.Шевичем. Але основну масу військових поселенців становило українське і російське населення.

Необхідність швидкого заселення півдня України, особливо прикордонних районів, зумовила появу урядового "Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення" (22 березня 1764 р.). Цей "План..." поширювався на територію не тільки Новоросійської, а й Азовської губерній. До кінця століття він фактично визначав аграрну політику місцевої влади, становище і побут поселенців.

Про етнічний склад чоловічого населення Новоросії в 1763-1764 рр. свідчать такі дані:

Народи	*Чисельність*	*Відсоток*
Всього	*67 730*	*100,00*
В тому числі:		
українці	*50 672*	*74,81*
росіяни	*8164*	*12,05*
"волохи"	*6227*	*9,19*
серби	*1410*	*2,08*
поляки	*564*	*0,83*
болгари	*165*	*0,24*
угорці	*90*	*0,14*
німці	*62*	*0,09*
татари	*39*	*0,06*
грузини	*37*	*0,06*
греки	*28*	*0,04*
інші	*272*	*0,4*

Протягом другої половини XVIII ст. у Новоросійській губернії архівні матеріали зафіксували наявність представників таких "націй":

"малоросійська", "волоська", "німецька", "сербська", "російська", "болгарська", "грецька", "польська", "турецька", "грузинська", "угорська", "єврейська", "цесарська", "калмицька", "македонська", "лютеранська". Крім українців і росіян, звісно, поступаючись їм за чисельністю, фактично у всіх округах проживали серби, волохи, болгари, частково — німці. Чисельність калмиків і лютеран була дуже обмеженою (всього кілька чоловік). Понад 200 чоловік македонян були зосереджені в одному місці.

Відомо також, що царський уряд висилав у південні області учасників народних повстань. Так, у кінці XVIII ст. в Придунав'я з Курської та Орловської губерній були вислані російські селяни, які заснували с.Васильківка. Тут також селилися колишні запорозькі козаки і молдавани. У 50-х рр. на лівому березі р.Тилігул виникло с.Троїцьке, засноване селянами-втікачами з Лівобережної України та Росії.

На півдні України, на відміну від густонаселених центральних губерній Росії, де села часто переростали в міста, поселення засновували переважно на неосвоєних землях. Як це траплялось і в межах інших регіонів, початок багатьом містам і містечкам на півдні України поклали фортеці, що споруджувалися для захисту населення від нападів ординських можновладців. Так, утворенню міста Костянтиноград передувало спорудження в 1731-1733 рр. Бельовської фортеці в складі вже згадуваної Української оборонної лінії. Першими мешканцями майбутнього міста стали, головно, селяни з Правобережжя. Систематичні напади татар і певні труднощі господарського характеру зумовили досить повільне зростання чисельності городян. Тільки в 70-х рр. тут з'явилися перші кам'яні будинки.

Міста Єлизаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь розвинулися на базі фортець, побудованих у 40-х - 50-х рр. XVIII ст.

Одночасно з названими на півдні України зростали міста і містечка, які виникли тут раніше: Кременчук, Керч, Феодосія, Євпаторія та багато інших. Спостерігалося і зворотне явище: перетворення невеликих міст і містечок у села та слободи. Отже, першорядне місце в освоєнні незаселених земель на території від Дніпра до Московії й Кримського ханства належало українському народові. Разом із ним активну участь у ньому брали вихідці з Росії, а також Білорусії, Литви, Молдавії, Грузії тощо. Відбувалося це здебільшого двома шляхами: по-перше, у вигляді стихійної народної колонізації і, по-друге, як рух, що спрямовувався та визначався царським урядом і місцевою владою. На характер і розвиток міграцій відчутно впливала кріпосна політика, суть якої полягала в утрудненні переселення, у бюрократичній опіці над пересуванням людності, в роздаванні (прямому або через продаж

чи оренду) земель можновладцями, які здобували прибутки шляхом гноблення безпосередніх виробників. Важливе значення у формуванні української національної території мала поява нових економічних, політичних і культурних осередків — міст. Вони ставали центрами консолідації автохтонного населення.

§2. Посполиті

ПРИВАТНІ Й МОНАСТИРСЬКІ "ПІДДАНІ"

Остання чверть XVII - 60-ті рр. XVIII ст. стали своєрідним перехідним етапом у процесі поступової ліквідації соціальних здобутків Національної революції й перетворення значної кількості в недалекому минулому відносно незалежних з економічного та правового погляду груп сільського населення в кріпаків. Супроводжувалося це, як відомо, поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузилися функціональна діяльність та вплив общин, істотно змінився характер заселення слобід, що було викликано передусім згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирав сили хутір. Поволі, але невпинно мінялася соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, які брали безпосередню участь у Визвольній війні середини XVII ст., приходили покоління, у свідомості яких віковічні традиції боротьби за свободу трансформувалися під впливом нових умов життя. Багато які відходили від сільського господарства, а "**бавялися купеческим промислом**", наймитували або поповнювали лави робітних людей. Цих переходів не могли зупинити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення жорстких станових перегородок. Безпосередні виробники часто порушували і законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

Рис. 17. Селянин.

У питанні про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, відстоюючи інтереси соціальної еліти, в 1727 р. постановила, щоб "**...после ушедших подданых**" у володінні державців залишалися їхні "**кгрунты, дворы куплениие и некуплениие**". Цей законодавчий акт також ускладнював селянські переходи.

29 травня 1738 р. Сенат видав указ про заборону землевласникам у межах російських губерній переховувати в своїх будинках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України. Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього указу і на територію Лівобережжя, надавши йому сили загального розпорядженняя про заборону переходів. Так можновладці отримали юридичне обґрунтування й "законні" підстави для повернення власних селян на старі місця.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись посилення народного протесту, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духівництво не припиняли інтенсивної діяльності, спрямованої на повне унеможливлення переходів залежних від них посполитих.

Важливо відзначити, що в документальних матеріалах того часу дедалі частіше протиставлялися "**владельцы**" та їхні "**поддаииые**". Зокрема, чітка станова межа між першими і другими проводиться у "Відомості" Переяславського полку 1740 р. Посполиті виступають у ній як повністю залежні від своїх землевласників, з обов'язковим виконанням всіляких повинностей. Спостерігалася також тенденція відокремлювати селян не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад, міщан. Хоч на той час податне населення міста і села урядовцями й далі називалося загально посполитим, окремі державні установи офіційно проводили думку, що міщани "**от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разиь**" (1749 р.).

Характерним для Слобожанщини стало те, що матеріали ревізій, переписів тощо вже досить широко називали великих "дідичів" не лише "**владельцами**", а й "**помещиками**", які були пожалувані "**поместной землей**". Про це, зокрема, йдеться в переписі населення Харківського полку 1732 р., постановах, відомостях і повідомленнях Харківської полкової канцелярії 40-х років. У цьому простежувалася спроба ототожнити в реальності місцевих старшин із російськими сановниками-дворянами.

Протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. селяни приватних і монастирських маєтків за своєю чисельністю поступово виходять на перше місце серед інших груп сільського населення. Вже минулися ті "благословенні" післявоєнні роки, коли посполиті вільних військ-

кових маєтностей становили понад 50% усіх жителів сіл Лівобережного регіону. Водночас у Слобідській Україні більша частина колишніх слобожан була перетворена в підданих окремих землевласників або монастирів. Згідно з матеріалами ревізії 1719 р. на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній усього нараховувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з них 334 тис. мешкали в приватних маєтках. У 1729-1730 рр. на Лівобережжі*, за нашими підрахунками, число лише монастирських маєтків досягло 305 з кількістю дворів, яка перевищила 11 тис. (понад 20% загальної кількості дворів посполитих у краї).

Для Слобожанщини, точніше, чотирьох полків із п'яти, маємо, хоч і не зовсім точні, дані перепису 1732 р. Так, згідно з ними, всіх жителів Харківського полку нараховувалося 37,8 тис. чоловік, серед них 36,2 тис. становили українці, 1,5 тис. — "великоросіяни", 0,1 тис. — представники інших національностей. Козаки становили 17,6 тис.**, а піддані різних "державців" (у тому числі й козаків, проте небагато) — 15,3 тис. чоловік. У Охтирському полку нараховувалося 42,1 тис. мешканців (з них 22 росіян): 26,4 тис. козаків і 9,1 тис. підданих. В Ізюмському полку — 31,1 тис. мешканців (у тому числі 115 росіян): близько 12 тис. козаків і 9,2 тис. підданих. У Сумському полку джерело зафікувало 43 тис. мешканців (тільки 14 "великоросів"): 17,5 тис. козаків і 18,5 тис. підданих чоловічої статі.

Коли брати до уваги тільки монастирських підданих, то, згідно з ревізією 1732 р., за 15 монастирями в чотирьох полках (крім Острогозького) їх налічувалося 2,7 тис.

Як бачимо, перепис 1732 р. засвідчує, що ще в першій половині XVIII ст. фактично більшу частину населення становило незалежне зі станового погляду козацтво. Посполитих також було багато, але інтенсивне зростання їх чисельності припадає, головно, на другу половину століття, коли царський уряд законодавчо ліквідував збройні сили українців, внаслідок чого більшість козаків перейшла до різних категорій селян. На той час, як нам здається, не можна говорити про домінуючий вплив росіян на етнічну ситуацію і соціальну структуру, що складалися в краї. Це стане більш характерним для наступного історичного періоду.

Безпосереднє ознайомлення з матеріалами перепису населення Харківського полку 1732 р. дозволяє зробити кілька конкретніших

---

* *У дев'яти полках із десяти (крім Стародубського).*

** *Нерідко до козацького стану вписували не лише тих, хто служив у війську, а й* "**их детей и свойственников**"*. Наприклад, у "Відомості" Харківського полку 1733 р. відзначено тільки 700 "справжніх" козаків (3859 чоловік становили їхні діти і родичі), а також 395 підпомічників і 1270* "**их детей и свойственников**".

висновків. У цих матеріалах поряд із терміном сільські "**поддаииые**", часто-густо фігурує визначення "**работиики**", що дає певні підстави твердити про формування на селі специфічної соціальної категорії людей, які були на роботах у різних груп населення (старшин, козаків, посполитих і т.ін.). Крім того, в одних селах співіснували різноманітні категорії селян, в інших — двори виборних козаків, підпомічників, а в ннх робітники без селян. У третій групі сіл козаків, "**работников**" і підсусідків було більше, ніж селян. Типовим явищем у багатьох сільських районах стало виконання двох днів відробіткової ренти на конкретного землевласника (сівба хліба, оранка землі, косіння трави на сіно тощо). У полкового судді та його дружини в залежності перебувало кілька "кріпосних" посполитих.

Безправне становище приватних (а подекуди й рангових) та монастирськнх селян позначалося на всіх сторонах їхнього суспільного життя й господарської діяльності. Першочерговнм обов'язком посполитих щодо свого державця було "послушенство", яке належало здійснювати "**без жодиой спреки и одмовы**". У протилежному разі посполитим загрожували жорстокі покарання.

Старшина, прагнучи закріпнти за собою необмежену владу над своїми селянами, активно домагалася від царського уряду юридичного права карати їх за непокірність. Напрнклад, 15 грудня 1722 р. чернігівський полковник П.Полуботок і генеральні старшини у зв'язку з тим, що "**посполство, подданные легкомыслеиные, показывая самовольство, не хотят владельцом своим иадлежащего отдавать послушаиия**", вимагали від презндента Малоросійської колегії С.Вельямінова розіслати по всіх лівобережних полках універсали, згідно з якими "**таких брали в тюрмы и по разсмотрению вины нещадио публичио иаказывали**". Незважаючи на заборону Вельямінова поширювати подібного роду універсали, старшина їх усе-таки розіслала.

Царський уряд, отримуючи численні скарги селян про насильства над ними державців, від часу до часу вимагав від старшинської адміністрації розглядати їх на місцях, а селянам не завдавати "надмірної кривди". Траплялося також, що за скаргами підданих гетьман відправляв довірену особу "для розшуку" або доручав виконати його представникам місцевої влади, які зазвичай покривали злочини. На цьому "слідство" здебільша й закінчувалось. Якщо селяни зверталися з проханням полегшити їхнє становнще безпосередньо до власнnків маєтків, то характерною була така відповідь: "**Вы иаши вечиые поддаииые, кровью запечатаиы и ие может вас иикто отобрать**". Фактично уже в першій половині XVIII ст. соціальна еліта дивилася на залежних від неї селян як на своїх кріпаків.

Статус монастирських посполитих багато в чому нагадував становище приватних. Духівництво православних монастирів, використовуючи свої впливи на панівну верхівку, часто добивалося жалуваних грамот і гетьманських універсалів, згідно з якими його маєтності потрапляли в особливо вигідні умови. Монастирські селяни звільнялися від виконання державних повинностей, що, в свою чергу, дозволяло духівництву ще більше визискувати їх для власної користі. Права монастирів стосовно підданих суворо оберігала старшинська адміністрація.

Подібно до світських "дідичів", духовні особи також суворо карали посполитих за невиконання повинностей, "непослух" і "зухвальство". Так, у 1725 р. ігуменя Кербутівського жіночого монастиря А.Чуйкевичівна "витиснула" селянина Я.Ілленка з його двору й "**без всякой причины, граблением**" розорила. А коли Ілленко почав просити ігуменю повернути відібране в нього майно, то вона не тільки не віддала його, а й наказала колишнього господаря "**тиранско бить и мучила тюремным заключением без пощады**". Скарги потерпілого сотникові, полковникові, а також київському архіпастиреві ні до чого не привели. Двір і все майно на ньому залишились за ігуменею, а вона — безкарною.

Керівництво монастирів мало право заборонити чи, навпаки, дозволити селянам, а подекуди й козакам брати участь у торгівлі, винокурінні, промислах, іти на заробітки в інші маєтності. Переховування монастирських підданих гетьманське правління категорично забороняло.

Соціально-економічні умови розвитку в Слобідській Україні спричинили утворення своєрідної залежної групи селян, які через низку обставин опинилися в приватному володінні так званих однодворців. Останні були нащадками російських служилих людей (боярські, козацькі, драгунські, солдатські діти). На початку століття внаслідок реорганізації російської армії служилих людей перетворили в державних селян. Більшість із них жила одним двором (звідси і їхня назва), сплачувала подушний податок і виконувала повинності. Водночас на них працювали інші селяни. Зокрема, в Харківському полку в 20-х рр. однодворців налічувалося близько 3 тис. чоловік. Так з'явилася ціла група селян, що мала власних "підданих".

Коли ретроспективно поглянути на долю однодворців, то вона була різною. Частина з них, використовуючи працю залежних селян, збагачувалася й поповнювала заможні стани, інша — біднішала й поступово перетворювалася в кріпаків. Однак незаперечним є той факт, що в становій структурі суспільства ця соціальна група відігравала важливу роль. Число однодворців невпинно зростало за рахунок інших категорій населення.

РАНГОВІ, МАГІСТРАТСЬКІ Й ВІЛЬНІ СЕЛЯНИ

Досліджуваний період став переломним у долі рангових посполитих. Бурхливий попервах розвиток рангового землеволодіння обернувся з часом повним його занепадом. Спроби гетьманського правління точно визначити число дворів на кожну посаду в старшинській адміністрації виявилися марними. Головно, це можна пов'язати з перетворенням різними шляхами рангових селян у приватних. Соціальна еліта прагнула більших гарантій при одержанні прибутків, щоб ті були постійними, а не залежали від службового становища. Раз отримавши з рук місцевої влади (незрідка за підтримки царського уряду) право визискувати тих чи інших рангових селян, старшини вже не хотіли втрачати його ніколи. Тому історія існування цієї категорії підданих багата на складні ситуації й трагічні повороти.

Наприклад, і далі зростали кількість і розміри володінь, визначених гетьманові "на булаву". Так, за жалуваною грамотою від 26 травня 1730 р. Д.Апостолові "на уряд гетьманства" надавали Гадяцький ключ "**зо всеми доходами**", дві волості, одне містечко, десятки сіл і хуторів із загальним числом 4167 дворів посполитих. А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьманові К.Розумовському вже жалували в тимчасове держання "Гадяцький замок" із належними до нього містечками, селянами й хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль із повітами (3268), волості Шептаківська, Чехівська й Бихівська (3246 дворів), "Бакланський дворець" (276), а також інші угіддя.

Що ж конкретно становило сільське населення гетьманських ранговнх маєтків? Про це маємо цікаві дані 1731 р. щодо розшарування підданих у селах і слободах Шептаківської волості — одному з найбільших володінь К.Розумовського. Згідно з "Відомістю", тут значилося 20 сіл і дві слободи з населенням 2281 двір посполитих. Серед них "**можиіе пахотиіе**" становили 213 дворів, "**средиіе пахотиіе**" — 366, "**последиіе пахотніе**" — 923, "**бобиле** (бурлаки — авт.) **без грунтов**" — 779.

Як бачимо, найчисельнішу групу (понад 40%) становили зубожілі селяни. А разом із бурлаками їх було більше 74% загального числа мешканців. "Можні" становили менше 10%. Вражають своєю кількістю бурлаки — люди, взагалі позбавлені орної землі (більше 30%). Саме вони виступали одним із основних джерел при формуванні загонів найманих робітників.

Усе це засвідчує процес розкладу селянства і серед такої його групи, як рангові.

З кінця XVII до 60-х рр. XVIII ст. гетьмани поступово захопили собі й перетворили в спадкову власність значну кількість рангових маєтностей, частину — передали монастирям. Надавалися рангові маєтності "**в зуполное владение**" і окремим державцям. Так само чинила, можливо, в менших масштабах, уся верхівка старшинської адміністрації. Це привело до значного скорочення чисельності рангових посполитих. Так, у 1729-1730 рр. у Лівобережній Україні, за неповними даними "Генерального слідства про маєтності", існувало 136 рангових маєтків із 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6% загального числа маєтків і 9% усієї кількості дворів. На 1764 р. число рангових маєтностей скоротилося до 116, а дворів — до 2791.

Тоді ж вища московська влада хотіла визначити точну кількість дворів на ранги генеральній, полковій і сотенній старшині. У своїх "Щоденних записках" генеральний підскарбій Я.Маркович відзначив, що царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. звелів записати на ранг генерального обозного 400 дворів, суддів — по 300, малоросійського підскарбія — 300, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200; писареві було залишено попереднє число дворів (тобто, 140), писареві судовому — 30, на канцелярію Військову й Судову — 100.

Водночас полковникам "**по давним гетьманским дачам**" на утримання замість платні надавалося: ніжинському — 346 дворів посполитих, гадяцькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 312, стародубському — 145. А переяславському полковникові "**определения не учинено**". Полковій і сотенній старшині кожному на ранг у середньому призначали, виходячи з "**прежних дач**", від 5 до 35 дворів посполитих.

Маєтності, надані на ранги генеральній старшині чи полковникам, числилися в різних полках і сотнях. Це пояснюється, насамперед, тим, що вже на той час у деяких полках на ранги не вистачало достатньої кількості вільних маєтностей, а інші взагалі позбулися раніше приписаних до них дворів посполитих. Так, у Ніжинському полку не виявилося маєтностей на такі ранги: полковим обозному, судді, осавулові, підосавулові, 17 сотникам.

З погляду адміністративного рангові посполиті формально перебували у віданні Генеральної військової канцелярії, яка безпосередньо підлягала гетьманові й діяла за його вказівками. У 1734-1750 рр. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалася Канцелярії міністерського правління або Малоросійській колегії. В соціальному аспекті статус рангових селян нагадував становище приватних, з тією лише відмінністю, що їх власник юридично був дещо обмежений у розпорядженні ними (даруванні, продажу, обміні, закладанні землі, на якій ті

сиділи, і т.ін.). По-різному виконувалися й повинності. Коли гетьман (або генеральний старшина чи полковник) видавав універсал або "лист" державцю з підтвердженням прав на спадковий маєток, то в ньому традиційно містився наказ посполитим завжди "**во всяких роботизнах чинити послушенство**", бути слухняними "**во всякой повинности без отречения**". Стосовно рангових маєтностей, а також наданих "**до ласки войсковой**", "**ку вспартю домови**", "**по смерть**" і т. ін. в універсалах чи "листах" подеколи зазначали термін і різновид праці, яку мають виконувати на земельного власника селяни. В окремих випадках старшина експлуатував рангових селян інтенсивніше, ніж власних приватних, побоюючись, що перші незабаром можуть перейти до нового господаря. Треба було "вичавити" з них якомога більше прибутків.

У досліджуваний період становище магістратських та ратушних посполитих і далі визначалося тим, що вони юридично не належали приватним особам. Як і раніше, таких селян залучали до загальних "посполитих" поборів і "роботизн", які вони виконували переважно на користь ратуші (в таких невеликих містах і містечках, як Лубни, Козелець, Ніжин, Охтирка тощо) чи магістрату (у великих містах). У зв'язку з цим міська влада була зацікавленою в "захисті" своїх селян від насильств і "зазіхань" з боку державців. Хоч насправді більшість селян, які рахувалися за ратушею чи магістратом, була додатково експлуатована або старшиною, або монастирями. Внаслідок посилення соціального гніту значна частина таких посполитих потрапляла в особисту чи поземельну залежність від землевласників, а магістрати і ратуші як органи самоврядування з часом втрачали значення. Щоправда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому вжив низку заходів, спрямованих на відібрання їх у землевласників. Провадився навіть розшук "**государевих земель з мужиками**". Проте бажаних результатів це не дало. Більшість із них залишилася за державцями.

Спостерігалося також швидке скорочення кількості дворів вільних військових посполитих — головного фонду для різного роду роздач і пожалувань. Так, у 1729-1730 рр. у дев'яти лівобережних полках (крім Гадяцького) нараховувалося близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х рр. — лише 1,7 тис. Більшість із них у результаті купівлі-продажу та відвертого загарбання опинилась у державців на правах спадкової власності. Лише в Миргородському полку ревізія 1740 р. зафіксувала серед вільних військових дворів 253 "**владелцами скупленних**", що становило приблизно одну восьму загальної кількості дворів посполитих. У згаданому полку з цієї категорії селян збирали податки на консистентів, "чиновників" полкових і сотенних, служителів канцелярії. Здійснювали це полкові "комісари".

Про реальне життя населення вільних військових маєтностей більш повне уявлення дають матеріали ревізії 1729 р. по Миргородському полку. Тут десятки селян уже були позбавлені будь-яких угідь: "а плец" кожного з них "**в пусте состоит и угодій никаких**" не має. Багато мешканців сіл не мали власних хат, жили "по сусідах", а пізніше "**сошли безвестно**". Селянин Улас Серенко жив у своїй хаті, "**питался от зароку**". "**Прихожий**" Іван Ткаченко мешкав у хаті сотника й також перебував на зароці. У Власовській сотні значилося 86 "**зойшедших**" у різні місця сімей поселян, у Кременчуцькій — 62. В останній значилося й 82 двори "**нововписаних**" до козацького стану, "**кои жодних войсковых служеб неотбувают, толко всякіе роботизни в поддаистве сотнику робят**". 109 дворів залишилося після селян-утікачів в Останнцькій сотні. У ній, зокрема в селах Опанасівка й Семеренки, кілька посполитих, "**грунтов никаких**" не маючи, здобували "**пропитание... от зажону**" (найманої праці).

ПРОМІЖНІ ГРУПИ

Ведучи мову про соціальну структуру посполитих Гетьманщини і Слобожанщини, варто згадати про досить своєрідний прошарок так званих відписних селян, становище яких у різних районах не було однаковим. Найчастіше "відписними" на царський двір (чи сім'ю) люди ставали тоді, коли їхні маєтності з якихось причин (суперечка між власниками, "неправильне" їх набуття тощо) відбирались у попереднього можновладця, а потім вони протягом якогось часу "**по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа**".

Зважаючи на це, вчені в спеціальних працях з історії селянства висвітлювали їхній статус (хоч і досить побіжно) саме в такому аспекті. Однак тогочасна дійсність демонструвала складніші ситуації та реалії.

Згідно з царським указом 1730 р., була створена Канцелярія конфіскації, керівництву якої наказувалось у своєму підпорядкуванні "**иметь все описные [маетки] за вины и за доимки и за штрафы и вымороченыя деревни, земли, дворы, заводы, лавки і всякія пожитки...**" Уряд вимагав описати й підрахувати всі маєтності такої категорії, визначити в них число душ чоловічої статі, з'ясувати, які вони платили податки й виконували повинності, скільки худоби та "**пожитков**" мали селяни. Позбавлялися власних маєтків і платежів з них "**плуты и похитители государственных казенных денег**", "**народные грабители и неправедные суди**", порушники державного законодавства, а також інші злочинці.

Незважаючи на царські указзи й заборони адміністрації, окремі представники влади на місцях примушували відписних посполитих "**всякия работы работать**", ставилися до них як до власних підданих (відбирали хліб, худобу, птицю тощо). Влада здебільшого приховувала від уряду таких селян і не давала про них правдивих відомостей.

Невеликі групи відписних існували в містах, містечках, селах і навіть хуторах. Так, в Охтирському полку в 1740 р. вони мешкали в одному містечку та десяти селах (всього понад 600 дворів). Певний час, згідно з царським указом від 26 лютого 1736 р., з них збирали різні податки в державну скарбницю. Пізніше вони почали виконувати всілякі повинності, що їх вимагав від них землевласник.

На Лівобережжі, у Переяславі, в 1740 р. документ зафіксував дев'ять дворів відписних підданих, причому всі були "**весма нищетние**". З них передбачалося брати грошовий "оклад" у сумі 4 крб. З відписних жителів с.Стовпяги та хутора Даран, також "**весма нищетних**", взагалі нічого було брати, бо ті не мали навіть орної землі й усі разом могли протягом року утримувати лише одного коня.

Отже, непевність становища відписних селян призводила зрештою до експлуатації їх як державою, царською родиною, так і окремими старшинами. Вид "послушенства" такої групи посполитих і правовий статус відзначалися несталістю.

Для підсусідків стало характерним юридичне оформлення їх в окремі податні категорії населення, з обов'язковим виконанням різного роду "послушенства" і "роботизн". Водночас зростає залежність останніх не лише від якихось конкретних осіб, а й від держави в цілому.

Поступово в останній чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. із джерел зникають згадки про такі незаможні прошарки посполитих, як "захребетники" і "городники" ("загородники"). Бурлаки чимраз далі відходять від землеробства, під натиском соціального гноблення втрачають останні клаптики орної землі. Зокрема, в Шептаківській волості в 1731 р. у селах мешкало близько 800 бурлаків і всі вони були без "грунтів".

У зазначений період строкатішим стає склад підсусідків. Вони, головно, розподілялся на такі розряди: "**подсоседки козачіе, которіе н чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячиси з зажоиу и другой роботизни**", колишні "**скупленыые козаки**"; "**убогие з заработков питающиеся**"; "**были козаками и попродавши свои грунта, на иих же грунтах живут, а от консистентов остаются волни**"; "**з мужиков, а живут в дворах чииа козачего, их угодиями**". Зовсім трагічною ставала ситуація, коли "**миогие оставляя свои пахотные и другия земли, бродят из места на другое.., остаются иавсегда без грунтов, под имеием подсоседков, работая лениво за корм и иапой вином**". У матеріалах "Экс-

тракта о Слободских полках" 1734 р. відзначалося, що в Харківському полку "**подсоседки собственных своих грунтов и никаких угодий не имеют, а живут во старшинских и козачьих и подпомощичих домах при пасеках, при скоцких и овчарных винокуренных заводах и при мельницах и пропитания имеют от своего зарабатывания**". В Ізюмському полку "**за подсуседками прежде сего во владении земель и никаких угодий не было и ныне нет для того, что оные за крайнею своею скудностию проживают в чужих дворах и имеют пропитание работаю**".

Про поширення підсусідства на Лівобережжі маємо такі порівняльні дані:

Назва полку	*Чисельність підсусідків за ревізією 1724 р.*	*Чисельність підсусідків за ревізією 1751 р.*	
		"кінні"	*"піші"*
Лубенський	*1283*	*151*	*681*
Стародубський	*933*	*605*	*1869*
*Київський**	*156*	*280*	*552*
Полтавський	*52*	*399*	*898*
Прилуцький	*969*	*657*	*1344*
Гадяцький	*555*	*99*	*230*
Миргородський	*58*	*86*	*362*
*Ніжинський**	*1143*	*653*	*1381*
*Чернігівський**	*1899*	*968*	*2368*
*Переяславський**	*412*	*636*	*1286*
Всього	*7560*	*4534*	*10 971*

** За іншими даними, в 1751 р. в Київському полку зафіксовано 1246 підсусідків, Ніжинському — 3623, Чернігівському — 4409, Переяславському — 2281.*

Як видно з таблиці, протягом 27 років у Лівобережній Україні кількість підсусідків зросла більш ніж удвічі.

У Слобідській Україні в 1732 р. нараховувалося: в Харківському полку — 580 підсусідків (3,28%), Сумському — 3207 (18,2), Охтирському — 1631 (6,3), Ізюмському — 7560 (48,6). Усього в чотирьох полках мешкало 12 978 підсусідків, що становили 6% загальної кількості козаків, підпомічників і "**свойственников**".

Старшинські й монастирські підсусідки здебільшого вже не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною "роботизною". Так, у Стародубському полку бунчуковий товариш І.Журавка примушував підсусідків "**ежедневно всякіе роботизни ему**" відбувати (1747 р.).

Право розпоряджатися підсусідками закріплювали за можновладцями царські гармоти, гетьманські універсали, "листи" полковників, розпорядження Генеральної військової канцелярії і т. ін. Цікавим із цього погляду є лист переяславського полковника С.Томари полковому судді І.Берлові на підтвердження його прав на маєтки: "**Люде зась в своих хатах жиючие, а до двору его, пана суде, наслуговуючи здавна... як пред сим до двору его належали сами, так и потомкове оних албо хто в тих хатах по их жити будет, ему... жоне и наследником его подсутствовати меют и наслуговати**" (1711 р.).

Отже, полковничий лист офіційно узаконив "спадкове підсусідництво" з обов'язковим виконанням повинностей на користь державця.

У дещо іншому становищі перебували козацькі й посполитські підсусідки. Крім того, що вони опинялися в особистій залежності від розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх часто примушували до "відбування послушенства" й на старшинську адміністрацію. Наприклад, ніжинський полковник П.Толстой у 1725 р. за указом Малоросійської колегії надав "на уряд" полковому писареві Л.Троновському село Кропивне "**зо всемы мужикамы и подсуседками, которие з мужиков, а живут в дворах чина козачего**". Гетьман Д.Апостол в універсалі на маєтності бунчуковому товаришеві І.Тарасевичу вказував, що "**подсуседки козачие... повинни всякое поддаинческое отдавать послушенство и повиновение**" (1730 р.). Козацьких підсусідків зобов'язували також виконувати повинності монастирям. Універсал гетьмана І.Мазепи 1704 р. забороняв козакам с.Моровське "приховувати" підсусідків від "роботизн" київському Софійському монастиреві.

Слід відзначити й таке: у гонитві за наживою окремі представники старшинської адміністрації часто-густо зловживали службовим становищем і владою щодо "чужих" підсусідків. Так, бунчуковий товариш І.Коропець у 1740 р. скаржився на київського полкового писаря І.Понорського за те, що той відбирав у його підсусідків коней, грошей не платив, а їх самих повиганяв із "**хат коропцевих**" до власних "**мужиков**". Один із сотників Київського полку, С.Мандрика, повідомляв про пограбування свого підсусідка С.Коломійця "дворовими слугами" військового канцеляриста Павловського (1749 р.). Подібних прикладів можна навести дуже багато, практично у всіх лівобережних і слобідських полках.

Заслуговує на увагу й той факт, що вже на початку XVIII ст. й у подальшому перехід у козацькі, а тим більше посполитські підсусідки не завжди рятував від виконання державних повинностей. Про це переконливо свідчить універсал гетьмана І.Мазепи 1701 р., в якому, зокрема, зазначається: "**Подсоседи, которые свои хаты попродавши,**

в козацких живут, а свои кгрунта мают и оними пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких поддаиских повинностях з громадою конечно тянули". Звільняли від "**поддаиских тяжаров**" за гетьманським універсалом лише тих, хто в "**козацких хатах живучи, жадиих своих кгрунтов не мают, а тилко на услузе господаров своих будучи, самим у людей заработком живятся**". Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне справляння державних поборів із підсусідків. Прагнучи зменшити кількість людей, які не сплачували податки, цариця Анна Іоаннівна указом від 8 серпня 1734 р. також оголосила, що податки на державу мусять сплачувати всі, зокрема й підсусідки.

У 30-х рр. і пізніше неодноразово провадилися "**следствия**", щоб знайти підсусідків, котрі не виконували "**общенародных**" повинностей, і примусити їх відробляти на державу.

Протягом усього XVIII ст. прискореними темпами йшов процес поглиблення майнової нерівності підсусідків, їх поступового закріпачення, внаслідок чого вони ставали дедалі безправнішою соціальною групою населення. Для того періоду відомі численні факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків представниками панівної верхівки. "Відомість" 1729 р. по Прилуцькому полку називає такі категорії підсусідків: "**можные**", "**убогие**", "**весьма убогие**", "**весьма нищетные**", "**крайне убогие на земле помещицы**". В Ніжинському полку з усіх 2723 приватних і козацьких підсусідків велику худобу (коней, биків, волів тощо) мали лише 632 чоловіки, а з усіх 1689 посполитських — тільки 120. Причому на 952 підсусідків, що володіли худобою, припадало лише 990 голів великої худоби (1737 р.).

І все ж масовий перехід у підсусідництво тривав. Царський уряд і старшинська адміністрація вживали рішучих заходів проти поширення такого явища. Зокрема, негативно до підсусідництва ставився гетьман І.Скоропадський. Він наказував заможним господарям, чиї люди переходили в підсусідки до козаків або селян, забирати в них майно. Представники різних рангів старшинської адміністрації неодноразово провадили "слідства" в лівобережних і слобідських полках про право переходів у підсусідництво й вихід із нього, про виконання цією групою населення державних "служб" і повинностей. Дедалі частіше порушувалися питання про "**самовольные уходы**" і розшуки "**беглых**" підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів тощо.

Отже, можна констатувати: на 60-ті рр. XVIII ст. найчисельнішими групами серед сільського населення стали приватні й монастирські посполиті. Враховуючи той факт, що з кінця 20-х рр. монастирська велика земельна власність, її набуття починають обмежуватися централь-

ними та місцевими органами влади, потенційні можливості духівництва безперервно збільшувати кількість селян зменшуються. Значно падає відсоток дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях. Фактично зникають такі проміжні групи людності, як "захребетники" та "городники". Водночас на Слобожанщині формується нова суспільна категорія — однодворці. Набувають чіткішого юридичного визначення підсусідки, бурлаки. Помітне зростання ролі найманої праці в народному господарстві свідчить про якісні базисні зрушення в соціальних відносинах і економіці обох регіонів.

МІЩАНСТВО

Особливе юридичне місце в тогочасному суспільстві посідали міщани. Міста Лівобережжя та Слобожанщини розподілялися на кілька типів. Частина з них користувалася магдебурзьким правом. Такі міста вважалися привілейованими й мали свої самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі. В іншій групі міст було управління ратуш, отже, магдебурзьке право не діяло. Ці міста значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість містечок із розвинутими ремеслом і торгівлею взагалі не мала власного управління.

В досліджуваний період у Гетьманщині нараховувалося близько 200 міст і містечок, в яких жило до 6% усього населення регіону, на Слобожанщині — близько 10 міст. У 60-х рр. XVIII ст. в містах Лівобережжя (без Полтавського і чотирьох сотень Миргородського полків) мешкало понад 59 тис. чоловік, Слобожанщини — близько 22 тис. (7,14% усього населення краю). Особливо інтенсивно розвивалися ті міста, які лежали на зручних і вигідних торговельних шляхах — "трактах" — і ставали центрами великих землеробських районів. У них мешкали робітні люди ремісничих цехів, промислів, мануфактур. Окрім того, в містах жила значна кількість селян і козаків, а також старшини та духівництво. Міщанами вважали, головно, ремісників, дрібних торговців і домовласників.

Права і обов'язки міщан перед міською владою чи можновладцями, в залежності від яких ті перебували, визначалися виданими різного часу царськими грамотами, гетьманськими універсалами, указами Сенату і т.ін. Так, у 1754 р. Генеральна військова канцелярія повідомила, що "**права и привилеи, и свободы**", а також повинності міщан Чернігова, ще "**от королей польских иадание**", підтвердили пізніше російські царі

Рис. 18. Міщанин.

Олексій Михайлович, Іван і Петро Олексійовичі, практично всі українські гетьмани, починаючи з Б.Хмельницького, чернігівський полковник П.Полуботок. У 1706 р. гетьман І.Мазепа видав універсал на "**давние магистратовые меские**" права київським міщанам, незважаючи на те, що їх уже підтвердили жалувані грамоти 1654, 1677, 1699 й 1700 рр. У 1733 р. Сенат опублікував указ "**о содержании киевских мещан при прежних правах и волностях и о не высылке ни в какие наряды кои имеет быть из Малой России**".

"Генеральне слідство про маєтності" 1729-1730 рр., розмежовуючи "поспільство" на селян і міщан, характеризувало останніх як тих, що виконували земську службу.

В усіх великих містах ремісники об'єднувались у цехи. Права цехів і статус ремісників найчастіше визначала старшинська адміністрація. У 1709 р. гетьман І.Скоропадський видав універсал переяславським війтові й міщанам на права цехам ковалів, музикантів, теслярів, мельників та ін., де зобов'язав "прислушать" їх "некому иншому тилки до ратуша". Д.Апостол ковальский цех Ніжина віддав у розпорядження військовій артилерії (1730 р.). Подібного роду універсали видавали й полковники. Наприклад, у 1709 р. характер "роботизн" цеху кравців визначив прилуцький полковник І.Ніс.

Воднораз станові права міщан у цілому не було чітко визначено, тому вони не регламентувались. У деяких містах вони мали свою специфіку, яка часто-густо залежала від сваволі гетьманського правління й державців.

У 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого можна вважати міщанином, які його права та обов'язки. По роз'яснення з цього питання Генеральна військова канцелярія звернулася до адміністрації в полках. Дуже цікавою в цьому зв'язку є відповідь-"рапорт" Прилуцької полкової канцелярії від 24 жовтня 1749 р. На думку старшин цієї канцелярії, міщанином міг називатися той, хто живе в містах і містечках "**малороссийских**" і підпорядковується ратушам або магістратам, які мають жалувані грамоти, "**особих урядников, яко-то войтов, бурмистров, райцов, писаря и протчих чинов**". При цьому підкреслювалося, що міщан треба відрізняти від людей "**простого стану, яко-то слуг подданих владельческих, положа им навязку** (обов'язок, повинність — авт.) **большую, нежели простому тяглому человеку**". Крім того, ремісникам і різного роду "**промыслениым обывателям**", котрі мають у містах і містечках свої двори, "**торговии промисли и сидят с большими и мелкими товарами в лавках или не имеют лавок**", їздять торгувати по інших містах, також "**должно быть мещанами, яко подсудственним особому над ими управлению**".

Ремісники "**от селян и протчего тяглого поспольства имеют немалую разнь**". У "рапорті" сказано також про соціальну диференціацію міщан: "**в ревизиялиих давних и нинешних ревизей книгах Прилуцкого полку в городех и местечках градского звания обыватели писаиии неодинако. Иногда сами знатнейшии, показаини мещанами, а убогшии и рукоделием питаючийся, також подворчаие пашеинии писаини были посполитими, а иногда все генерално зиатнии и убогии купечеством и ремеслом и паханием земли упражняющиеся писаиии равио посполитими**".

Дещо інше трактування статусу міщан виявлено в донесенні 14 грудня 1749 р. старшин Полтави. У ревізіях місцева адміністрація записувала до стану міщан насамперед тих, хто мав "**торговие промисли в лавках всякими товарами и ходют в кримскую и шленскую дороги** (тобто, торгували в Криму й Сілезії — авт.) **з своими товари**". У ревізських книгах вони позначалися як "**мещаие, бавячиеся купеческим промислом**". Решту, що не мала "**купеческого промисла к ратуши присутствующие, которие торг имеют соли, рыбою, також и содержуют в домах своих земел**", писали посполитими. Ремісники, які побажали офіційно оформити для себе стан міщанина, потрапляли до нього з відома полкової канцелярії або зі згоди "**всех мещаи от самой ратуши принимаии бивают**".

Привертає до себе увагу і судження Ніжинської полкової канцелярії (31 серпня 1749 р.). У своєму "донесенні" в Генеральну військову канцелярію вона повідомляла: "**...ремеслие люде издавна состоялы в числе свободных посполитых, и в подданстве за владелцами не бывали, то и иине ради их мастерства з зваиия посполитнх свободиых виключать... ие следует**". У питанні про те, хто може вважатися міщанином, старшина Ніжинської полкової канцелярії приєдналася до думки Прилуцької. До загальної маси посполитих (передбачалось, отже, відбування ними державних повинностей) приписували міщан Гадяцька, Лубенська й Київська полкові канцелярії.

Як видно, в документальних матеріалах 1749 р. зроблено спробу провести чітку грань між міщанами та іншими становими групами посполитих, зокрема селянами, визначити їхнє юридичне місце.

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. "Права, по которым судится малороссийский народ" указували, що в чиновники "**избиратнсь должии из мещаи зиатних, постояиних, совестних, разсудиих, добронравиих и где могут бить учених, закоиорождеиих, в правах искусиих, ие молодших от двадцатн пяти, а ие старейших от семидесяти лет, ие излишие богатих котории общество утеснять обикли, и ие весма скудних, котории ради скудиости служить паче, а ие судить способии, но средних и нелакомих, ии лихваров, ие прелю-**

бодеев, не иноверних и не иностранних, но тубилцов, со всем достойних и ни в чем не подозрительних, избрание ж то должно бить в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами".

Цитоване джерело нічого не говорить про правове становище різних соціальних груп міста, проте з наведеного вище уривка можна зробити наступний висновок: у містах жили багаті міщани, які "**общество утеснять обикли**", й дуже бідні — "**весма скудние**", а також лихварі, ремісники, посполиті. Отже, міщанство, як і селянство, не було однорідним.

§3. Соціальна еліта і "городове козацтво"

СТАРШИНА І ШЛЯХТА

В останній чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. в особливо привілейованому становищі перебували козацька старшина й заможна українська шляхта. Подібно до старшин, шляхтичі обіймали різні посади в гетьманській адміністрації, користувалися такими ж правами, за що зобов'язувалися виконувати службу в козацькому війську. Тож у джерелах між одними й другими не простежується принципової різниці. Нерідко вони однаково іменуються "панами", "дідичами", "знатними військовими товаришами" тощо. Нечисельна шляхта ніби розчиняється серед козацької верхівки й виступає під спільною назвою "старшина". Принаймні, матеріали ревізій того часу здебільшого не виокремлюють шляхту в стан. Та й реалії тогочасного життя не дозволяли такого. Скажімо, прийшовши на Слобожанщину з Подніпров'я, представники українських козацьких старшин і шляхти поступово утворили в регіоні великі родини Донцових-Захаржевських, Квіток, Ковалевських, Кондратьєвих, Лесевицьких тощо, які незабаром склали кістяк місцевого дворянства. У матеріалах ревізії 1723 р. в десяти лівобережних полках розрізняють такі станові групи населення:

Рис. 19. Гетьман. Полковник. Шляхтич.

старшина, духівництво, рядове козацтво, посполиті. Загальна кількість власних старшинських дворів (у матеріалах ревізії немає даних про кількість дворів генеральних старшин і сотників Чернігівського полку) досягала 1054, що становило майже 0,5% всіх дворів. За ревізією 1725 р., у восьми полках (Прилуцький — 8 сотень, Чернігівський — 16, Полтавський — 16, Стародубський — 9, Переяславський — 17, Гадяцький — 11, Ніжинський — 20, Лубенський — 11) значилося дворів: полковників — сім, наказних полковників — один, полкової старшини — 54, сотенної й міської адміністрації (отамани, війти, бурмістри, міські писарі та осавули) — 488 (всього — 550). У матеріали ревізії не внесено даних про кількість дворів генеральної старшини, а також полковників, полкових, сотенних і міських старшин Київського (11 сотень) і Миргородського (15 сотень) полків. Однак можна припускати, що загальна кількість власних старшинських дворів у десяти полках (1725 р.) не перевищувала 1 тис. (або була близькою до цього). І в наступні роки кількість старшинських дворів у полках і сотнях становила незначну частину (до 1%) дворів усього населення.

На Слобожанщині чисельність і етнічний склад старшин періодично змінювалися залежно від міжнародної ситуації та внутрішніх факторів. Проте в списках дворян 1767 р. тут налічувалося: козацької старшини — 298 родин, російських поміщиків — 32, іноземців — 29.

У кінці XVII - на початку XVIII ст. в досить привілейовану групу з козацької лівобережної верхівки та української шляхти виокремилося так зване бунчукове товариство*. Звання "бунчуковий товариш" давали, головно, синам генеральних старшин, полковників і "найзнатнішого" шляхетства. Під час війни бунчуковий товариш мав невідлучно бути біля гетьмана, охороняти символи його влади: бунчук і корогву. Бунчукові товариші перебували під рукою генерального бунчужного. Вони служили без платні (на власний кошт) і не мали постійної посади. Поперввах їх кількість не перевищувала ста чоловік, але згодом зросла. Бунчукові товариші перебували під протекцією гетьмана, трималися незалежно від полкової та сотенної влади й часто-густо не бажали їй підкорятися.

Серед козацької верхівки виділялися так звані значкові товариші. Ними переважно ставали сини полкових і сотенних старшин, які не обіймали адміністративно-військових посад. Значковими товаришами керували полковники, за дорученнями яких перші або очолювали окремі військові загони, або призначалися помічниками полкових і сотен-

** Звання "бунчуковий товариш" запровадив гетьман І.Мазепа (скасовано в 1764 р.).*

них старшин. За іменним царським указом від 8 серпня 1734 р. їх мало бути 420 чоловік.

Найзаслуженіші й багаті козаки могли також мати звання "знатного військового товариша". Найчастіше його давали відставним генеральним старшинам і полковникам, які мали в полку великий авторитет і вплив. Менш багаті й заслужені могли одержати звання "знатного товариша" певного полку чи певної сотні.

Протягом досліджуваного періоду в Гетьманщині та Слобідській Україні права державців стосовно посполитих у їхніх маєтках дедалі виразніше набували форм кріпацтва в найтяжчих його проявах. Заборона з боку старшини і шляхти (нерідко оформлена юридично) продавати землю селянам, міщанам і рядовим козакам, самовільне запровадження, а по тому й збільшення визиску свідчило про значну залежність других від перших. За непокірність державцеві царський уряд у жалуваних грамотах дозволяв старшині жорстоко карати посполитих, відбирати їхнє майно. Різні види покарань посполитих за "непослух" передбачала й старшинська адміністрація. Наприклад, мешканці слободи Бітюг (Слобожанщина) у 1698 р. скаржилися на острогозького полковника П.Бударта, що той "**с полком своим многолюдством и ружьем и собрал нас .., и велел иам служить себе, чтоб мы были у иего в подданстве, и мы к нему в подданство не пошли, и ои нас учел миогих людей бить и увечить смертным боем, и из слободы по лесам разослал и дворишки иаши велел пожечь, и сеиа много пожег и скотинушку миогую порезал**". Ніжинський полковник Л.Жураківський у своєму "листі" иаказував селянам с.Переходівка (Ніжинський полк), яке належало мринському сотникові Ф.Тарасевичу, невідкладно "**воздавати послушеиство; а мел бы хто колвек спречиим у звичайиом деле знайдоватись, таких дозволяем карати**" (1716 р.). Особливо часто посполиті зазнавали жорстоких покарань за те, що без відома й дозволу свого можновладця вписувались у козаки. Так, в універсалі 1710 р. гетьмана І.Скоропадського "пані" Пашковській — удові полковника — "**пилно и грозно**" наказано, щоб селян "**которие, ухиляючися в посполитой тяглости, самоволие до компуту козацкого тиснутця, таковых... грабити и до належитих посполитих работизн потягаты и примушаты**". Жалувані грамоти царів і гетьманські універсали категорично забороняли будь-кому зі старшинської адміністрації чи приватних осіб втручатись у внутрішні справи державця на території його маєтку: "**чинити перешкоды, перепони и трудиости**".

Великим становим привілеєм старшин та шляхти було повне звільнення їх від державних повинностей і поборів. Крім того, старшина й шляхта мали право вільно займатися промислами і торгівлею, мисливством і рибальством. Жалуваними грамотами, гетьманськими універса-

лами, полковничими "листами" за ними юридично закріплювали спадкове володіння рухомим і нерухомим майном.

Спробою законодавчо зрівняти й затвердити права старшини та шляхти стало укладання "Прав, по которым судится малороссийский народ". За цим зводом законів, право на "**шляхетское достоинство**" могли мати вже не лише особи, що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи "диплом", а й козацька старшина — від генеральної до сотників. Надавалося воно також бунчуковим, знатним військовим і значковим товаришам. Права й привілеї цих груп поширювалися й на дітей старшини. При цьому старшина ставала відносно замкнутим станом. До неї могли обирати місцевих "**родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит**". Люди "**посполитой породи**" не сміли привласнювати "**чести и волности шляхетского или воинского** (тобто, старшини — авт.) **звания**", за тим винятком, коли б їх надавав сам цар. "**Да их же посполитих,** — наголошувалося в зводі законів, — **вишше шляхти предпочитать никто не имеет**".

Серед старшин панувала сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, обіймаючи посади в урядових установах, засідаючи в судах і т.ін., кожен із них зобов'язувався "**ведать место свое, и по достоинству чина своего, в котором кто состоит, надлежащим порядком вишшаго нижний предпочитать имеет**". Шляхтичів і старшин забороняли "**порабощать**" і "**верстать**" у посполитих, відбирати в них "**волности**". Їх звільняли від різних державних повинностей, вони не сплачували податків з індукти*, "мостового", "перевозного" й "погребельного". Замість цього від них вимагали тільки виконувати військову службу. Якщо рідні брати старшини чи інші близькі родичі чоловічої статі досягали повноліття й мешкали в неподільному маєтку, то на військову службу вони, за загальною згодою або згідно з чергою (жеребкуванням), мали право визначити одного члена сім'ї. Рідні взятого на військову службу мали утримувати його за рахунок прибутків від господарства на маєтку, який був у їхньому спільному володінні.

Проте мобілізація привілейованої козацької верхівки не була легкою справою. Попри укази, штрафи й погрози покарання, бунчукові та значкові товариші часто ухилялися від прямих своїх обов'язків, своєчасно не з'являлися на збірні пункти.

Судитися шляхтич або хто-небудь із старшини міг тільки в тому суді, який відповідав його "рангові" й званню. Суд, що не відповідав

---

* *Індукта — митний податок у Гетьманщині, який стягувала місцева адміністрація за ввезення товарів із Росії (скасовано в 1754 р.).*

Рис. 20. Сотник. Канцелярист.

соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для розгляду її справи. Виняток становили кримінальні, а також державної ваги (наприклад, зрада царю) справи. У цьому випадку розгляд переносили до вищих судових інстанцій. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, тому що вони самі керували ними й уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Владу державців над їхніми підданими фактично ніхто не обмежував. За непослух або провину державець карав посполитого на власний розсуд, а якщо той учиняв карний злочин — віддавав під суд. Використовувати в різних "роботизнах" залежних селян без відома їх можновладця суворо заборонялося.

"Права, по которым судится малороссийский народ" передбачали й позбавлення привілеїв. Це відбувалося тоді, коли вдова шляхтича чи старшини виходила заміж за посполитого.

Незважаючи на те, що цей звід законів не був санкціонований царським урядом, у ньому все ж таки знайшло певний відбиток чинне право, чітко визначалися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули старшина і шляхта.

ДУХІВНИЦТВО

Крім старшини й шляхти, широкими правами та привілеями користувалося православне духівництво. У досліджуваний період воно в цілому не становило замкнутого стану. Нерідко, особливо в кінці XVII - на початку XVIII ст., нижчі духовні посади — парафіяльних священиків — обіймали "достойні" особи за вибором самих парафіян. Дуже часто ними ставали вихідці із заможного козацтва. Бувало, що який-небудь козак служив у війську й навіть протягом певного часу посідав "уряд" у старшинській адміністрації. Одначе згодом він залишав його й набував духовного сану. Священик, у свою чергу, міг стати козаком. Дітей служителів Церкви, які бажали "відправляти" військову службу, згідно з указом 1734 р. передбачалося переводити в статус значкових товаришів. У документах обмаль фактів про призначення в "духовні персони" посполитих. Однак правами й привілеями в усьому обсязі та повноті користувалася тільки верхівка духівництва.

Ченці православних монастирів, яких тоді в Гетьманщині нараховувалося майже 60, а на Слобожанщині — 20, подібно до шляхти та старшини, звільнялися від державних повинностей і поборів. Навпаки, гетьмани, інші посадові особи нерідко відраховували певну частину

податкових зборів монастирям "на ладан" та інші потреби, забороняли будь-кому без особливих причин втручатися в їхні справи. За самовільне вписання монастирських посполитих до козацького реєстру або непокору "святій обителі", про що, наприклад, ідеться в універсалі 1713 р. гетьмана І.Скоропадського Микільському Крупинському монастирю (Ніжинський полк), дозволялося "**всех тих легкомислних в первобитное подданство**" повертати, а "**отцу игумену грабиты и вязием до того послушенства притягати**". За "**не всякое послушание**" вищому духівництву підданим погрожували "**жестоким войсковим смертним каранем**". Місцева влада при цьому мусила всіляко сприяти монастирям. Старшинській адміністрації та приватним особам заборонялося користуватися монастирськими угіддями. З людей, які торгували, мали певний промисел або ремесло на території маєтності монастиря, старшинська адміністрація дозволяла справляти на користь "святої обителі" значні податки, що також сприяло швидкому збагаченню останньої. На прохання монастиря в його маєтках таким особам надавалося монопольне право на винокуріння й торгівлю горілкою. Можновладці часто відписували свої землі, маєтки та посполитих на користь монастирів. Так, удова харківського полковника Ф.Донця в 1707 р. подарувала одному з місцевих монастирів с.Песочин разом із вільними українськими переселенцями.

Упорядники "Прав, по которым судится малороссийский народ" прирівнювали духівництво за його становими правами й привілеями до старшини й шляхти. Згідно з "Правами...", у місті, містечку чи на селі призначали кандидата, висунутого безпосередньо парафіянами і місцевою адміністрацією, а в приватних маєтностях — парафіянами та державцями. До нього ставили вимоги, щоб він був "**православния веры, честнаго обходжения и доброго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденний, не новокрещенний, не младолетний, но лет совершенних, и во всем такого чина достойний**". Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієреєві місцевої єпархії для затвердження його призначення.

Відповідно до положень зводу законів, духівництво, як шляхта й старшина, звільнялося від виконання державних повинностей. Воно не було підвладне судам "мирського звання". Проте, коли йшлося про грабунок або заподіяння побоїв, суперечки за земельне угіддя між світськими й духовними персонами, ухвалу з цих питань виносили на розгляд суду за місцем мешкання (земський, гродський, полковий суди тощо). Якщо виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то справу розглядали в Генеральній військовій канцелярії або в Генеральному суді.

Для кінця XVII - 60-х рр. XVIII ст. стали характерними постійні намагання духовних можновладців вийти з підпорядкування світській владі, що виявлялося, зокрема, в їхньому небажанні судитися в цивільних судах.

РЯДОВІ КОЗАКИ

Від часу Хмельниччини і до 80-х рр. XVIII ст. у Гетьманщині й до 1765 р. на Слобожанщині зберігалися особливі збройні сили — козацьке військо. Протягом усього свого існування козацтво як служилий стан у соціально-економічному й правовому розумінні було неоднорідним. Найбільшу групу становили "городові" козаки. Таку назву дуже часто вживали в офіційних документах царські й місцеві урядовці для того, щоб відрізняти козаків, які мешкали на "волості", тобто, в містах, містечках, селах і хуторах, від "низових" — запорозьких козаків. Городові козаки, своєю чергою, поділялися на "кінних" і "піших", що зумовлювалося їхньою майновою нерівністю.

Найчисельнішу частину городового козацтва становили особи, які, за висловом тогочасних документів, "від діда до батька і самі" служили у війську. У компутах (списках-реєстрах), в яких вівся облік їх чисельного складу в полках і сотнях, вони фігурували під назвою "старовинних" або "старих" козаків. Проте в реєстри, особливо під час воєнних походів, могли записувати й представників інших станів, зокрема посполитих. Відбувалося це, головно, тоді, коли в царського уряду й страшинської адміністрації виникала потреба в максимальному збільшенні війська, а здатних виконувати військову службу козаків у полку не вистачало. Так, уже в "Коломацьких статтях" (1687 р.) зазначено: "**А чего старих козаков в полках в тридцати тисячах не достанет, и в то число принимат в козаки мещанских и поселянских детей**". На початку XVIII ст. лише на прохання жителів с.Малинівка і слобід Ольховатка та Тополя (Ізюмський полк) усіх їх без зволікань записали в козацький стан. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. це питання стояло дуже гостро. Наприклад, у 1737 р. Лубенська полкова канцелярія на підставі раніше отриманих царських указів дала розпорядження значковому товаришеві Ю.Косинському вжити всіх заходів, щоб "**к походу в крайней готовности и во всякой войсковой исправности**" були не тільки козаки, а й міщани та селяни полку.

У зв'язку з цим кількість городових козаків протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. не була постійною: вона то зростала, то значно зменшувалася. Так, згідно зі "статтями"-угодами україн-

ських гетьманів з царським урядом 1674 та 1687 рр., чисельність козацького війська зросла з 20 до 30 тис. чоловік. Проте насправді козаків нараховувалося набагато більше. У 1723 р. всіх кінних і піших городових козаків у десяти полках (131 сотня) нараховувалося 55 240 чоловік. Причому серед них переважала група кінних козаків (майже в 2,5 раза більше, ніж піших), що значною мірою зумовлювало можливість козацтва віддаватися сільському господарству й служити у війську.

Іншу категорію становили козаки "охотницьких" (найманих) полків. Їх ще в 70-х рр. XVII ст. сформувало гетьманське правління. Вони використовувалися переважно для придушення народних виступів. Економічне й правове становище городових і охотницьких козаків мало певні відмінності. Городових козаків старшинська адміністрація зобов'язувала при першій потребі (на випадок війни, будівництва фортифікаційних споруд тощо) прибути до війська й мати з собою зброю, бойове спорядження, на кілька днів провізію та все інше, необхідне для тривалих походів або служби. За неприбуття чи самовільне залишення війська гетьманська влада передбачала тяжкі покарання. Охотницькі козаки добровільно ("охотники" — звідси й назва полків) наймалися на службу. За неї вони отримували платню, продукти, амуніцію й т. ін. В охотницькі полки набирали міщан, городових козаків, рідше — селян, котрі намагалися в такий спосіб уникнути дедалі зростаючого гніту. Приймали сюди також вихідців із Правобережжя, Галичини, Волощини тощо. Пізніше старшинська адміністрація заборонила брати в охотницькі полки вихідців із селянства й городового козацтва. У першій чверті XVIII ст. чисельність охотницьких козаків становила 500-600 чоловік.

Як видно, група охотницьких козаків була відносно малою й становила тільки 1,2-1,25% загальної чисельності городових козаків.

В архівних матеріалах і опублікованих джерелах зустрічаються й інші назви козаків, залежно від роду служби або діяльності: "курінчики", "стрільці", "бобрівники", "пташники", "конюшівці" й "палубничі". Курінчиків закріплювали за гетьманами, генеральними старшинами, полковниками для виконання різноманітних особистих доручень, військових справ, а також для праці в їхніх маєтках. За це старшина нерідко звільняла курінчиків від участі у походах. Кількість їх точно не визначалась, а тому цілком залежала від побажань і потреб козацької верхівки. Козаки-стрільці дістали таку назву від того, що вони переважно ходили на полювання (стріляли дичину й потім поставляли її "на кухню" гетьманів або полковників). Відоме й інше використання стрільців. У Києві, наприклад, вони споруджували мости через

Дніпро, косили сіно й пасли коней для полковників. Відсоток стрільців від загальної маси козацтва був невисокий. Так, за "Відомістю" 1730 р. в Чернігівському полку мешкало лише 105 стрільців. Бобрівники й пташники, як випливає із самих назв, відловлювали для старшин і гетьманів бобрів, а також птахів. Усього козаків цих категорій на Лівобережжі в досліджуваний період значилося кілька тисяч. Подібно до курінчиків, за свою працю на козацьку верхівку вони звільнялися від виконання загальної військової служби.

Палубничі й конюшівці мирного часу перебували при особі гетьмана, прислуговували в його домі, а під час походів — при гетьманському обозі. Назва перших походить від слова "палуба" — валковий віз, других — від назви роду діяльності: в обозі вони доглядали коней. Крім цих повинностей і "дачі на консистентів" — російських вояків, палубничі й конюшівці до інших служб і поборів здебільшого не залучалися.

Перетворення гетьманом і старшиною козаків у курінчиків, стрільців, палубничих і конюшівців впливало на скорочення бойового складу національного війська.

Протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. за козаками юридично було закріплено певні права й привілеї, які поступово обмежувалися царським урядом та українськими державцями. Важливою особливістю становища рядових козаків було те, що юридично їх вважали вільним станом. За ними, на відміну від посполитих, законодавчо визнавалося право на спадкову земельну власність.

Однак уже в "статтях" гетьманів І.Скоропадського (1722 р.) і Д.Апостола (1728 р.), хоч на словах і підтверджувався "давній" соціально-правовий статус козаків, відзначалося, що в їхніх дворах на постої перебувають російські офіцери й солдати та що їх примушують до підводної повинності й сплати державних поборів, чого досі не існувало.

Уже з кінця XVII ст. безкінне й беззбройне козацтво внаслідок свого злиденного матеріального становища дедалі рідше брало участь у воєнних походах і службах, поступово поповнюючи різні категорії посполитих. В одному з документів того часу вказується на цей факт і висловлюється думка про те, щоб офіційно затвердити розшарування козаків на заможну верхівку (виборних) і рядових, значною мірою збіднілих козаків-підпомічників. Таке розшарування козацтва дістало юридичне оформлення в гетьманському універсалі 1701 р. А згідно з царським розпорядженням від 1735 р. всіх козаків поділили на дві групи: "виборних" і "підпомічників". В основу такого поділу ліг принцип матеріальної забезпеченості кожного козака.

Рис. 21. Козак-підпомічник.

Рис. 22. Виборний козак.

Згодом виборних козаків звільнили від виконання "загальнонародних" повинностей, а також від "раціонів" і "порціонів". Їм ставили в обов'язок лише відбувати військову службу зі своїм спорядженням, зброєю та кіньми. Підпомічників зобов'язували постачати до війська харчі, фураж, обробляти землю виборних під час перебування останніх у поході. З підпомічників, як і з посполитих, щоправда, в половинному розмірі, стягували "порціони" й "раціони".

Отже, законодавчий акт 1735 р. юридично підтвердив фактичне майнове розшарування козацтва, закріпив привілейоване становище виборних і водночас звів нанівець усі "давні" права й привілеї рядових козаків.

У 1700 р. в п'яти слобідських полках налічувалося 3,5 тис. виборних козаків, у 1743 р. — 25 тис., а в 1763 р. — вже 116 тис. (разом із рідними). На Лівобережжі в 1751 р. було 36,6 тис. хат виборних і 53,1 тис. хат підпомічників.

Подальша доля підпомічників здебільшого складалася нещасливо. Обезземелені й збіднілі, вони зазвичай опинялись у групах залежного населення або йшли в найми до багатих козаків. Катерина II, провадячи великодержавну політику зміцнення самодержавства, маніфестом від 28 липня 1765 р. скасувала на Слобожанщині козацьке самоврядування. Замість розформованих слобідських полків імператорський уряд створив регулярні Харківський уланський, Ізюмський, Острогозький, Охтирський та Сумський гусарські полки. У 1783 р. внаслідок юридичного оформлення кріпацтва в Лівобережній Україні підпомічники були зрівняні в правах із державними селянами. Зате заможні виборні козаки, які для виконання військової служби нерідко наймали замість себе сторонніх людей, швидко зливалися з верхівкою старшини, господарства якої з подальшим розвитком товарно-грошових відиосин дедалі більше ставали буржуазними.

* * *

Отже, в останній чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. верхній щабель у соціальній ієрархії суспільства посідала старшина, яка дедалі більше консолідувалась у своєрідний стан. Висунувшись із середовища козацтва, вона вже від часів Національної революції зайняла панівне місце на Лівобережжі в гетьманському правлінні, а на Слобожанщині — в адміністрації полків, що, в свою чергу, сприяло зміцненню її економічних і політичних позицій. В обох регіонах існувало кілька десятків старшинських родин, друге чи третє покоління яких уже мало чим

нагадувало колишніх "худорідних" козаків. Чітко простежується тенденція до насадження станової корпоративної замкнутості козацької верхівки в суспільстві. Останнє знайшло свій вияв у численних зверненнях на ім'я російських царів, а також у складанні відомого зводу законів "Права, по которым судится малороссийский народ".

За соціальним статусом із старшиною зрівнюється українська шляхта. Обіймаючи посади переважно середньої ланки управлінського апарату, шляхта помітно впливала на формування головних напрямів національної політики. У межах своїх маєтків вона виступала повноправним господарем "власних" підданих.

Істотні зрушення відбулися й серед інших великих груп населення. Насамперед, значно поглибилася соціальна диференціація серед основної маси козацтва, що користувалася, як відомо, певними перевагами проти селянства й міщанства (особиста свобода, юридичне право на успадкування землі та майна, підпорядкування особливій юрисдикції тощо). На селі стрімко зростала кількість дворів козаків, які за вкрай низьким рівнем забезпеченості тяглом і землею вже мало чим відрізнялися від залежних посполитих. Документи досліджуваного періоду відзначають виконання рядовими козаками певних повинностей на користь держави, обтяжування їх постоями царського війська тощо. Соціальна диференціація і майнова нерівність, що дедалі посилювалися, знайшли юридичне оформлення в законодавстві — поділі козаків на так званих виборних і підпомічників.

У межах обох регіонів протягом досліджуваного періоду козаки, поряд із селянством, становили найбільш продуктивну силу і найчисельнішу категорію населення (за нашими приблизними підрахунками, їхня кількість коливалася від 100 до 200 тис. чоловік; стільки ж, а то й менше козаків було на Запорожжі). Тривало масове зубожіння всіх його категорій, з одного боку, й виокремлення найзаможнішої частини, з другого. Відчутно зросла кількість підсусідків — колишніх селян, рядових козаків і міщан, які частково або повністю втратили майно та землю й перейшли до багатих господарів. Фактично до 60-х рр. XVIII ст. майже зникли вільні містечка й села, де посполиті перебували в дещо кращому становищі, ніж у приватних, рангових і монастирських. Нові тенденції в соціально-економічному розвиткові України спричинили появу нових станових груп населення. Для обслуговування численних промислових підприємств у дедалі більших розмірах використовувалася праця робітних людей. Характеризуючи політику царського уряду щодо Гетьманщини та Слобожанщини в царині соціальних відносин, можна констатувати: здійснювалося поступове, але планомірне знищення самобутнього військового стану — гарантії українського

автономного устрою; старшина і шляхта зливалися з російським дворянством; більша частина посполитих перетворювалася в кріпаків.

Слід також пам'ятати: Визвольна війна створила всі необхідні можливості для виникнення буржуазно-демократичної держави, показала шлях, по якому міг піти "козацький народ" (так нерідко середньовічні автори називали українців по обох берегах Дніпра). Але колонізаторська політика царського уряду перекреслила подібного роду спрямування. Економічно міцні, особисто вільні козаки, не кажучи вже про старшин, при оформленні їх в одну велику станову групу з потенційно буржуазними вимогами (орендування, недоторканність земельних володінь і т.ін.) абсолютно не вкладалися в те "прокрустове ложе", яке спорудили їм вінценосні особи: підпорядкування кріпосницькій системі в єдиній Російській державі. Очевидно, саме цим можна пояснити настійливі спроби (і досить успішні!) реформувати (Катерина II), а то й фізично знищити (Петро I) козацькі загони.

Але було б серйозною помилкою пов'язувати ліквідацію лівобережного і слобідського козацтва лише з насильницькою політикою російських імператорів. На те існували як суб'єктивні, так і об'єктивні внутрішні причини.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

§1. Традиції та побут

НОРМИ ПОВЕДІНКИ

За Хмельниччини, Руїни, а згодом у роки відносної стабілізації в Українській державі відбулася помітна трансформація поглядів на важливі проблеми життя. Хоча в актах старшинської адміністрації чи рішеннях судових інстанцій при з'ясуванні якихось конкретних питань і покликалися на "давні", "стародавні", "звиклі" права, звичаї тощо, представники кожного стану або соціальної групи вкладали в ці терміни своє розуміння. Наприклад, українські шляхтичі й старшини під колишніми правами розуміли юридичний статус польських панів до 1648 р., що базувався, головно, на Литовському і Саксонському Статутах. Тим часом посполиті й рядові козаки ототожнювали їх із нормами поведінки, котрі ствердилися на Запорожжі, в патріархальних общинах, на слободах і т.ін. Вони заперечували кріпосницькі взаємовідносини між людьми і в більшості випадків спиралися не на писані закони, а на встановлені й випробувані часом звичаї.

"Новий порядок", зрозуміло, не міг відразу виробити відповідні права, хоча життя й вимагало цього. Адже повністю змінилася політична влада, і всі суспільні групи та інститути в широкому розумінні виявилися підпорядкованими козацтву. Безперечно те, що ідеї військового стану надовго заполонили свідомість найширших верств населення. На зміну колишнім польським "хлопам" прийшли відносно вільні виробники, а заможного пана заступив дрібний власник ("володілець") землі. Деякі радикально налаштовані державці, коли й не на ділі, то на словах відстоювали "мужицькі" інтереси.

Це будило думку, й у свідомості кожного члена тогочасного суспільства відбулася певна трансформація понять "справедливість", "моральність", "доброта" і т. ін. У перебігу визвольних змагань повстанець із посполитих чи козак зі зброєю в руках, що карають "дідича", сприймалися природніше, ніж селянин, який виконує на свого державця "звикле послушенство". Досить типовим явищем стали шлюби вільних людей із колишнім кріпаком чи кріпачкою, що раніше немину-

че призвело б до закріпачення перших. Зміна моральних критеріїв диктувала відповідну поведінку, яка часто-густо породжувала конфлікти між загально визначеними перед 1648 р. переконаннями й чинним законодавством. Тому населенню доводилося визнавати обов'язковою одну частину традиційних етично-правових норм, необхідних для існування суспільства (підтримуючи її примусово), другу скасовувати, а третю віддавати на розсуд індивідума. Внаслідок цього зв'язок правил поведінки з мораллю досить чітко простежувався в реальному житті. Щоправда, при цьому слід пам'ятати: юридичні положення вироблялися конкретними особами або групами осіб, які на той час перебували біля керма влади, і їхня думка досить часто не збігалася з моральними оцінками громадської більшості. Звідси випливало несприйняття основною масою жителів інтересів представників панівної верхівки. Незалежність (соціальна, економічна, моральна тощо) одного наштовхувалася на волю (свободу) інших. Проте норми поведінки визначалися не інтересами (ідеалами) того чи іншого стану, а боротьбою між ними за засоби задоволення потреб, від результатів якої залежав розподіл останніх і співвідношення великих груп людей.

Апріорі можна припускати: суперечності та зіткнення протилежних думок і поглядів у бутті мали б вести до пошуку компромісів і примирення суперечливих домагань (старшини, шляхти, селян, рядового козацтва і т. ін.). Однак цього не відбувалося. Правила поведінки не могли уникнути впливу (переваги) окремих політичних сил і віднайти точку опори поза різними інтересами, до яких вони самі й належали, з яких черпали свою чинність. Ця неузгодженість (несталість) випливала не з нетотожності індивідуального сприйняття "добра", "зла", "справедливості" тощо, а зі складності людської природи та умов співіснування. Щоправда, загальний розвиток культури (зокрема й правової) нерідко призводив до взаємозалежності деяких "уподобань", але не усував суперечностей взагалі. Більше того: чим вищим ставав рівень загальної культури, тим глибше й різноманітніше вони виявлялися (старе і нове, особа й державна влада і т. ін.). Порівняймо, для прикладу, другу половину XVII і XVIII ст., коли вже остаточно утвердилася кріпосна залежність селянства, козацтво як стан зникло, а старшина перетворилася в дворянство. Змінилося співвідношення сил — еволюціонував і характер норм поведінки, які вже не могли забезпечити інтереси всіх, а перетворилися в "права і привілеї" небагатьох — можновладців! Держава у формі гетьманського (царського) правління, не в змозі бути гарантом їхньої міцної опори, відводила їм несамостійну, "прислужницьку" роль: інакше вони втратили б для верховної влади будь-який сенс.

Ведучи мову про суспільну значущість і етичну цінність тогочасних норм поведінки, слід зазначити: для останньої чверті XVII- 60-х рр. XVIII ст. стало особливо помітним намагання старшинської адміністрації створити на міцному правовому ґрунті розвинуту централізовану систему підпорядкування. Проте цьому перешкоджали кілька обставин: нестабільна, часом просто трагічна політична ситуація в Україні, відносно часта змінюваність (виборність) посадових осіб, а також дрібний землевласник ("володілець") з притаманними йому індивідуалістичними тенденціями. Безпосередній виробник, який насамперед прагнув забезпечити власні інтереси, не був зацікавленим у підтриманні централізованого державного ладу.

Логічно було б припускати, що хистке політичне становище Лівобережжя та Слобожанщини вимагало суворих покарань винних у різного роду правопорушеннях. Справді, за звичкою інколи карали, як у часи "польського панування". Проте в цілому "новий порядок" був "м'якшим" і поблажливішим. Значною мірою це обумовлювалося дорожнечею робочих рук (у Визвольній війні загинули десятки тисяч людей, а покалічено було ще більше) і відносно високою вартістю грошей. Наприклад, день праці, житло тощо подеколи коштували всього кілька копійок. Велика кількість смертних вироків та тілесних покарань, що призводили до каліцтва, ставали занадто невигідними для молодої Української держави. За цих умов будь-яка особа, крім хіба що "**отъявного злодея**", в разі порушення нею норм поведінки могла сподіватися на поблажливість. Значну роль відігравали також глибока релігійність і природна незлобливість "малоросів" до тих, хто скоїв злочин. Коли останні щиро каялися в своїй провині, їх нерідко взагалі прощали. Гарантом належної поведінки правопорушників у подальшому могли виступити громада, представники місцевого духівництва, інші члени суспільства. Траплялося, що якась особа (особи), врятувавши злочинця від тяжкого покарання чи навіть смертної кари, забирала його до себе в "услужіння" на кілька років. Так чинили, зокрема, монастирі, які мали неабиякий вплив на громадян, панівні кола та судових урядовців.

Формування й поширення великої земельної власності та збільшення господарств поступово змінювали не лише співвідношення між групами населення в економічному плані, а й руйнували патріархальні традиції: покарання дедалі частіше переслідувало утилітарні інтереси панівних верств. Чим далі в минуле відходили події Визвольної війни, тим жорстокіше карали злочинців. Особливо виразно це видно, коли порівняти в цьому аспекті гетьманування Д.Многогрішного, І.Самойловича, І.Мазепи та І.Скоропадського. Відомий дослідник права і судочинства Орест Левицький зазначав, що в другій половині XVIII ст. українське

правосуддя вже немилосердно вішало "розбійників" за ті провини, за які ще зовсім недавно відтинали тільки руку або ногу, відрізали носа або вухо. Нестерпними катуваннями примушували виказувати спільників. На вироках, що їх виголошували в українському суді, чимраз більше позначалися види покарань, які застосовували в Польщі й Росії.

ЗВИЧАЇ ТА ПОБУТ

Вище вже йшлося про те, що тогочасне життя людей багато в чому визначали звичаї. Вони виникали й усталювалися в перебігу еволюції господарсько-побутових стосунків людей і спиралися на загальновживані "давні" норми поведінки, випрацьовані за різних обставин. Показовими з цього погляду є вже згадувані неписані "права і звичаї" Війська Запорозького. Вони не були офіційно санкціоновані державною владою, проте фактично регулювали все внутрішнє життя січовиків. Сукупність цих і їм подібних правил, обов'язкових до виконання нарівні із законом (їх порушення тягло за собою покарання, схоже на вирок законодавчих органів), становила звичаєве право. Його повнота перебувала в прямому взаємозв'язку з паралельно діючим у країні (чи окремому регіоні) законодавством, що не встигало або не могло з тих чи тих причин охопити якусь сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам соціальної еліти, їм зазвичай надавалася сила закону.

Найдовше і в найбільш традиційній формі вони проіснували на Запорожжі, де населення дотримувалося "**подлуг старожитных и старейших обычаев**". Уся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загальновироблені норми звичаєвого права. Ними керувалися всі — від курінних отаманів до центрального військового суду. Д.Яворницький, щоправда, із властивою йому звичкою перебільшувати, зазначив, що писаних законів від запорожців годі було й чекати у зв'язку з відносно нетривалою історією Січі й частими воєнними походами, через які козаки просто не "встигали" займатися влаштуванням внутрішніх порядків. Звичаї Війська Запорозького, безперечно, доповнювалися "пришлими" елементами звичаєвих норм інших районів України і, в свою чергу, позначалися на них, впливали на соціальну свідомість жителів Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня тощо.

Звичаї безпосередньо виявлялися в окремих вчинках людей, їхніх уявленнях про "правду" та "справедливість" у тому розумінні, яке панувало серед даного населення й на певному етапі суспільного розвит-

Рис. 23. План зимівника запорожця Микити Коржа. XVIII ст.

Рис. 24. Робота мулярів. XVII ст.

ку. Реакція на явища, події в житті була лише показником бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути ґрунтом для нормування тотожних їм відносин. Звідси випливає, що творцем звичаїв ставав у цілому "народ" (у вузькому розумінні слова), а не окремі його одиниці або ті його представники, які втілювали "загальні" погляди. Воднораз було б невірно думати, що звичаї виникали тільки в народі як єдиній етнічній спільності. Вони формувалися і в окремих регіонах, областях, місцевостях тощо, які мали свою соціально-економічну та політичну структуру. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів переростала в закономірність — звичку діяти відповідним чином за подібних обставин, а сукупність такого роду дій поступово формувала переконання: в цьому випадку слід поводитися саме так, а не інакше. Серед типових прикладів цього: прилюдне водіння злодія по поселенню з украденою річчю на шиї; сплата "перейму" (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилася від стада, особі, котра її спіймала, а потім повернула назад; виставляння позивачем "могоричу" свідкам — так зване свідочне; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві й т. ін.

Вища судова інстанція на Запорожжі — кошовий суд — під час розгляду майже всіх справ керувалася нормами регіональних звичаїв і міркуваннями "здорового глузду". Оголошувані нею вироки фактично не підлягали оскарженню, ніхто не міг ні скасувати їх, ні змінити. Характерною рисою судочинства на Січі стало те, що судові рішення, надто у формі найсуворіших покарань, наприклад, "страти на горло", виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це, головно, невідкладними вимогами воєнного стану, необхідністю терміново виступати в похід, а то й звичайною гарячністю та наполегливістю "козацького духу". Особливо "не жалували" низовики зрадників інтересів Війська Запорозького.

Певна жорстокість кримінально-правових норм, що були чинними на Січі, в цілому не відлякувала людей. Навпаки, їхній побут і звичаї поширювалися в інші райони країни. Більшості українців імпонували козацька волелюбність і незалежність поглядів, ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви на благо своєї Батьківщини в боротьбі з іноземними поневолювачами.

Функціонували в Україні й так звані церковні звичаї. Під ними розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але яких обов'язково дотримувалися люди, "*побоюючись кари і гніву господнього*". У християнській Церкві "традиції", що підтримувалися повсюдно, також не мали "офіційних" письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиним керівним чинником під час вирішення тих церковно-практичних питань, про які нічого

не говорилося в Новому Завіті (наприклад, поведінки в церкві під час богослужіння, займанщини, застосовуваної монастирем, "звиклого послушенства" підданих духовних осіб тощо).

Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише завдяки силі "звички", що відігравала велику роль у релігійній практиці. Наприклад, на Великдень, щойио починали дзвоиити до заутрені, всі мешканці села чи міста, не змовляючись, збиралися й рухалися до церкви: хто пішки, а хто на возах. Удома майже ніхто не залишався, навіть малі діти. Кому бракувало місця в храмі, той спинявся під його стінами у дворі й, скинувши шапку, стояв і слухав службу Божу до кінця.

Патріархальні середньовічні риси зберігав сімейний побут, який багато в чому також ґрунтувався на звичаях. Великим святом для родини ставало народження дитини, особливо хлопчика. Для незаможної сім'ї його поява означала додаткові робочі рук в господарстві, а для старшинської чи шляхетської — велику надію на продовження родинної справи (зокрема служби в уряді), нерозпорошення в майбутньому нажитого майна, земельної власності тощо. Відразу після народжеиня бабка-повитуха за дорученням батьків запрошувала найближчих родичів і друзів відсвяткувати цю подію. У зв'язку з цим вона розиосила традиційні хліб та узвар або (замість останнього) сушені фрукти і ягоди. Поважні особи на родини нерідко кликали гостей через листи. За таких обставин їм, окрім хліба та узвару, передавалося ще й вино, різні солодощі. Коли приходили гості посполитського чи козацького "звання", то на урочисту вечірку вони зазвичай приносили з собою не лише подарунки, а й харчі — "на зубок". В елітному товаристві остаииє вважалося ознакою поганого тону. Панство дарувало значні кошти, вишуканий посуд, прикраси.

Батьки прагнули якомога довше не женити сииа, а дочку, иавпаки, пошвидше видати заміж. Непоодинокими були ранні шлюби, коли дівчат віддавали чоловікам неповнолітніми. Так, у 1718 р., під час перебування в Москві, гетьман І.Скоропадський через політичні міркування був змушений видати свою 15-річну доньку Уляну заміж за сина улюбленця Петра І, таємного радника П.Толстого — Петра.

Під час укладання шлюбів вдавалися до характерних обрядів. Попередньо домовившись, батьки хлопця засилали в домівку дівчини двох старостів — чоловіків (поважних і досвідчених родичів або найближчих сусідів). Ті повинні були мати при собі спеціально випечений хліб і своєрідні ціпки — ознаки повноважень. Після урочистої промови сватів дівчина, за згодою батька й матері, погоджувалася на шлюб чи відмовляла. У першому випадку вона підносила на дерев'яній тарілці кожному зі сватів рушник, який власноручно вишивала протягом три-

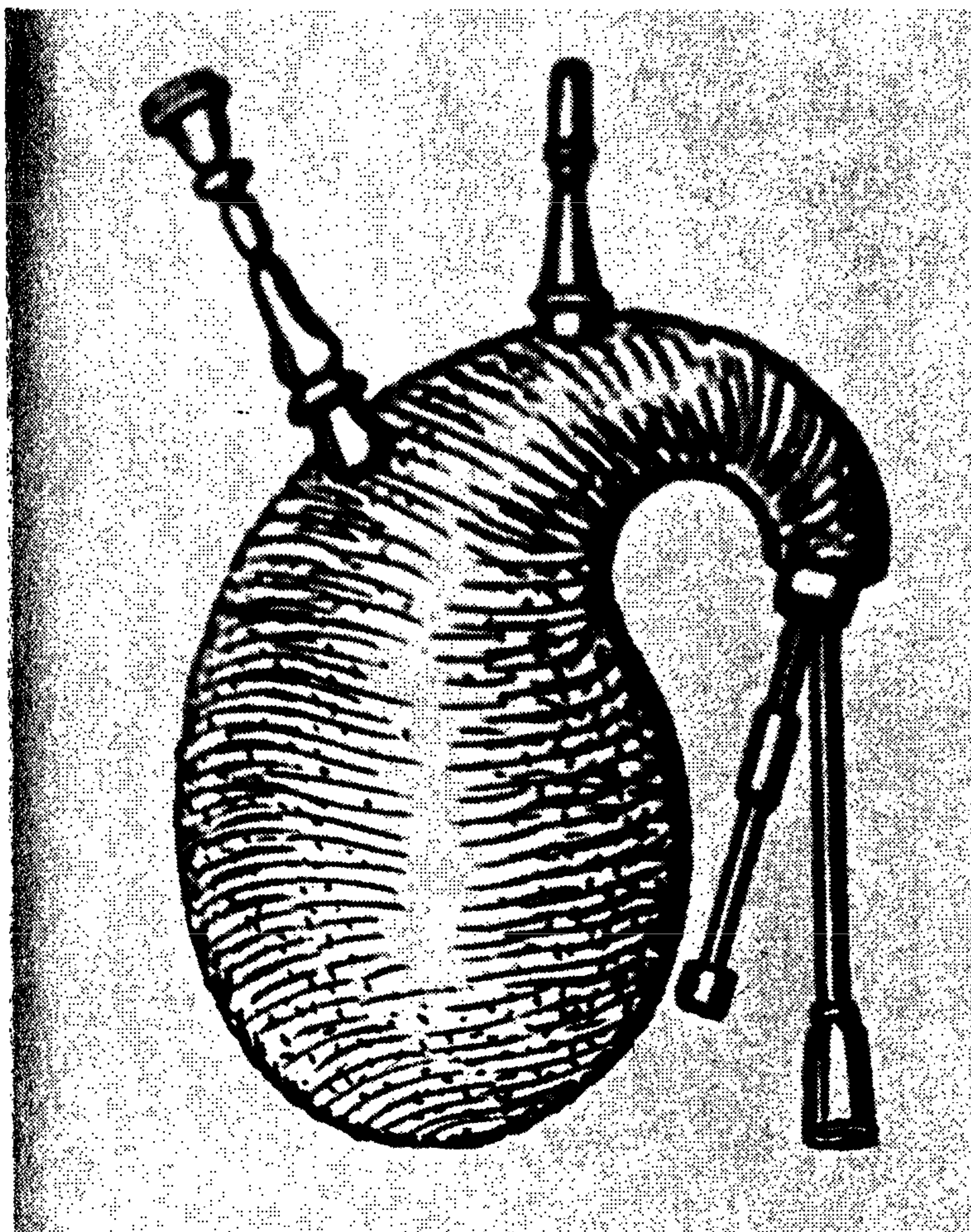

Рис. 25. Волинка (дуда, коза, баран, міх) — народний духовий музичний інструмент XVI-XVIII ст.

валого часу. Обговоривши всі умови майбутньої спілки молодих, "обмінявши" належним чином хліб і перев'язавши плече рушником, старости поверталися в дім парубка й усе розповідали там за чаркою "оковитої". Незабаром батьки нареченої й нареченого призначали день весілля, який найчастіше припадав на неділю. Перед тим, у суботу, молода запрошувала до себе "дружок", а надвечір приходив нареченийй з "боярами" (товаришами) та родичами. "Дружки" сиділи за святково прибраним столом з одного боку, "бояри" — з другого. Рідним молодої молодий підносив усілякі подарунки. Відбувалася довготривала вечеря з весільними піснями, музикою й танцями.

Наступного дня, після вінчання, молодята зі своїм "почетом" вирушали кожен до себе додому, щоб по обіді та після батьківського благословіння знову з'єднатися в оселі нареченої. Теща зустрічала зятя горщиком з вівсом, що було відгомоном стародавніх родових стосунків. Під час урочистого святкування ділили коровай, обмінювалися символічиими дарунками (хлібом, хустками, бубликами тощо). Головував за столом весільний староста. Обід супроводжувався веселими вигуками, жартами, піснями й танцями. Після його завершення молоду дружину з посагом та її обранця відвозили на візку в помешкання чоловіка. Подолавши біля воріт лантух підпаленої соломи — символ випробування на міцність — молодята заходили в будииок. Починалося подружнє життя.

Залежно від заможності родин урочистості, пов'язані зі шлюбом, могли тривати кілька днів, а то й цілий тиждень. У середовищі державців "зговір" був дуже ґрунтовним: обговорювалися питання про посаг, підраховувалися витрати на весілля, вибиралися гості й т. ін. Серед подарунків часто фігурували гроші, коштовності, а саме дійство супроводжувалося стріляниною, феєрверками, тривалим очікуванням найбільш іменитих запрошених. У кінці XVII-XVIII ст. українські старшини і шляхтичі прагнули брати шлюб із представницями російської знаті, отримуючи в посаг за ними велику кількість кріпаків. Зокрема, останній гетьман Лівобережної України К.Розумовський одружився з аристократкою К.Наришкіною. Одержаний за панянками посаг міг сягати десятків тисяч карбованців, сотень десятин землі.

Поховання иебіжчика, так само, як весілля чи родини, в окремих регіонах мало свою специфіку, оригіиальне соціальне "забарвлення". Наприклад, передчасна смерть парубка чи дівчини обумовлювала те, що їх "проводи на той світ" супроводжувалися деякими елементами весільної обрядовості. Цим батьки ніби прагнули "компенсувати" своїм дітям те, чого їм не "достало" в житті. Зокрема, померлим замолоду пов'язували хустки на руки, перевдягали у відповідний одяг. Нехреще-

них немовлят також ховали за особливим ритуалом, якщо ті помирали природною смертю.

Нерідко в народі відзначали "першу борозну" і початок сівби. На Слобожанщині побутує згадка про те, що перед виїздом у поле для оранки всі члени родини селянина, козака, а подеколи й міщанина збиралися в хаті, запалювали свічки перед образами і молилися Богові. Опісля свяченою водою кропили волів та коней, щоб ті були "благополушиі". Під час виїзду, а також у полі під час оранки співали иапівжартівливих пісень. Часто день "першої борозни" завершувався святковим обідом або вечерею. Траплялося, перед посівом просили священика "посвятити" зерно, щоб краще проростало.

Особливо яскраво народні звичаї виявлялися у свята, під час розваг. Серед зими найбільшими вважали дні Андрія Первозванного, святих Варвари та Миколая, Свят-Вечір, Різдво Христове, Щедрий вечір, Водохреще та інші; навесні — Стрітення, Масляну, Обретіння, "Сорок святих", "Теплого Олекси", Великий піст, Вербну иеділю, Чистий четвер, Великдень; влітку — день св.Юрія, Миколи-Чудотворця, Зелеиі свята, свято Іваиа Купали, Петра та Павла; восени — пророка Іллі, Маковія, Першу, Другу та Третю Пречисту, св.Покрова.

Пам'ять про кожен із цих днів та досвід, як саме їх належить відзначати, передавалися літніми людьми молодим, із покоління в покоління. Багато народних традицій дійшло й до наших днів у вигляді релігійних свят, повір'їв тощо.

У чоловіків існували й досить грубі "розваги", зокрема "кулачні бої". Щоправда, до них негативно ставилася місцева влада. А в 1765 р. Друга малоросійська колегія навіть направила до Глухова команду солдатів, щоб розігнати їх учасників.

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД І ЇЖА

Яскраво вираженими національними ознаками відзначалися вбрання та харчування українців. Посполиті й рядові козаки найчастіше шили одяг із полотна, сукна, а також овечої шкури, обробленої кустарним способом. Заможні верстви, зрозуміло, носили речі, виготовлені з коштовніших матеріалів: шовку, китайки, парчі, оксамиту, тонкого полотна тощо. Взимку перші здебільшого вдягались у кожухи; шляхта і старшина — в шуби з хутра зайців, лисиць, ведмедів, білок і т. ін. У народі побутувала приказка: "*Настала завірюха — треба кожуха*". Кожухи носили як жінки, так і чоловіки. Один з іноземців, мандруючи Україною в 70-х рр. XVII ст., зазначив у своєму нотатнику, що її жителі носять

улітку опанчу (верхній одяг) із білого сукна, а взимку вдягаються в баранячі кожушки, які сягають від шиї аж до п'ят. Зимове вбрання вишивалося на плечах червоними, жовтими, "гнідими" та інших кольорів візерунками й мало дуже гарний вигляд. За спостереженням того ж очевидця, саме такий кожух був основним вбранням козаків, а також селян. Серед місцевого панства, яке дедалі помітніше тяглося за російською аристократією, значного поширення набули шуби з хутра соболів, песців тощо. Неодноразово десятки високоякісних шкурок Петро І дарував І.Мазепі, І.Скоропадському, іншим старшинам Гетьманщини та Слобожанщини. Одержувала такого роду подарунки від царів та їхніх сановників і козацька верхівка Запорожжя. Можновладці нерідко оздоблювали верхній одяг золотим шиттям.

Важливою частиною чоловічого й жіночого вбрання залишалася сорочка. Зокрема, на Лівобережжі в чоловіків вона переважио мала вузький червоиий комірець, що зав'язувався спереду тоненькою мотузкою (шнурком). Жінки традиційно иосили плахту (різновид спідниці) із запаскою (шматок вовняної тканини, що обгортався навколо стану), чоловіки центрального регіону та південних місцевостей — шаровари. У містах носили спідниці з шнурівкою; поверх них пов'язували фартух або запаску. Діти з бідних родин доношували перешитий на них одяг батьків.

Багато відомостей про вбрання старшин, шляхтичів, козаків міститься в мемуарній літературі та історичних творах останньої чверті XVII - XVIII ст., наприклад, у "Щодеиних записках" Якова Марковича, "Діаруші" Миколи Ханенка, "Щоденнику" гетьманського сина Петра Апостола тощо. Читаючи їх, натрапляємо на згадки про коротконолі та довгополі каптани з домашнього тонкого сукна із стоячим коміром, блакитні златоглаві кунтуші иа соболях, атласні шлафроки (домашні халати), оздоблені коштовним камінням і сріблом паски тощо.

Принципове значення мала хустка. Дівчатам зазвичай належало ходити без них, але непогода чи спека примушували їх покривати голову. Щоправда, на Лівобережжі влітку дівчата лише обмотували голову хусткою, залишаючи тім'я відкритим, щоб було "видко" волосся. Набагато рідше користувалися хустками на правому березі Дніпра, а на Півдні, навпаки, так замотувалися від иестерпного сонця, що залишали незапнутими тільки очі. Цікаво зазиачити: в Україиі вишивали хустки білого коліру, на що звертали увагу чужиицї.

У свята й урочисті дні дівчата заплітали навколо голови дві коси, прикрашали їх квітами та кольоровими стрічками, а також одягали віики. Заміжні жінки носили очіпки (чіпці) з пов'язаними на них намітками або серпанками. Чоловіки в теплу погоду покривали голову

Рис. 28. "Малоросійські" типи жінок заможних верств.

солом'яними брилями або легкими шапками з повсті, а в мороз — см
шевими із зав'язками або ж круглими головними уборами ("кучмами",
Залежно від сезону, носили різне взуття: чоботи, валянки, "хода-
ки", постоли, черевики. Влітку посполиті часто ходили босоніж.

У різний час у різних регіонах починалися "постршкини". В східни
областях — найчастіше на другому році життя, на Полтавщині й Київ-
щині — на третьому. У наші дні подекуди на Лівобережжі та в Києв
батьки вперше стрижуть своїх дітей, коли тим виповнюється рік.

Рис. 29. Селянки.

Добре відомі в Україні "оселедці" або "чуприни" носили переважно "старші" козаки, бо то була прикмета "справжнього" запорожця. Козаки, які ще жодного разу не ходили у воєнний похід, тобто "не нюхали пороху", не мали морального права "заводити" такі чуби. Городове козацтво (чоловіки) традиційно стриглося "під макітру" незалежно від віку. Таку "зачіску" зображено на відомих портретах славнозвісного українського мислителя, письменника і поета, вихідця з козацької родини на Полтавщині Григорія Сковороди (1722-1794 рр.).

Рис. 30. Міщанки.

Якщо "пострижини" вважалися обрядом переходу хлопчика з грудного віку в юнацький, то перше гоління — переходом від юнацтва до змужніння. Попервах голили щоки та підборіддя, а вуса залишали як ознаку зрілості.

Слід зазначити, що на зовнішній вигляд можновладців дедалі помітніше впливала мода аристократів Франції, Німеччини, Англії та деяких інших країн. Цьому сприяла наявність в Україні та Росії досить значної кількості іноземців (при дворах вельмож, у війську, в адміністрації тощо), а також те, що багато представників національної еліти виїздили за кордон для навчання, в службових справах, на імміграцію і т. ін.

Характер харчування "малоросів" обумовлювався не тільки смаками окремої особи, а й її матеріальними статками, релігійністю, частково, особливостями місцевості, де вона мешкала. Загалом же українська кухня відзначалася достатньою різноманітністю. На столах простого люду переважала груба рослинна їжа з городу, ланів, саду, лісу: столовий буряк, капуста, огірки, цибуля, яблука, груші, ягоди, гриби, горіхи тощо. Картопля з'явилася в Росії десь на початку XVIII ст., а в Україні її поширення припало на другу половину століття. У Києві (на Подолі й у Кловській долині) були великі сади шовковиці, щоправда, переважно для технічних потреб — виробництва шовкових тканин. Можновладці могли дозволити собі вживати привезені з далеких країн продукти: чай, каву, імбир. "Щоденні записки" Я.Марковича зафіксували "присилку" його авторові в квітні 1730 р. 50 кущів персика. Отже, вже на той час ця теплолюбива культура була добре відома в Гетьманщині.

До столу готували різноманітні юшки (наприклад, "козацьку тетерю" — відвар із риби на квасі, приправлений борошном і пшоном), куліш (зварене круто пшоно, що заправлялося шкварками і смаженою цибулею), галушки, локшину, гречані пампушки з часником, кисіль і багато іншого. Окрім того, заможні верстви частіше, бідні — рідше (переважно у великі свята) вживали м'ясні страви: тушкованих чи смажених качок, гусей, індиків, різними способами приготовлені свинину, баранину, телятину, конину, м'ясо вполюваних звірів тощо. Їли сири, а їжу здобрювали смальцем, маслом, олією, іншими жирами. Найбільш уживаною була риба: варена, копчена, солона, печена. Посполиті й рядові козаки часто-густо їли рибу, виловлену в місцевих водоймах (щуку, карася, лина, ляща, сома, плотицю), старшини, шляхтичі, вище духівництво нерідко ласували осетриною, фореллю, вуграми і т. ін. "Головою" ж усьому був смачний духмяний хліб, який не черствів, траплялося, по кілька тижнів.

Рис. 31. Штоф.

Пили українці "варенуху", пиво, горілку, "мед" ("медовуху"), всілякі вина, в тому числі й заморські. Останні нерідко надсилалися найвищим посадовим особам Лівобережжя та Слобожанщини з царського двору у вигляді "особливої милості". Я.Маркович називає такі види спиртних напоїв, що їх він уживав особисто: горілки — проста і подвійна; настоянки та наливки — слив'янка, вишнівка, ганусова, дулівка, полинівка, алембикова, рожана, царгородська, персикова, карбунколова, цинамонова; вина — угорське, волоське, бургонське, кіпрійське, пиво — коропське. І це ще далеко не повний перелік.

У другій половині 30-х рр. на державному рівні провадилася боротьба за припинення продажу самогону в корчмах. У кінці 60-х рр. Сенат видав окремий указ про заснуваиня в Ніжиии "**водошного завода**" греком Єфимом Полідором з дозволом тому виготовляти різну горілку "**с фруктов и из виноградных ягод**".

Звичайно, сніданок, обід чи вечеря, скажімо, працівника на підприємстві або селянина в полі помітно відрізнялися від того, що і як вони їли вдома. За домашніх умов стіл зазвичай застелявся скатертиною, посуд відзначався розмаїттям: тарілки, судки, чарки, чашки, ложки (металеві чи дерев'яні), солонки тощо. Окремі страви готувалися тільки в певні дні року, свята (наприклад, кутя), інші — майже щодня. Зокрема, в Слобідській Україні в день св.Юрія (сімнадцятий тиждень після Різдва) дівчата й хлопці виходили в поле, гуляли, а з харчів на обід брали в основному сало, яйця, цибулю. Важливим "атрибутом" Щедрого вечора, інакше — свята Меланки (напередодні Нового року), на Наддніпрянщині були пироги з м'ясом і смажені на свинячому смальці млинці, а на Півдні — бублики. Багато горілки пили на Різдво. У так звані пісні дні (середа, п'ятниця), а особливо під час Великого посту вважалося за "страшний" гріх вживати жирні страви, м'ясо. У "м'ясопустну неділю" (останній тиждень перед Великим постом) за стародавнім звичаєм готувався холодець зі свинячих ніжок (тому й день мав ще назву "ніжкові заговіни").

Багато спільного з українцями в зовнішньому вигляді,
характері харчування мали росіяни
і білоруси.

§2. Своєрідність культурного розвитку

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ Й НОВІ ЯВИЩА В ЛІТЕРАТУРІ

Однією з найяскравіших ознак формування будь-якої нації є розвиток її мовної "стихії". Зрозуміло, що мовні процеси зазвичай невіддільні від становлення культури. Що стосується українців, то їхня культура обумовлювалася характером господарських занять тих часів, регіональними природно-географічними умовами і традиціями. Літературну мову збагачували переклади творів Святого Письма, написаних книжною церковнослов'янською мовою.

У перекладі вони вже значно наближалися до народної української мови. Джерела другої половини XVII ст. зафіксували в Україні існування різних говірок, котрі територіально можна поділити на південно-західні, північні та південно-східні. Між собою вони постійно взаємодіяли і взаємозбагачувалися. Характерним для населення українських земель, що ввійшли до складу Російської держави, стає звуження сфери вживання польської мови, яку витісняла російська.

У XVIII ст. українська писемно-літературна мова вже не відповідала потребам часу. Протягом століття в ній увиразнювалася народно-розмовна основа. Прикладом цього можуть служити відомі літописи Самовидця і Величка, створення яких завершилося на початку XVIII ст. Їхнє письмо близьке до розмовної мови й містить багато народних фразеологізмів, прислів'їв, приказок, уривків пісень. Через те, що вони писалися в перехідний період, в них мають місце окремі полонізми і церковнослов'янізми. Про власне мову, зокрема літопису Самовидця, може дати певне уявлення уривок тексту, в якому йдеться про трагічний початок Північної війни (1700 р.): "**Того ж року король полский Август Вторій зачал войну з королем шведским Каролюсом, войском своїм потягнул под Ригу, опроч войска короного и литовского где стояли усе літо. А о Воздвижеїії честиого креста по указу его цар-**

ского величества гетман запорожский Іван Мазепа послал своего войска на помоч королеві полскому часть з розних полков... Тая война зачалась зразу щасливо, бо городов войска царские, с козаками, с полковником полтавским и иних полков частю наперед прислани, побрали, и самий Ругодев (Нарву — авт.) **облегли, але за злою радою німецкою не доставали, тим убезпечаючи царское величество, же подъдадуть город доброволие, и тая зрада от тих же офіцеров німцов, зостаючих у войску московском [послідовала, же], доставание города пойшло упроволоку..."**

В наведеному уривку звертають на себе увагу часте вживання "чисто" українських слів і виразів (із сучасного погляду); ототожнення термінів "запорозький" і "український", коли йдеться про гетьмана (тим часом відомо, що І.Мазепу обирали не на Січі); глибока релігійність літописця — вираз-символ "честний крест"; застосування понять "московський" і "царський" замість "російський" (поряд маємо: "литовський", "польський" — для визначення національної приналежності).

Петро І реформою 1708 р. офіційно замінив церковнослов'янський шрифт цивільним як у Росії, так і в Гетьманщині. У XVIII ст. в Україні спостерігалися вимова "ѣ" як "і" (лѣтери, попѣд), тверде вимовляння приголосних перед "е" (щасливе, бенкетах) та низка інших народнорозмовних особливостей. Остаточне завершення переходу від старої української мови до нової, літературної, на думку більшості фахівців, сталося наприкінці століття. Красномовним доказом цього є вихід у світ славнозвісного твору Івана Котляревського (1769-1838 рр.) "Енеїда", написаного на народній основі. Чільну роль у процесі витіснення старої мови й заміни її новою відіграла національна школа.

Літературні твори, як і раніше, поширювалися в рукописах. Проте спостерігався поступовий відхід від суто церковно-релігійної ідеології: форма і зміст дедалі більше набували світських рис, повніше відображали тогочасні суспільну свідомість і буття через художні образи. Середньовічні традиції цього різновиду мистецтва практично вичерпали себе. В останній чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. на Наддніпрянщині проти попереднього періоду значно зменшилася роль братств (а саме з них вийшло чимало видатних українських письменників, вчених, діячів освіти та книгодрукування, митців і т. ін.), занепали полемічна й житійна тематика, ораторсько-проповідницька проза, релігійно-моралістичне віршування. Запанував відомий у Європі стилістичний напрям бароко (від італ. barocco — вигадливий, химерний). Приблизно з середини XVIII ст. літератори України розпочали активний пошук нових жанрів.

Рис. 32. Георгій (Григорій) Кониський.

Проте окремі з них і далі залишалися на естетичних засадах класицизму. Зокрема, Феофан Прокопович (1681-1736 рр.) ще на початку XVIII ст. у своїх підручниках з поетики та риторики досить гостро критикував окремі положення бароко. Цікаво, що народився він у Києві в не дуже заможній купецькій сім'ї й попервах носив ім'я Елезар. Навчався в Києво-Могилянській колегії, а перейшовши в уніати під іменем Єлисея, завершив освіту в римській єзуїтській колегії. У 1704 р. повернувся до Києва, де вступив у місцеве братство й знову прийняв православ'я, вже під ім'ям Феофана. Кілька років викладав різні дисципліни в Київській академії. З 1711 р. — її ректор і одночасно ігумен Братського монастиря. У 1716 р. запрошений до Росії, де виступав проповідником-публіцистом, був єпископом і головним помічником Петра I в духовних справах держави. З 1720 р. обраний архієпископом новгородським і членом Синоду. Твори писав українською, латинською, російською та польською мовами. Зберігся примірник його "Панегірікоса, или слова похвалного..." (1709 р.), присвяченого перемозі Петра I в Полтавській битві. Твір було написано українською мовою, а потім виправлено на російську вимову і правопис. У трагікомедії "Володимир" про князя-хрестителя Русі (1705 р.) спостерігаємо деяку реформацію шкільної драми й наближення сюжету до реального життя з використанням форм західного зразка.

Окрім згаданих стилів, у літературі виявлялися також елементи ренесансу, сентиментаїзму, критичного реалізму тощо. Одночасно розвивався так званий паломницький жанр. Зразком його можуть вважатися подорожні записки в 4-х томах Василя Барського (Григоровича-Барського, 1701-1747 рр.), видані свого часу під назвою "Путешествіе к святым мѣстам, в Европѣ, Азіи и Африкѣ находящимся".

Деякі давні традиції прози увібрали в себе літописи й мемуари. В них певною мірою "сухий" виклад конкретних фактів про історичні події (Руїну, Північну війну, боротьбу старшинських угруповань) і персоналії (Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Самойловича, І.Мазепу та ін.) місцями змінюється неабияким "ліричним піднесенням". Тоді сюжет набуває вигляду "справжнього" художнього твору, з яскраво переданими тогочасними легендами, чутками, що вже не мали під собою міцного ґрунту достовірності. Скажімо, для літопису С.Величка, на думку літературознавця О.Дорошкевича, характерні високий суспільний настрій і щирий ліризм, дуже близька до народної, цілком образна мова. Оригінальним зразком української літератури цього часу є, безперечно, опис Г.Грабянки "Дѣйствія презѣльной и от начала поляков кровавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого..." (1710 р.). Автор добре знав те, про що писав, бо з 1686 р. "козакував",

Рис. 33. Феофан Прокопович.

у 1730 р. став гадяцьким полковником, брав участь у багатьох походах і битвах. Загинув він близько 1738 р., отримавши смертельне поранення в сутичці з татарами в Криму.

Наприкінці XVII ст. в Україні зародився театр. Драматичні твори переважно писалися в Києво-Могилянській колегії (академії), а потім поширювалися у великих містах, "переходили" до Московщини. Умовно їх можна поділити на такі основні типи: шкільна драма, комічні сценки, ляльковий театр. На початку XVIII ст. формуються теоретичні засади театру, які вже передбачали опанування тем з історії, побуту місцевого населення, наближення до реалій життя, без надмірних алегорій у художніх образах, зображення типових персонажів. Наприклад, Т.Трофимович у своїй п'єсі "Милость божія, Украйну от неудоб носимих обид лядських через Богдана Зіновія Хмельницького ... свободившая..." (1728 р.), змальовуючи події Визвольної війни, поступово переходить від духовної схоластики до зображення справжнього буття.

Найяскравіше відхід від церковнослов'янської і наближення до розмовної мови виявився в текстах інтерлюдій — невеличких комічних сценок для розваги публіки. Найпоширенішими в них були "північні" говірки Гетьманщини, зокрема Чернігівщини.

Різного змісту вірші — побутові, гумористичні, панегіричні, інтимні, дидактичні, історичні, філософські — також відображували через авторське сприйняття важливі суспільні проблеми, минуле українців, ідеали "правди", "справедливості", щирість у стосунках між чоловіком і жінкою тощо. Так, збірник поезій Климентія Зиновіїва, який жив у другій половині XVII - першій третині XVIII ст., спрямований проти людських вад: жадоби, лицемірства, здирства. Він насичений народними виразами. І це природно, адже автор протягом тривалого часу записував українські прислів'я та приказки. В "Сатиричній коляді" (1764 р.) йдеться про зловживання в суді, хабарництво, знущання панів.

Аналізуючи суть і значущість "малоросійської" історичної поезії, відомий російський критик В.Бєлінський наголосив: "**Малороссия была органически-политическим телом, где всякая отдельная личность сознавала себя, жила и дышала в своей общественной стихии, и потому знала хорошо дела своей родины, столь близкие к ее сердцу и душе. Народная поэзия Малороссии была верным зеркалом ее исторической жизни. И как много поэзии в этой поэзии**". Утім, таке, на перший погляд, цілком позитивне сприйняття загалом української поезії не завадило Бєлінському вкрай негативно поставитись до окремих її представників, зокрема Тараса Шевченка.

Рис. 34. Лазар Баранович.

Рис. 35. Григорій Сковорода.

Видатним явищем у житті України літературної другої половини XVIII ст. стала творчість Григорія Сковороди, який був *"голосом демократичної інтелігенції"*, що вийшла з козацького стану. Немилосердно картаючи ченців, державницьку еліту, він у своїх творах виявив глибоку любов до Батьківщини, побуту її населення, накреслив шляхи до майбутнього українського "відродження".

Своєрідний стиль і характерні типи виробила усна народна творчість — думи, пісні, казки. У XVIII ст. вона широко проникає в писемну діяльність.

Усі означені вище явища мали неабияке значення не тільки для України, а й для сусідньої Московії. Щоправда, деякі російські вчені, загалом не заперечуючи тодішнього культурного впливу українців, усупереч об'єктивним даним не "хочуть" бачити в цьому процесі національного підґрунтя, а підкреслюють лише привнесене "ззовні".

Так історик О.Пресняков у книжці нарисів про російських самодержців наполягає на тому, що після об'єднавчого акту 1654 р. "**малоросы принесли в Москву новые литературные вкусы и новый литературный стиль, выросший на западном, латино-польском корню**".

"БРАМА МУДРОСТІ Й УЧЕНОСТІ"

Гетьманщина, а згодом і Слобожанщина поступово перетворилися в регіони з високим загальним рівнем освіти й науки. Велику роль у їх розвитку відігравало православне духівництво, Церква. Київ став одним із провідних осередків підготовки відповідних кадрів не лише для України, Росії чи Білорусії, а й для Західної Європи.

Петро I у 1698 р. зазначив у розмові з патріархом: "*Священики у нас грамоти мало знають... Якби їх... у науку послати до Києва у школи...*" Зрозуміло, що через деспотичну систему правління, всілякі обмеження в різних галузях науки і культури освіта простолюду в Московії була набагато нижчою. Це дало привід Вольтерові в 1760 р. написати про Росію так: "*Звичаї там такі ж важкі, як і клімат; заздрість до чужинців — крайня, деспотизм — безмірний, суспільство — нікчемне*".

Саме українці — представники духівництва — організували у Москві Слов'яно-греко-латинську академію (на зразок Києво-Могилянської) і згодом постійно поповнювали її професорсько-викладацький склад. Тоді, на думку О.Преснякова "**малорусские силы потянули к Москве, которая овладела — хотя и с большим трудом — их киевским центром. Это было крупным шагом в политике, подготовившей перерождение Московского царства в монархию всероссийскую**".

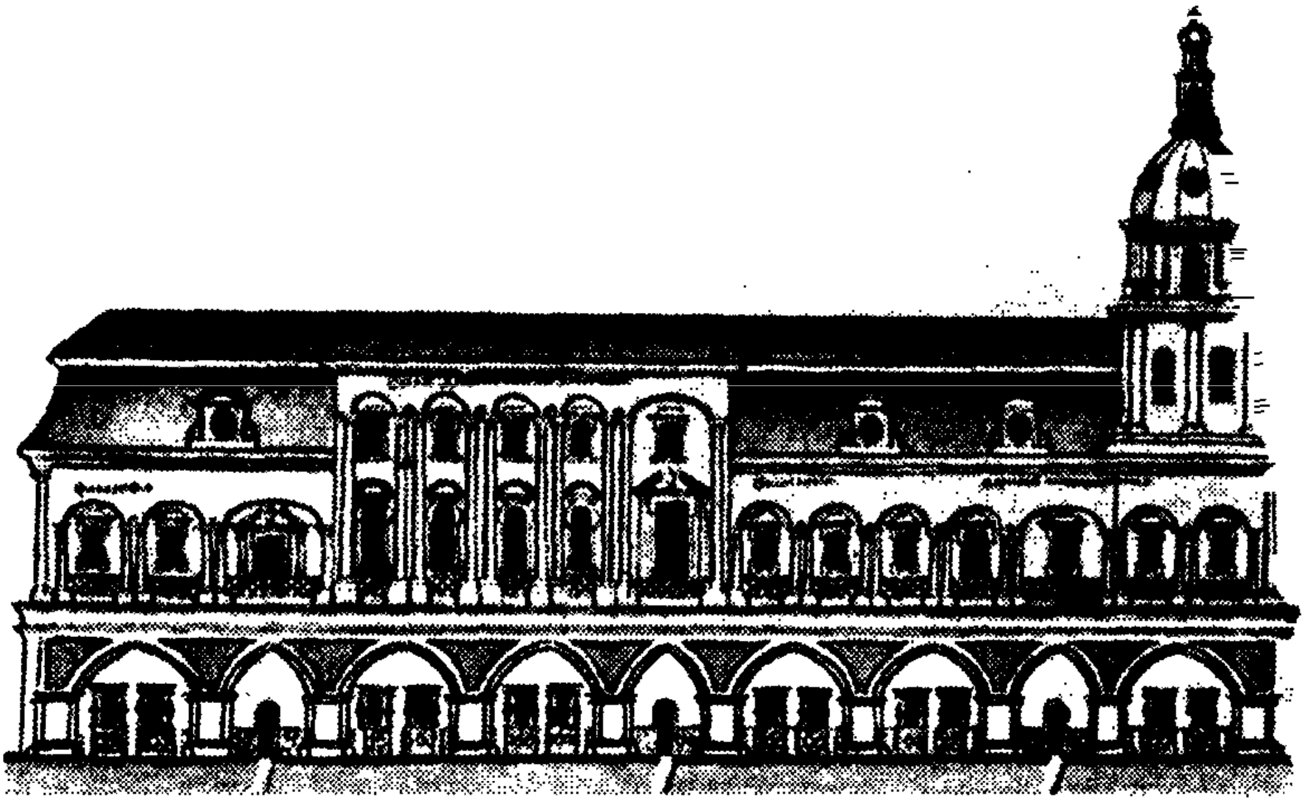

Рис. 36. Києво-Могилянський колегіум (академія).

У 1679 р. вихованець Києво-Могилянської колегії, виходець і: Білорусії Симеон Полоцький (1629-1680 рр.) видав у Москві "Букварь языка славенска", за яким протягом тривалого часу навчалися діти і в школах Києва. Будучи наставником царських нащадків, він мав великий вплив у Російській державі. "Граматика" українського письменника-полеміста і філолога Мелетія Смотрицького (бл. 1578-1633 рр. в другій половині XVII-XVIII ст. залишалася найпопулярнішим підручником, який для Михайла Ломоносова, за його ж словами, став "**вратами учености**".

З останньої чверті XVII ст. помітно активізувався процес навчання, зросла кількість учнів і студентів. Так, на першому етапі Визвольної війни в Києво-Могилянській колегії здобувало освіту небагато юнаків. У 1685/86 навчальному році їхня кількість досягла 240, а на початку XVIII ст. — вже 1 тис. чоловік. Поступово розширюючись колегія (з 1701 р. — академія) концентрувала найкращі наукові та викладацькі кадри. Наприклад, Ф.Прокоповича автор одного з тогочасних літописів оцінив так: "**Сей премудрый родом был з Украины, обучался в Риме и инде, был префектом и ректором в Киеве, проповиди его удивительны; жесток был**". У риториці Прокоповичу не поступався архімандрит києво-печерський Роман Копа: "**...Крепко в разговорах**

красно-глаголив бяше". На жаль, протягом XVIII ст., із заснуванням Академії наук у Санкт-Петербурзі (1724 р.) і Московського університету (1755 р.), роль київського вищого навчального закладу підупала. У 80-х рр. тут було запроваджено обов'язкове викладання російською мовою, академію фактично перетворили у вищу духовну школу.

Погіршився стан і початкової освіти. Зокрема, на кінець XVIII ст. майже припинили свою діяльність так звані дяківські школи. Зосередження керівництва процесом навчання в руках старшини і шляхти, що стрімко зросійщувалися й щораз далі відривалися від народу та національної культури, мало вкрай негативні наслідки для українців. Утім, до середини століття Гетьманщина, як порівняти з іншими регіонами Російської імперії, ще зберігла значні пріоритети. Навіть на початку XX ст. Г.Петровський у своїй промові в IV-ій Державній думі звертав увагу депутатів на цей факт і наводив дані, згідно з якими на Лівобережжі в 1740 і 1748 рр. налічувалося понад 1 тис. шкіл. І якщо в ці роки одна сільська школа з українською мовою викладання припадала на 746 душ, то в 1876 р. — вже на 6730. Коментарі, як мовиться, зайві!

Царський уряд проігнорував неодноразові клопотання старшини про відкриття національного університету в Гетьманщині, проект заснування якого виник ще в 1760 р. Планувалося побудувати його в Батурині.

На Слобожанщині школи відкривали в перебігу колонізації тієї чи іншої місцевості. Їх, власне, організовував сам народ для задоволення своїх потреб у навчанні. На межі XVIII і XIX ст. тамтешня система освіти увійшла в конфлікт із загальноросійською, і за тих суспільно-політичних обставин перемогла, зрозуміло, остання.

У 1721 р. в Бєлгороді було засновано семінарію, яку 1727 р. перевели до Харкова й перетворили в колегіум (на кшталт київського). В ньому викладали теологію, гуманітарні науки, основи математики, фізики, медицини тощо. З середини XVIII ст. більше уваги надавалося світським дисциплінам. Переважну частину його професорів становили вихованці Києво-Могилянської академії. Викладав тут і Г.Сковорода. З Харківського колегіуму вийшли такі видатні діячі науки і культури, як М.Гнєдич і Г.Базилевич.

Думається, було б цікаво простежити на конкретних прикладах, як саме долали щаблі духовного зростання окремі представники державницької еліти. Так, уже згадуваний вище Яків Маркович здобув освіту в Києво-Могилянській академії, користувався неабиякою прихильністю Ф.Прокоповича. Останній сподівався, що Маркович, маючи великі здібності в богослов'ї, посяде згодом високий духовний сан.

Проте юнака приваблювали насамперед світська кар'єра, великі прибутки, господарська діяльність. Він добре знав латинь, польську, німецьку, французьку, українську, російську мови, ймовірно, єврейське письмо, бо дід його — Марко Аврамович— був вихрестом, а згодом поріднився з багатою старшинською родиною. В середині 20-х рр. XVIII ст. Марковичі мали велику, як на той час, бібліотеку (близько 350 книжок), в якій були 21 богословська праця, 12 — з філософії, 10 — на історичну тематику, 5 — з медицини. Яків Андрійович розумівся на політиці, космографії, цікавився історією, регулярно виписував французькі й німецькі часописи, "Санкт-Петербургские ведомости", відвідував театр.

Генеральний хорунжий Микола Данилович Ханенко (1691 чи 1693 - 1760 рр.) — представник гетьманського роду — також спочатку навчався в Києво-Могилянській академії, а згодом у Львівській братській школі. З 1710 р. — на військовій службі, потім — при Генеральній канцелярії, де виконував різні посольські доручення. Він добре володів латинською, польською і німецькою мовами, багато читав, для чого виписував книжки з-за кордону та обмінювався ними з іншими книголюбами. В його бібліотеці були видання з граматики, фізики, релігії, політики, історії, географії, мистецтва і т. ін. Ханенко займався перекладами, зокрема з латині на російську мову. В щоденнику, який він вів, міститься такий запис: "**Начал переводить Малердовы до покойного преосвященного Феофана Прокоповича ответы о вере нашей и о римской, и о протестанских религиях**" (1747 р.). Трохи далі занотовано: "**Перевел Катехизис и биологию**". Уславив себе Ханенко і як збирач рідкісних рукописних книг, різних документів, копій з них. У Москві й Санкт-Петербурзі він неодноразово відвідував італійську, німецьку, французьку опери та комедії, особисто знав Монплезіра, бачив і слухав Ломоносова.

Старший син Миколи Даниловича — Василь — початкове навчання пройшов у батьківському домі, виховувався в Санкт-Петербурзі, а в 1746 р. — "**после долговременнаго и труднаго плаванія по морю**" — вступив до Кільського університету (Німеччина). Цікавою, на наш погляд, є настанова батька синові перед мандрами того за кордон. У своєму так званому "Увѣщеніи" Микола Ханенко радив Василеві: "**Обучаться же тебе латинскаго и французскаго языков, не забывая и немецкаго, а если допустит время, хотя и другиих каких, и такой успех в оных стараться получить, чтоб могл еси чинно и свободно оными разговаривать и самым изрядным стилем писать, наипаче же и всяких высоких авторов на тых языках не токмо читать, но и переводить и толковать был бы еси достаточен; а сверх языков должен еси обучаться**

совершенно церковной и светской генеральиой и партикулярной исторіи, також ученію поэтики, реторики с стилем, логики, физики и метафизики, арифметики, логистики и астрономики, геометріи, тригонометріи и геометріи практики, т. е., геодезіи, архитектуры воинской и гражданской, географіи, этики, экономики, политики, юруспруденціи и механики, да и протчего, в том числе хотя бы какого и художества честиаго, например, фехтуры, т. е., жывописства, музыки, либо какого другаго майстерства, что честиому и ученому человеку к знанію и искуству благопристойно; чему же обучатися будешь, то старайся, чтоб в том ученіи и искустве получить тебе совершенну теорію и практику, <u>дабы, за возвращеніем твоим в отечество наше, показал еси в самой вещи, яко не всуе в чужих краях было твое обращеніе, и в науках не напрасно потеряно твое время</u>" (підкреслення наше — авт.).

Одну з найкращих у Російській державі приватних бібліотек, де було чимало книг з історії України, мав Григорій Андрійович Полетика (1725-1784 рр.). Народившись у сім'ї козацького старшини в Ромнах і здобувши освіту в Києво-Могилянській академії, він із 1746 р. працював перекладачем в Академії наук у Петербурзі, з 1748 по 1764 р. засідав у Синоді, протягом 1764-1773 рр. обіймав посаду головного інспектора шляхетського кадетського корпусу. Г.Полетика написав багато статей про адміністративне управління, зокрема "Записку, как Малороссия во время владения польского резделена была и образе ее управления", склав словник шістьмома мовами: грецькою, латинською, французькою, російською, німецькою і англійською. З-під його пера вийшов "Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства". Г.Полетика є ймовірним дописувачем "Исторіи Русов или Малой Россіи". Користуючись великим авторитетом серед еліти Гетьманщини, він як депутат від шляхетства Лубенського полку відстоював права та привілеї козацької старшини в Комісії зі складання "Нового уложення", виступав за збереження залишків автономії України в складі Російської імперії.

Наведені факти переконливо свідчать про високий інтелект і рівень знань у представників української верхівки.

Тодішньому поширенню освіти неабияк сприяла активізація книгодрукування. Так, за 1656-1683 рр. під керівництвом лише одного архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля (бл. 1600-1683 рр.) видрукувано 77 книжок різних жанрів. Протягом 1697-1708 рр. побачили світ ще 40 видань. З 1675 р. розпочала свою видавничу діяльність друкарня в Новгороді-Сіверському. Виданий уперше в 1674 р. "Синопсис, или краткое собрание из различных летописцев" — фактично короткий нарис історії України та Росії від

Рис. 37. У бібліотеці Переяславського колегіуму. Сучасне фото.

найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. — перевидавався аж до 1836 р.

Періодичні війни, в яких брали участь українці, хвороби і епідемії та боротьба з ними обумовили необхідність поліпшення медичної справи. Спеціалізовані заклади відповідного профілю з'явилися на початку XVIII ст. Зокрема, в Лубнах у 1707 р. розпочала функціонування польова аптека. Поступово зростала кількість фахівців-медиків. Наприклад, брат Г.Полетики — Іван Андрійович (1722-1783 рр.) — у 1754 р. захистив при Лейденському університеті докторську дисертацію про спадкові хвороби. В 1755 р. його обрано професором Кільського університету. З 1763 р. він очолював Васильківський карантин і брав участь у роботі Київського карантинного шпиталю. Одним із перших вітчизняних фізіологів став Матвій Самсонович Крутень (1737-1770 рр.), який у 1765 р. захистив при Лейденському університеті докторську дисертацію "Про жування", в якій докладно описав порожнини рота, нервові регуляції травлення.

Певні здобутки спостерігалися і в точних науках. Так, великим попитом у навчальних закладах користувалася "Арифметика" Л.Магницького (1703 р.), підручник "Скорочення змішаної математики" (механіка, катоптрика, діоптрика, астрономія, сферична тригонометрія, математична географія й хронологія) І.Фальковського та ін.

У галузі архітектури визначними пам'ятками тієї доби вважаються Преображенський собор в Ізюмі на Харківщині (1684 р.), Юр'ївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696-1701 рр.), Преображенський собор Мгарського монастиря під Лубнами на Полтавщині (1684-1692 рр.), Здвиженський собор (1689-1692 рр.) у Полтаві. Серед кращих витворів світської архітектури слід назвати будинок полкової канцелярії в Чернігові (90-ті рр. XVII ст.) — унікальну пам'ятку суспільно-політичного устрою Гетьманщини. Поперваx споруда належала чернігівському полковникові Я.Лизогубу.

Традиції народного будівництва й форми нової на той час фортифікації своєрідно переплітались в козацьких поселеннях на Запорожжі. На українських землях, поряд із місцевими першокласними майстрами, працювали будівничі з Росії, Польщі, Литви, Білорусії тощо. Під час спорудження монастирів, соборів, житлових будівель обов'язково враховувалися фактори ймовірного нападу ворога й необхідності захиститися від нього. В архітектурі українців часто-густо використовувалися не лише традиції багатовікової вітчизняної, а й кращі надбання загальноєвропейської культури.

Про деякі аспекти взаємин жителів України з чужинцями побіжно вже йшлося вище. Однак ця тема заслуговує на докладніший розгляд. "Мандри" українців за кордон мали досить сталий характер, і сприймалися "там" вихідці з України цілком природно — як представники окремої великої нації. Царський уряд прагнув усілякими засобами, включно з політичним тиском, підкупом іноземних послів, журналістів, письменників тощо, зміцнити міжнародний статус Росії. Щоправда, не завжди все виходило так, як того хотіли в Москві. Одну з головних причин цього сучасний дослідник культурних зв'зків України і Росії Петро Голубенко (Шатун) вбачає в тому, що в уяві європейців кінця XVII ст. Московія поставала далекою і загадковою країною, в усьому відмінною від Європи. "*Перетворення московського сфінкса з Московії на Росію,* — зазначає вчений, — *не знаходило відповідного впливу на Заході*". Ще категоричніше висловився з цього приводу російський історик культури і літератури, бібліограф XIX ст. П.Пекарський, наголосивши, що про Росію петровської доби європейські журналісти та публіцисти відгукувалися або з усмішкою, коли справа заходила про інтелектуальну ситуацію в країні, або з побоюванням, що нагадує страх римлян перед варварами, коли надходили відомості про воєнні успіхи царя. Посланець Петра І Матвєєв повідомляв із Парижа: "*...французький двір мало зважає на нас і на наші справи*". Тому першочергове своє завдання "великий" реформатор бачив у необхідності зламати стереотипи мислення громадськості на Заході.

Тим часом кращі представники українців поступово, але впевнено, власними зусиллями, здобували авторитет далеко за межами Батьківщини, поширювали відомості про її культуру, побут, наукові знання тощо.

Наприклад, ченці Спасового монастиря з Новгорода-Сіверського в 1704 р. здійснили подорож до Єрусалима, яку потім описали. Подібний шлях пройшли й залишили нотатки про це ієромонахи Борисоглібського монастиря Чернігівської єпархії Іполіт Вишенський (у 1707-1709 рр.) і Києво-Печерської лаври Варлаам Ліницький (у 1712-1714 рр.). Останній деякий час жив і творив у Константинополі. За 24 роки мандрів (з 1724 р.) Василь Барський відвідав Італію, Грецію, Палестину, Сирію, Аравію, Єгипет. Уродженець Полтави Петро Величковський (1722-1794 рр.), на 19-му році життя прийнявши чернецтво, під іменем Платона (!), а згодом Паїсія жив у монастирях Молдавії, на Афоні, був священиком у Мернополянському скиту (Валахія), де написав кілька богословсько-полемічних творів. Автор

драми, панегіриків, курсів філософії Михаїл (Мануїл) Козачинський (1699-1755 рр.), який народивсь у Ямполі в шляхетській родині, в 1733 р. виїхав до Сербії, де став префектом і викладачем школи в Карлівцях. З часом він повернувся в Україну, до Києва, а згодом жив і помер у Слуцьку. Історик Петро Симоновський (1717-1809 рр.), який написав "Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных..." (1765 р.), після закінчення Києво-Могилянської академії навчався і працював учителем у Варшаві, слухав лекції професорів Кенігсберзького, Лейпцігського, Галльського та інших університетів.

Композитор і співак з козацької родини Максим Березовський (1745-1777 рр.) після праці в придворній капелі у м.Оранієнбаум навчався в Болонській академії (1769-1773 рр.), де отримав звання академіка. У 1774 р. в Ліворно (Італія) він поставив першу українську оперу "Демофонт". Композитор Дмитро Бортнянський (1751-1825 рр.), який народився в Глухові, також удосконалював мистецтво композиції в Італії (з 1769 по 1779 рр.). Як твердять фахівці-музикознавці, саме від них обох великий Моцарт перейняв стиль, близький до народного (в хоровому і оперному мистецтві, в інструменталістиці).

Цей перелік прізвищ можна було б продовжити. Викликає інтерес і те, як іноземці сприймали вихідців з України, якою була їхня реакція на події в ній. Насамперед, за кордоном щодо української етнічної спільності найчастіше вживали термін "нація" (як визначення). Поширювався він безпосередньо і на козаків. Про це, зокрема, йшлося в листах французького дипломата Безенуаля до свого короля (1709 р.), кардинала Альбані до П.Орлика (1728 р.), графа і посла в Польщі де Броглі. У праці француза Карла Лесюра "Історія козаків" (1812 р.) людей військового стану визначено, як "*стару націю, початки якої губляться в темряві старих віків*". На думку автора, "жорстокий" Петро І "*мав жажду крові цілої (української) нації*". На підставі документів міністерства закордонних справ Лесюра описав знущання Меншикова, Шереметьєва та деяких інших царських сановників над українським населенням після Полтавської баталії.

Загалом у Франції звістку про перемогу царя під Полтавою над Карлом XII і гетьманом І.Мазепою зустріли з недовірою. Французький народ "є ворожий до Росії", — з невдоволенням сповістив представник Московії в Парижі Волков свого сюзерена. Він радив Петру І підкупити кількох редакторів місцевих газет, щоб ті спробували змінити суспільну думку на краще. Урядовцям із Росії вдалося "обробити" навіть Вольтера, тож він у 1706 р. назвав себе "натуралізованим росіянином". У відповідному дусі, не без впливу "цензорів" із Петер-

бурга, Вольтер написав "Історію Петра І", яка, за словами його співвітчизника і сучасника, письменника д'Алямбера, "*викликає огиду ницістю й плюгавістю своїх похвал*". Використовуючи особисті стосунки з окремими французькими "енциклопедистами", зокрема з Д.Дідро, щедро обдарованими грошима з державної скарбниці, "справжньою добродійкою Європи" прагнула стати Катерина II. І на певний час це їй вдалося. На замовлення цариці за "гонорар" в 1 тис. дукатів Вольтер написав гучну на той період антитурецьку статтю, в якій проголосив імператрицю "Петербурзькою Богоматір'ю".

Про Україну, її народ і, зокрема, козаків писали часописи не тільки Франції, а й Німеччини, Голландії, Англії. Цікаву думку про міжнародний статус Гетьманщини на початку XVIII ст. висловив кримський хан Каплан-Гірей у листі до польського пана Калиновського: "**Сія Україна до сего времени** (1714 р. — авт.) **дедичнаго государя не имела, и состоит она в средине разных государств, и ежели кто имел ею владети, то никому иному кроме козаков в ней вольно пребывати**"(!). Тобто, хан визнавав суверенітет сусідньої країни, населення якої — козаків — вважав незалежним.

З погляду колишнього професора Українського вільного університету в Празі Сергія Шелухіна, в XVII-XVIII ст. політонім "**Україна**" широко застосовувався в зарубіжній публіцистиці, а саме "українське ім'я" вважалося символом свободи і боротьби за права та вольності; народ прославлявся за "свободолюбіє". В Единбурзі (Шотландія) в 1685 р. побачила світ книжка О.Тайлера про українців, в якій наголошується: "*Україна — це край, населений волелюбною нацією козаків.., які дуже закохані в свободу і не терплять нічийого ярма*".

* * *

Отже, в духовному житті українців, які проживали на території Російської держави, протягом останньої чверті XVII - 60-х рр. XVIII ст. сталися помітні зміни. Вони обумовлювались як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Зокрема, зменшення чисельності й звуження функціональних можливостей козацтва, яскраво виражені тенденції до закріпачення значної частини населення, помітне зросійщення місцевої еліти, поступова ліквідація царизмом української автономії гальмували, а часом зводили нанівець розвиток державницької ідеї, науки і культури. Нерідко національний колорит у побуті й звичаях корінних жителів витісняли нові "надбання", привнесені із сусідніх держав, країн Західної Європи. І все ж, незважаючи на всілякі негара-

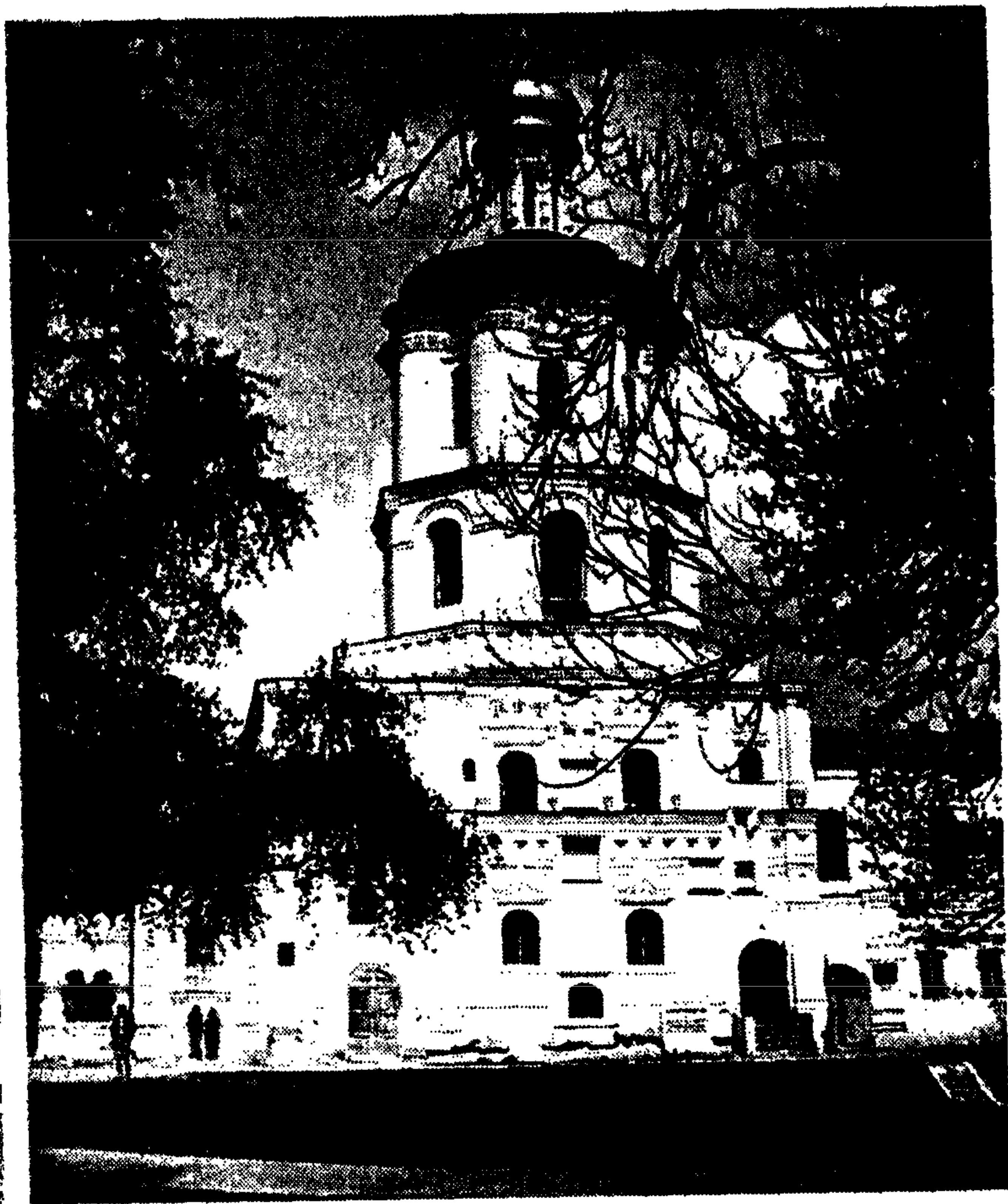

Рис. 38. Будинок, в якому містився Чернігівський колегіум. XVIII ст.

зди, Лівобережжя, Слобожанщина й Запорожжя зберігали суспільно-політичні особливості. Тут діяло власне судочинство й існували своєрідні норми поведінки, характерними ознаками відзначалися вбрання, харчування та зачіски людей. У письменстві дедалі виразніше виступала народно-розмовна основа, стався принциповий перехід від старої української мови до нової, літературної. Велику роль у цьому процесі відіграла національна школа, освіта. Фактично в усіх галузях мистецтва відбувся відхід від суто релігійної ідеології — її стала витісняти світська тематика. Саме в досліджуваний період в Україні зародився, а потім розвинувся театр. Гордістю Російської держави стали діячі культури і освіти, вчені-вихованці Києво-Могилянської колегії (академії), Чернігівського, Харківського та Переяславського колегіумів: С.Полоцький, Ф.Прокопович, Г.Сковорода, М.Гнєдич, Г.Базилевич, В.Барський (Григорович-Барський), М.Ханенко, Г.Полетика та інші. Більшість із них добилася загальноєвропейського визнання, була знана в країнах Сходу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

У ВІЙНАХ І ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ. СОЦІАЛЬНІ ПРОТЕСТИ

§1. Воєнні походи і народні рухи кінця XVII - початку XVIII ст. Українці в Північній війні 1700-1721 рр.

КРИМСЬКА І АЗОВО-ДНІПРОВСЬКА КАМПАНІЇ. ПОВСТАННЯ

На зламі XVII - XVIII ст. подальший суспільно-політичний і економічний розвиток Російської держави гостро потребував виходів до Чорного та Азовського морів, звільнення давніх руських земель на Півдні з-під влади турецького султана і його васала кримського хана. Перманентні напади кримських татар надовго спустошували великі масиви землі, підривали на прикордонні народне господарство, робили вкрай иебезпечною торгівлю українців і росіян з населенням країн Близького Сходу й Середземномор'я. Тут постійно існувала загроза людському життю.

У вересні 1686 р. відповідно до царського указу розпочалася підготовка воєнного походу в Крим. Для цього на демаркаційній лінії між Кримським ханством і Російською державою уряд із Москви наказав зосередити значні збройні сили. В Охтирці, Сумах, Красному Куті стали полки Большого, Бєлгородського і Сєвського розрядів, а козаки Гетьманщини (переважно її лівобережної частини) та низовики зобов'язувалися активніше "**чиинть промысел**", тобто, робити бойові виправи проти загонів кримчан. У травні наступного року російська армія, яка, за даними різних джерел, нараховувала від 100 до 150 тис. чоловік, виступила з України на чолі з князем В.Голіциним. Через кілька днів до неї приєдналося 50-тисячне українське військо під головуванням гетьмана І.Самойловича. Донські й запорозькі козаки мали узгодити свої дії з обома керманичами й завдати одночасних ударів по супротивнику. В червні об'єднані сили з великими труднощами перетнули річки Самару та Кінські Води (нині — Конка) й розташувалися в урочищі Великий Луг. Однак татари, щоб зупинити подальше просування головних сил російсько-української армії, підпалили на їхньому шляху степ.

Рис. 39. Пам'ятник на могилі кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка.

Цей стратегічний акт спричинив нестачу продовольства, води, фуражу, що врешті й обумовило невдале завершення походу та відхід військ у межі Російської держави. Рішення про повернення було прийнято 17 червня, а вже на початку липня армія прибула на Полтавщину. Щоб якось приховати прикрий відступ і ввести в оману ворога, відокремлені від основної частини 30 тис. козаків і солдатів у пониззі Дніпра протягом певного часу імітували підготовку до бойових дій.

Скориставшись ситуацією, що склалася, гетьманська опозиція зі старшин, підтримана В.Голіциним, поклала всю провину за невдалий рейд на І.Самойловича. Царський уряд, враховуючи ту обставину, що Самойлович негативно ставився до війни з Туреччиною та Кримським ханством, задовольнив вимогу місцевої еліти й позбавив його булави. Самойловича заарештували й заслали до Сибіру.

Протягом 1688 р. та на початку наступного підготовкою до нового виступу українського війська на Південь за вказівкою з Москви займався вже І.Мазепа. На той час політична ситуація для Російської держави змінилася на гірше, бо королівська влада Речі Посполитої стала домовлятися з Туреччиною про мир. Напровесні 1689 р. російсько-українське військо (близько 150 тис. чоловік) виступило на Крим і в травні дійшло до урочища Зелеиа Долина (на північ від Перекопського перешийка), де в кривавому бою перемогло загони кримського хана. Наблизившись до Перекопа, об'єднана армія через велику спеку, нестачу води, масовий падіж коней навіть не змогла розпочати штурм фортеці. Трагічні обставиии змусили Голіцина облишити марні сподівання підкорити ворога й відступити на Лівобережжя.

Попри очевидні невдачі обох походів, все ж було розпочато наступ на Кримське ханство, активізувалася боротьба за припинення турецько-татарських нападів на українські й російські землі. Водночас описані вище події стали однією з причин падіння Софії Олексіївни та її фаворита В.Голіцина. Петро І, який набирав дедалі більшої сили, в серпні 1689 р. усунув свою старшу сестру від влади й ув'язнив її в Новодівичому монастирі.

В останні роки XVII ст. напади татар на Україну тривали. Для їх припинення на початку осені 1694 р. відбувся великий похід козаків Лубенського, Ніжинського, Переяславського, Черигівського, Фастівського, а також деяких інших полків під головуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба проти Буджацької орди. Українські збройні сили досягли в ньому значних успіхів, зокрема розгромили татарську паланку Ганкушлі.

У тому ж році царський уряд вирішив укотре спробувати здобути вихід до Азовського моря. Планувалося посилити воєнні дії проти

Туреччини та Кримського ханства, зосередити основну увагу на здобутті фортеці Азов як важливого стратегічного пункту й створити в цьому районі морський флот. Водиочас готувався виступ війська в пониззя Дніпра для "**промысла над Крымом**", щоб відвернути увагу ворога й роз'єднати його сили.

Навесні 1695 р. завдяки наполегливості й прямому втручанню Петра І воєнна кампанія розпочалася. У підсумку так званих Азово-Дніпровських походів (завершились у 1696 р.) російській армії за участю багатотисячних полків українських козаків (загалом до 20 тис. чоловік) вдалося здобути Азов і зруйнувати турецько-татарські фортеці в пониззі Дніпра. Це стало важливим етапом у боротьбі за визволення Північного Причорномор'я. Зокрема, лівобережні полки спромоглися штурмом узяти фортецю Кизикермен, а запорожці, які на чайках успішно здійснювали блокаду ворога з боку Дніпра, примусили капітулювати захисників Таванської (Мустриткерменської) фортеці. З огляду на це дві інші — Аслаикермен і Мубеуреккермен — склали зброю без опору. Низовики під керівництвом кошового Івана Гусака завдали значних втрат гарнізонові фортеці, розташованої иа Перевізному причалі (навпроти Очакова), розгромили татарський загін біля р.Кінські Води. На воді проти турецької флотилії успішно діяли січовики на чайках, очолювані отаманом Яковом Морозом, полковником Григорієм Сагайдачним, Петром Сорочинським та деякими іншими.

В радянській історіографії про роль І.Мазепи в цих походах майже не згадувалося. Тим часом він брав у них дуже дійову участь, здійснював загальне керівництво українським військом, чим дуже сподобався Петру І і "завоював" велику довіру в нього. Значні "послуги" цареві під час здобуття Азова зробив "*муж добросчесний і у воєнних трудах умілий*" Я.Лизогуб разом із козаками. Ось як воии описані в "Літописі" Самовидця: "**И так юля 19** (1696 р. — авт.) **за позволеніем [божіїм] узяли город Азов, а найболше за отвагою козаков, которіе сами охоту узявши, отважившися, опановали вежу, которая усего города бороила, и из тоей вежі козаки разили турков в городі, же не могли себе боронити, которіе мусіли просити о милосердие и здали город...**" Крім названих, "**в поході том от орди міли** (мали — авт.) **перепону, але добрий отпор дали**" полковники прилуцький Д.Лазаренко (Горленко), лубенський Л.Свічка, гадяцький М.Борохович з "компанією".

Водночас слід зазначити, що вихід Московії до моря, з погляду політичного, мав для України суперечливі наслідки. На думку Омеляна Терлецького, відтоді Росія оточила її на Півдні й на Півночі "*немов залізним перснем, який стискав чимраз більше і так уже невелику територію Української держави*". Проте важливим було й те, що певна час-

тина українців могла, вже цілком вільно, займатися господарською діяльністю на південь від Запорозької Січі. Згідно з Константинопольським мирним договором між Російською державою та Туреччиною від 3 (13) липня 1700 р., за першою офіційно закріплювалися Азов із навколишніми землями й заново збудованими фортецями Павловськ, Таганрог, Міус, а другій поверталася частина Подніпров'я з невеликими турецькими фортецями (щоправда, їх мали негайно зруйнувати). Область між Очаковом і Запорожжям передбачалося не заселяти. Отже, договір в основному закріпив результати Азово-Дніпровських походів.

Воєнні події, а також посилення в кінці XVII ст. гніту з боку можновладців викликали в окремих місцевостях розпорошення людності та масові втечі посполитих із Гетьманщини на Запорожжя, Слобожанщину, Дон, в окремі регіони на правому березі Дніпра, зокрема на Брацлавщину й Київщину, де вирували визвольні змагання. В рік обрання гетьманом І.Мазепи у Гадяцькому й Прилуцькому полках стався виступ рядового козацтва проти сваволля державців. У першому повстанці вбили осавула, в другому — полковника Л.Горленка і полкового суддю. Хвиля народного гніву прокотилася тоді по Переяславщині, Лубенщині, Стародубщині, Чернігівщині, охопила Миргородський полк. Повсталий люд підтримали козаки, що саме поверталися додому з Кримського походу. Виснажені фізично й утомлені морально, вони відмовлялися коритися старшині, служити за чужі їм інтереси. Були розгромлені й пограбовані маєтки найбільших землевласників, наприклад, відомого Л.Полуботка. Дісталося під час цього народного збурення монастирям і вищому духівництву.

Протягом 1688-1692 рр. повстання спалахували з новою силою то в Лубенському та Миргородському полках, то в Гадяцькому, Полтавському і Київському, виходили за їхні межі й поширювалися на Правобережжя, Слобожанщину, південні райони. Попри жорстокі репресії з боку гетьманського правління й представників царського уряду в регіонах та збільшення кількості найманців для придушення соціальних протестів, заворушення посилювалися і множилися. У зв'язку з цим І.Мазепа постійно тримав при собі кілька сотень охоронців (сердюків і компанійців) з гарматами.

У 1693 р. проти власної старшини виступили запорожці. Одна частина низовиків проголошувала антимосковські гасла, друга — антиханські. Перша пішла на угоду з Петриком (Петром Іваненком), але не здобула широкої народної підтримки. В 1696 р. під час облоги Азова доведені до відчаю козаки силоміць усували окремих старшин з посад, переставали виконувати свої обов'язки. Після того, як вище керівництво розпочало слідство в цій справі, очолене полковником Ю.Лизогу-

бом, а згодом ужило каральних санкцій, найбільш активні учасники подій повтікали.

З роками народні соціальні протести набували дедалі більшої гостроти, чимраз виразнішого антифеодального спрямування.

ВІД НАРВИ ДО ПОЛТАВИ

На самому початку XVIII ст. сталося гостре зіткнення інтересів Московії й Швеції на Балтиці. У радянській історичній иауці причини війни за панувания в басейні Балтійського моря зазвичай пов'язували виключно із "загарбницькою" політикою Швеції. Росія зображувалася як сторона, що постраждала і лише намагалася відповісти на зовнішню агресію. Певна річ, це дещо необ'єктивне трактування проблеми. Ще напередодні, зокрема в 1699 р., Росія уклала таємну угоду з Даиією й Польщею, спрямовану проти 18-літнього шведського короля Карла XII, яка мала на меті примусити його піти на значні територіальні поступки на Балтійському морі. У лютому наступного року без проголошення війни польський король Август II дав розпорядження своїм військам вирушити в Лівонію й захопити Ригу. Датський король Фрідріх IV тим часом спробував захопити Шлезвіг (земля на півдні Ютландського півострова, нині — на території ФРН). Петро I, щоб здобути вихід до моря, хотів заволодіти іншою власністю Швеції — областями на узбережжі Фінської затоки. У відповідь на такі дії й наміри Карл XII пішов на спілку з Англією та Нідерландами. Так спалахнула довготривала війна на Півночі, в яку царат, зрозуміло, втягнув і Україну.

Зупинимося на участі в ній українського населення детальніше.

Відразу після офіційного проголошення Росією війни проти Швеції 9 (30) серпня 1700 р. війська Московії та козацькі загони на чолі з полковниками І.Іскрою (Полтавський полк) і Ю.Лизогубом (Чернігівський полк) вирушили в похід на шведську фортецю Нарва, яку Петро I вважав "ключем" до Інгерманландії. Незабаром сюди підтягнулися й інші лівобережні та слобідські полки. Напередодні Нарвської битви, котра сталася 19 листопада 1700 р., збройні сили від України тут сягали 7 тис. чоловік, Росії — 40 тис. Малодосвідчені царські воєначальники, недостатньо навчена й слабо організована російська армія, зіткнувшись у двобої з головними силами шведів, які підійшли до фортеці, зазнали цілковитої поразки.

Надалі цар, уникаючи серйозних сутичок із загонами Карла XII, досить успішио вів "малу війну", одночасно реорганізуючи й зміцнюю-

чи власну армію (за рахунок нової системи комплектування, щорічних рекрутських наборів, кращої підготовки командного складу, посиленого навчання солдатів тощо). Зокрема, в 1701 р. в складі 15-тисячного російського війська під командуванням Б.Шереметьєва в Естляндії й Ліфляндії успішно діяли козаки з Лівобережжя та Слобожанщини, які сміливо нападали на шведські бази постачання, знищували їх разом із живою силою. Постійно разом із охотницькими загонами виходили на "**войсковый промысел**" тисячі козаків Київського, Ніжинського, Стародубського та Чернігівського полків, маючи основний свій осередок поблизу Пскова. Активно воювали також Миргородський, Лубенський, Полтавський і Переяславський полки та запорожці. Близько 1 тис. козаків діяли в Польщі, підтримуючи Августа II. З України в діючу армію поставляли продовольство, гармати і т. ін. У кінці грудня того ж року українці відзначились у бою під Ерестфером (неподалік від Дерпта). В наступні роки лівобережні полки брали участь у воєнних діях на Правобережжі, західноукраїнських землях, у Білорусії.

У 1707 р. І.Скоропадський разом із небожем і заступником Мазепи А.Войнаровським та російським князем Волконським "**ходили з войском**" за Віслу, понад р.Варта — "**по границе Цесарской**". Тоді Стародубський полк виступив проти польського генерала Синицького, який захопив 40 тис. крб., надісланих для війська з Москви, і, проголосивши себе прихильником шведської корони, з великим гарнізоном заперся у фортеці Бихова. Проте довго поляки не витримали й після 4-тижневої облоги склали зброю.

У 1708 р. воєнні дії широким фронтом несподівано наблизилися до кордонів Гетьманщини. На початку осені Карл XII, таємно заохочуваний Мазепою, розраховуючи на масове народне повстання в Україні проти царського гніту, повернув з-під Смоленська на південь. Гетьман ще напередодні, вдаючи, що готує рішучу відсіч шведам, наказав зміцнити укріплення Стародуба, Чернігова, Ромен, Гадяча та інших міст. 16 серпня в листі-відповіді до Петра І він повідомив "з обозу" під Русановом, що відправив під керівництво стародубського полковника до Пропойська "**два полка надежной компании в 800-м числе**". Перед цим Скоропадський був на так званому Ратовому болоті, згодом пішов під Казин. Таким чином політико-адміністративна ділянка, підпорядкована І.Скоропадському (Стародубський полк), набула особливої стратегічної ваги. 16 вересня король Швеції послав передовий загін на чолі з генералом Лагеркроном штурмом узяти Стародуб. Назустріч йому негайно виступили російські війська під командуванням генерал-майора М.Іфланта (таке прізвище в документі, у М.Костомарова —

Інфлянт, а в О.Грушевського — Інфлят). Цілком вірогідно, що з двох генералів "виграв" би той, хто першим вступив би до укріпленого центра. Надаючи цьому дуже важливого значення, цар 18 вересня наказав своєму ад'ютантові Ф.Бартеньєву, який усього через кілька місяців загине в бою під Рашевською: "**... ежели неприятель пойдет к Стародубу, и тогда Скуропацкого** (Скоропадського — авт.) **отпустите наперед в Стародуб, також драгун безлошадних туды ж, и как возможно оиой... укрепить**". Відповідно до розпорядження, Іфлант того ж дня "**отпустил**" в Стародуб два козацькі полки — Стародубський і Чернігівський — на чолі зі Скоропадським.

Під час наступу шведів на Стародуб стався цікавий випадок. Місцевий селянин, спеціально підісланий до ворожого табору Скоропадським, пообіцяв провести загін Лагеркрона до міста найкоротшим шляхом, а завів зовсім не туди. Завдяки цьому росіяни встигли першими ввійти до Стародуба.

На допомогу Лагеркрону 21 вересня вийшов сам король з військом і став табором на берегах р.Іпуть. Цар наказав гетьманові Мазепі особисто виступити на підмогу оборонцям Стародуба. Той же, поскаржившись на тяжку хворобу, залишився на місці, а відправив туди козаків Ніжинського, Лубенського та Переяславського полків.

В історичній літературі існує кілька поглядів на перебування на Стародубщині шведів, їхньої поведінки. Одні з дослідників пишуть лише про різко негативне ставлення до них українців, інші про те, що, навпаки, шведи і місцеві жителі прагнули налагодити більш-менш доброзичливі стосунки. На думку О.Грушевського, наказ генерала Іфланта стародубівцям нищити все, щоб утруднити подальше просування шведів, а також "московські" погроми більше налякали місцеве населення, ніж вторгнення іноземців. Деякі з українців навіть почали говорити, що шведи не такі вже й страшні — від них "**нет иалогов и разореній, а войска великороссийские... в полку Стародубском палют, разоряют и грабуют**", "**дракгуны и солдаты ущыпливыми и тяжкими безчестят досадами**". Крім того, російські ратні люди били українців, а офіцери не хотіли й слухати про заподіяні місцевим жителям кривди.

Щоб краще розібратися в цій неоднозначній ситуації, звернемося до першоджерел. Як доповідав Скоропадському мглинський сотник, "**...неприятельские люди пришли на границу конницею, полков с восемь, к местечку Млыну** (так у документі — авт.) **к реке Ипуте и чрез реку по них козаки стреляли; а иеприятель уговаривал козаков: мы де у вас брать не будем ничево, только за деньги будем покупать; а казаки им на то ответствовали: мы де вам будем пули продавать**". Переяславський полковник С.Томара повідомляв у своєму листі до Г.Головкіна

від 23 вересня, що, перебуваючи приблизно за 20 верст* від Рославля, стародубський полковник "**со всеми полками, ему под команду врученными** (підкреслення наше — авт.), **так городовыми, как и компанейскими**" прагнув сконцентрувати всі сили козаків і вирушити проти шведів. Томара переконує Головкіна, що Скоропадський чекав від останніх тільки лихого: спустошення та розорення населених пунктів Стародубщини. Крім того, полковник свідчить: "**В его ж полку Стародубовском много деревень волохи** ** **огнем и мечем разорили. А под Мглином, местом того ж полку, несколько кориетов швецких (?!) на очи видел знатный козак почеповский, который вслед за полковником своим бегучи** (?) (підкреслення наше — авт.), **такую непотешную сказывал ведомость, от которых вестей зело стало междо войском нашим смятение**".

Те, що сталося "**смятение**" в деяких полках, підтверджується й іншими документами. Водночас повідомлення, нібито стародубський полковник тікав від ворога, викликає великий сумнів. Найімовірніше, маємо тут нещиру, щоб не сказати гостріше, оцінку подій особою, яка мала особисту неприязнь до Скоропадського. До всього, переяславський полковник і не міг, очевидно, сказати нічого поганого Головкіну про дії ратних людей, надісланих із Москви. Адже Скоропадський навіть у жовтні залишався в Стародубі й дуже активно збирав сили "**ради отпору неприятелю**", попри те, що з ним залишилося всього 500 чоловік, а інші розбіглися, й той не знав, "**где оных сыскать**". Саме так, а не інакше писав у листі до Мазепи, тоді ще гетьмана, Головкін. У тому ж місяці Б.Шереметьєв написав Петру І: "**... Также получили ведомость из Стародуба от полковника Скуропацкого, что они над неприятелскими людми некоторой учинили поиск и немалое число в полон взяли...**" Повертаючись до питання, чому люди все-таки тікали зі Стародубського полку, пошлемося на М.Костомарова, який після аналізу документів дійшов наступного висновку: тільки через дії російських солдатів і офіцерів місцеві жителі, старі й молоді, кинулися тікати й повели за собою присланих козаків. "**Только часть последних,** — наголосив історик, — **примкнулась к четырем батальонам и четырестам драгунам, составлявшим стародубский гарнизон... Беглецы распространили такой страх между козаками, что товарищи полков Миргородского, Лубенского и Прилуцкого в числе нескольких сот человек явились к гетману в обоз у местечка Салтыковой Девицы и подали просьбы, написанные от каждого полка особо, но по одному пошибу**".

---

* *Верста у XVIII ст. становила близько 1 км.*

** *Імовірно, йдеться про загони найманців із Волощини, взятих до російської армії на службу.*

Для нас незаперечним є той факт, що, попри всі намагання шведів (коли ті вступили до земель Стародубського полку) запевнити мешканців, що вони можуть жити "спокійно" й продавати їм хліб та інші продовольчі товари, ті розбігалися в різні місцевості, ховалися як від іноземців, так і від російських вояків.

На противагу Скоропадському, І.Мазепа, через цілком зрозумілі причини, і не збирався активно протидіяти Карлу XII. Гетьман "продовжував" тяжко хворіти аж до кінця жовтня, чим викликав глибоку тривогу в царя. "**Сегодня** (в 20-х числах жовтня — авт.) **получил я ведомость,** — писав Петро І до графа Г.Головкіна, — **от г.к[нязя] Меншикова, что гетмана к прежней ево болезни припала апелепсия. Того для изволте сему случаю забегиуть** (!). **И кой час я приеду** (а буде нужда, **хотя и до меня**), **чтоб или тебе или к[нязю] Григорью к гетману ехать и предуготовить, ежели воля Божия какая с оным определитца, чтоб, не мешкав, другово, для чего нехудо, чтоб Скуропацкой недалеко был** (!). **Я тотчас отсель** (із Смоленська — авт.) **отъезжаю к вам**". З цього уривку стає очевидним, що на випадок смерті Мазепи Скоропадський був у царя одним із перших кандидатів на заміщення посади гетьмана.

Як же пояснював свої дії сам І.Мазепа, коли шведи вступили на Стародубщину? Це досить яскраво відбито в його листі до Головкіна від 6 жовтня, відправленого з табору на березі Десни. Перебуваючи за наказом Петра І спочатку під Білою Церквою, гетьман згодом повернув військо "**регименту своего**" до Стародуба. Рухаючись Чернігівським шляхом до Десни, він біля с.Колчевка одержав від Скоропадського, а також від "язиків", захоплених під Стародубом, відомості, що "**неприятель со всею потенціею вступил уже в полк Стародубской**". Після цього Мазепа зупинився й став чекати прибуття до себе на допомогу двох російських полків із Печерської фортеці. Подальшу свою бездіяльність він пояснив малим числом наявного в нього війська. "**А на пехоту великороссійскую, при мне обретающуюся,** — зокрема наголошував гетьман, — **малая надежда, понеже во всех 4-х полках на две тысячи больше не зберетца, а и те (кроме единаго полку господина Вестова) все босые и голые, что и меж сердюками чинитца, которые от месяца генваря в походах обретаяся, ободрались, и в нынешних настоящих холодах не без нужды пребывают; да из тех четырех великороссійских пехотных полков два токмо при мне пребывают, господина Анненкова и господина Нечаева, а прочіе два из Печерской фортецыи Бог весть как скоро меня постигнут**". Неабияк ускладнювали становище, на думку Мазепи, народні заворушення фактично в усіх лівобережних полках: "**найпаче**"

Полтавському, Гадяцькому, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому та Переяславському, а також і "**в смирнейших полках**" — Чернігівському, Стародубському та Ніжинському, де "**начинаетца тож зло внутреинее вкореиятнся**". У листі міститься й досить цікава звістка про відправлення Мазепою "**под команду**" Скоропадського 5-тисячного "**выборнаго войска**". Тому-то, переконував гетьман Головкіна, коли він піде безпосередньо в Стародуб, то залишить позаду себе велику українську територію без захисту і з непевним населенням. А цього робити ніяк не можна. Ще раз, чи не востаннє, повірили Мазепі не тільки Г.Головкін, а й генерал-фельмаршал, міністри, Петро І... Однак уже через кілька тижнів гетьман відверто перейшов на бік Карла XII.

НА ЧОЛІ З НОВИМ КЕРМАНИЧЕМ

Уже ставши гетьманом, Скоропадський часто обговорював питання воєнної тактики і стратегії зі своїми генеральними старшинами та полковниками, учасниками Північної війни 1700-1721 рр. — генерал-фельдмаршалом Б.Шереметьєвим; одним із найближчих до Петра І, керівником Посольского приказу, державним канцлером Г.Головкіним, а також генерал-майором Г.Волконським; московським комендантом, полковником М.Гагаріним* та багатьма іншими.

Щоправда, не завжди такого роду спілкування було щирим і відвертим. Зокрема, після переходу Мазепи на бік Карла XII під час російсько-українсько-шведської кампанії 1708-1709 рр. цар вважав усіх старшин і козаків зрадниками. 8 червня 1709 р. з табору під Полтавою він пише листа до князя Г.Долгорукого, в якому прямо наказує: "**А что о отаковаиье неприятеля от нас, не объявляй гетману, дабы не пронеслось, но секретно сие дело держи**". І це в той час, коли український гетьман тримав напоготові козацькі полки, щоб за найменшої скрути прийти на допомогу своєму сюзеренові! Щоб приховати від Скоропадського перебіг Полтавської баталії, всю інформацію про неї Петро І доручає "просіювати" Долгорукому — досить спритному дипломату, послові в Польщі протягом 1700-1721 рр. (з невеликими перервами). Козацькі загони, головно, використовувалися для охорони "кордонів" бойових дій.

** У 1721 р. останнього стратили за зловживання владою та за приховування імен спільників, серед яких значився й князь О.Меншиков.*

Рис. 40. Полтавська баталія. З гравюри XVIII ст.

Хоч би як там було, але саме внаслідок спільних нападів полків Скоропадського та драгунських загонів генерала Ренне частина шведів змушена була відступити з-під с.Жуки до Полтави.

Не дивио, що надалі воєнна діяльність позбавленого довіри сюзерена І.Скоропадського стає менш виразною та епізодичною.

Однак від часу до часу цар прагне показати гетьманові, що цінує його заслуги в боротьбі із зовнішнім ворогом. Яскраво це виявилося, як свідчить "Дневник военных действий Полтавской победы", після розгрому армії Карла XII. 10 липня 1709 р. володаря булави разом із полковниками та "**начальними людми**" запросили в царські намети до святково прибраного столу. Петро І похвалив їх за службу, нагородив Скоропадського і вищу старшину золотими медалями, пожалував 100 тис. крб. "**всему малороссийскому войску**", 4 тис. — волоським найманцям, 20 тис. — козакам і калмикам.

Навесні наступного року, напередодні російсько-турецької війни 1710-1713 рр., гетьман одержав наказ зміцнити фортифікації Києва, а протягом літа здійснив похід "**внутрь Малороссии**".

На початку 1711 р., згідно з царським указом і розпорядженням Головкіна, гетьман займався підготовкою кількох тисяч козаків із Полтавського та Лубенського полків для відправлення в Азовську губернію, щоб охороняти кордони від нападу ворога. Потім він виступив у воєнний похід до Криму, оберігав кордон від р.Донець до р.Буг, побував, зокрема, під Кам'яним Затоном, де мав свій головиий штаб. Про те, як проходив похід у межах Лівобережжя, довідуємося з листа Д.Голіцина від 6 квітня того ж року: "**... в переходе из Лубен до Прилуки за распутьем дорожным конечно ие без трудиости имело быть ...**" А далі Голіцин звертається до Скоропадського: "**... И поход свой забираешь в Полк Переяславскій и к побережью, и что... по присланиому ц.в.** (царською величністю — авт.) **указу, велено отправить за Днепр в армію к Волоским граинцам с господином полковииком миргородским 4.000 число людей из регнменту Вашего, а с 20.000 регименту — ж Вашего войсками велено... стоять на той стороне у Днепра... О трудиостях Ваших в иабираніи онаго войска известен, и хотя сіе... не без труда воистино есть, токмо иадеюсь, что сіе впред к лучшему явится, и за уведомленіе того благодарствую**".

Важливо зазначити, що саме в цей час гетьман "насмілюється" радити цареві й деяким його міністрам, як краще було б чинити з ворогом. Цікаво, що цар поради "**изволил принять милостиво, також и господа министры оные приняли за благо**". У листі до гетьмана від 30 червня 1711 р. Головкін визнає, що коли той прийшов "**с войски к Днепру к порогу Кадацкому, и из стругов хлеб выгрузя, велел переиосить и**

Рис. 41. Козацькі гармати.

перевозить ниже других порогов, а струги препроводить чрез порогі порозжіе, и сіе изрядно... учинил, и царское величество изволил сіе принять милостиво".

Для 1712 р. маємо відомості, що Скоропадський і фельдмаршал Б.Шереметьєв стояли з військами в Києві "и город робили". У кінці листопада - на початку грудня російський воєначальник за наказом Петра I мав вийти з України до Смоленська. Тоді гетьман зустрівся з фельдмаршалом у Новгороді-Сіверському й попросив, щоб той на випадок нападу Орлика, Горленка чи Петрика із запорожцями на Правобережжя "**для лутчей целости и охранении той Украины**" не виводив би всі свої війська. Фельдмаршал відповів відмовою, бо не мав спеціального дозволу царя. "**Без указу,** — наголосив Шереметьєв, — **от корпуса своего не токмо брегады, но и полка оставити невозможно**".

У 1713 р. Скоропадський із козацькими полками "стояв" у Києві й споруджував вал уздовж річки Либідь до Подолу від "московського міста" понад горою Кожум'яки. В тому ж році він доручив старшині Г.Скорупі та підполковнику Жданову утворити "комісії", щоб у полках Київському, Ніжинському, Чернігівському і Стародубському на кордоні виставити застави й перевіряти всіх, хто приїздив до Гетьманщини й виїздив за її межі. Для такого кроку були всі підстави, оскільки саме тоді кримська орда тільки під Києвом забрала в полон 10 тис. чоловік.

Протягом 1715 р. гетьман продовжував стояти на березі Дніпра біля Києва "**с знатным корпусом войск своих**", стежив за рухом війська польських шляхтичів, а також був готовий у разі потреби "прикрити" українських переселенців із Правобережжя на Лівобережжя.

У 1716 р. Скоропадський перейшов до Гадяча, а всі козацькі загони зосередив навколо міста.

У 1718 й 1719 рр. українські та російські полки "**робыли перекоп**" під Царициним, у степу від Дону до Волги ("Олги"), а пізніше здійснили похід "**до Тереку и далей в землю персидскую, до Дербента**" (Чернігівський літопис).

Залучений нами документальний матеріал, оцінки відомих воєначальників, сучасників І.Скоропадського, переконують, що гетьман добре розумівся на воєнному мистецтві, був досить винахідливим у боротьбі з ворогом. Фактично про всі воєнні дії, котрі бодай якось стосувалися Гетьманщини, він знав і відповідно до своїх можливостей (підкреслення наше — авт.) керманича держави коригував їх на користь України.

Що ж до Північної війни, то після кількох поразок Швеції вона завершилася перемогою Росії. Підписання між двома країнами Ніштадського мирного договору в 1721 р. висунуло в недалекому минулому

відсталу Московію в ряд великих європейських держав, закріпило за нею узбережжя Балтійського моря й розв'язало цареві руки в справі скасування інституту гетьманства на виснаженому Лівобережжі.

БУЛАВІНЦІ В УКРАЇНІ

Безпосередньо стосувалося українців велике козацько-селянське повстання 1707-1708 рр., яке вчені-суспільствознавці нерідко визначають як війну, називаючи його за ім'ям керівника — донського похідного отамана Кіндрата Опанасовича Булавіна (бл. 1660-1708 рр.). До останнього часу, ймовірно, через брак документального матеріалу, а частково — з ідеологічних міркувань, історики (переважно радянської доби) фактично замовчували роль ватажка донських козаків у політиці гетьмана І.Мазепи. Проте є вагомі підстави для того, щоб твердити: у пошуках шляхів до незалежності Гетьманщини, коли гетьман таємно підбирав спільників у цій справі, він значною мірою розраховував на підтримку донців і конкретно К.Булавіна.

Розгортанню ж масового народного руху передували такі події. Петро І, прагнучи покінчити з традиційним правом як запорозьких, так і донських козаків на самоврядування, заборонити їм приймати до себе селян-утікачів, котрі становили основне джерело поповнення їхнього гурту, 6 липня 1707 р. видав князю Ю.Долгорукому указ про захоплення у восьми станицях і повернення на попередні місця проживання до своїх можновладців близько 3 тис. різного "званія" осіб. Пошуки та захоплення втікачів супроводжувалися з боку солдатів нечуваними жорстокостями. Один із сучасників тих подій засвідчував: "**...Многие станицы огнем выжгли и многих старожилых казаков кнутом били, губы и носы резали и младенцов по деревьям вешали, также женску полу и девичья брали к себе для блудного помышления в постелю**". У багатьох посполитих ці репресивні заходи викликали невдоволення і різкий протест. Нагодою поквитатися з царськими сановниками, що зловживали владою, а заодно і з місцевою старшиною скористався Булавін, який саме тоді охороняв кордон поблизу р.Донець та м.Бахмут, де Донське військо мало у власності соляні варниці й козаки займалися промислами.

З ватагою переслідуваних, які зібралися в Бахмуті, Кіндрат Опанасович спочатку "пішов" у степ, потім досяг берега Айдари й поблизу Шульгінського городка у ніч з 8(19) на 9(20) жовтня несподівано напав на каральний полк під командуванням Долгорукого, що налічував 1 тис. чоловік. Князя, офіцерів і солдатів було забито. Досить швидко

чисельність повстанців зросла з 200-250 чоловік до 2 тис., а народний рух поширився на всі станиці верхньої течії Дону.

Коли цар довідався "**о возмущеніи**" в цьому регіоні, він послав значні регулярні війська для придушення повстання. Водночас донський отаман Лук'ян Максимов наказав мешканцям станиць "не слухати" Булавіна і також вирушив на "заколотників". Ватажок останніх планував зібрати якомога більше прихильників, а потім вирушити на Воронеж і Москву "**губить**" бояр, ратних людей та німців, які "**заполонили**" російський престол. Проте вже перша сутичка із загонами Л.Максимова поблизу Закотного городка змусила його в листопаді відступити до Бахмута, де він збирався дочекатися допомоги від запорожців, татар і нібито самого І.Мазепи. Незабаром Булавін наказав своїм сподвижникам М.Голому, С.Драному, І.Некрасову, Л.Хохлу (Хохлачу) та деяким іншим перейти Донець і стати за р.Міус, сподіваючись на нове поповнення за рахунок втікачів з Гетьманщини та Дону. За річкою, на території володінь низовиків, Булавін залишив основні загони, а сам із невеликим гуртом козаків поспішив до фортеці Кодак. Звідти отаман подався до Коша, щоб домовитися про допомогу з давніми союзниками донців — запорожцями. Є підстави вважати, що таємна угода між ними тоді була досягнута, хоча січова старшина й намагалася відмовити низовиків від масового виступу на боці Булавіна. Деякі дослідники доводили, що той діяв на українських землях за прихованого сприяння гетьмана. Однак документально довести таке досить складно. Водночас із джерел відомо: Мазепа офіційно надіслав запорожцям спеціальний універсал із наказом заарештувати Булавіна й, закутого в кайдани, привезти до його резидеції в Батурин. Цілком очевидно, що в тих політичних обставинах володар булави, коли він хотів її зберегти, не міг діяти інакше. Про те, якими були справжні наміри Мазепи, ми можемо лише здогадуватися. Власних думок він ще не довіряв тоді нікому, навіть близьким і рідним людям.

Зрештою січовики дозволили Булавіну та його сподвижникам до весни отаборитися навколо Кодака й вербувати добровольців. Для цього отаман відрядив спеціальних уповноважених з відповідними листами-закликами в Україну й південні повіти Росії. Особливу увагу він приділив агітації на Дону. Гасла Булавіна були досить типовими для того часу: проти засилля можновладців, несправедливостей царського уряду, за ширше впровадження (чи збереження) козацького самоврядування.

Державці також готувалися до рішучої сутички. Назустріч повстанцям вони послали 20 тис. регулярних військ під командуванням брата вбитого князя Долгорукого — Василя Володимировича. Крім

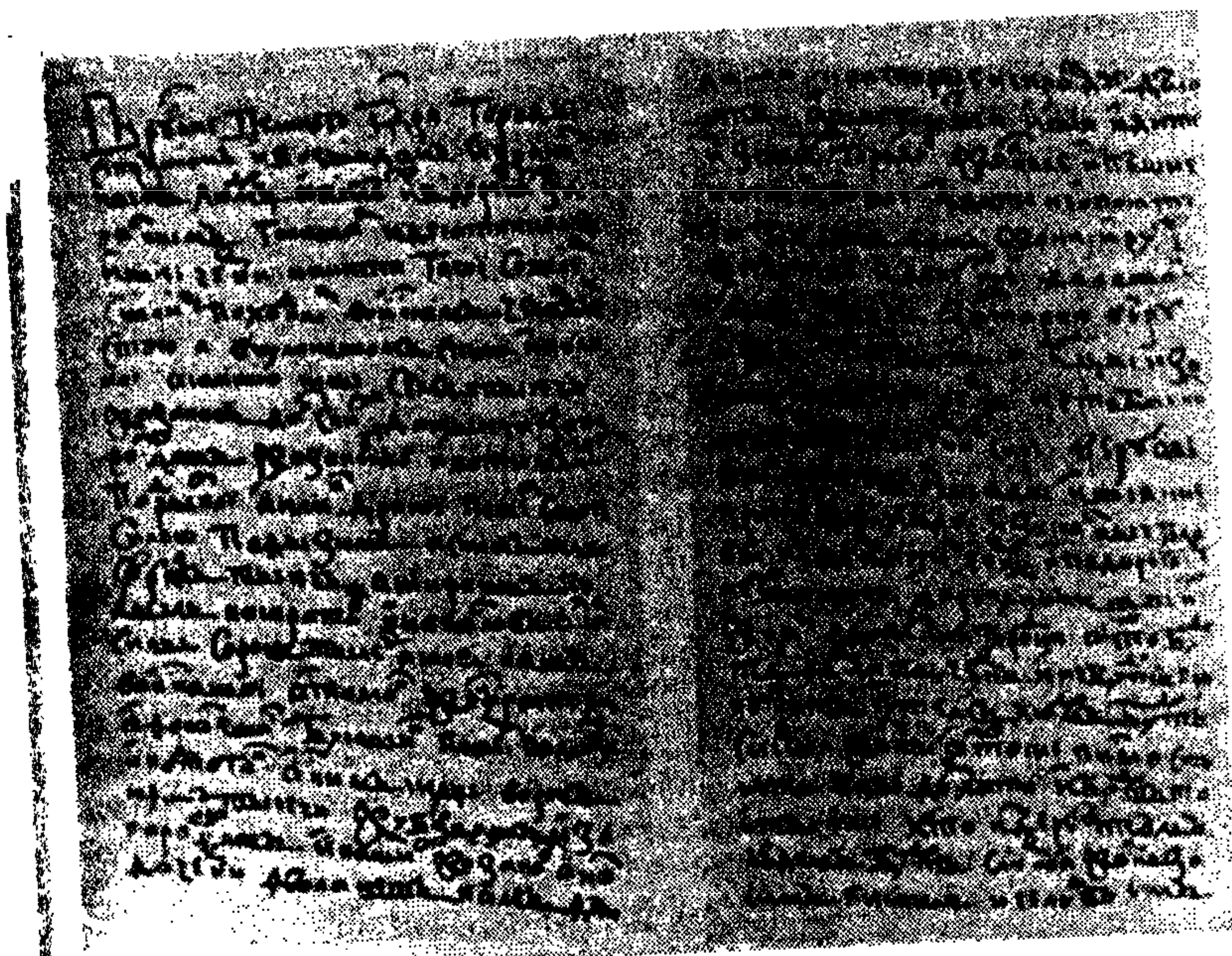

Рис. 42. "Прелестное письмо" отамана М. Голого — ватажка народного руху. 1708 р.

того, за наказом "згори" 7 березня 1708 р. І.Мазепа організував проти булавінців виступ Полтавського та кінного охотницького полків.

Ранньою весною того ж року, полишивши Кодак і дійшовши до р.Міус, Булавін разом із загонами С.Безпалого, М.Голого, С.Драного, І.Некрасова, Л.Хохлача (загалом — близько 9 тис. чоловік) майнув на Дон. Перетнути їм шлях вирушив із Черкаська отаман Л.Максимов з "вірнопідданими" донськими козаками. Максимову вдалося на р.Голуба розбити передовий загін бунтівників і вийти на їхні головні сили. 20 квітня стався кривавий бій. У його підсумку Максимов зазнав відчутної поразки, втратив гармати і з невеликими залишками вояків відступив до осередку місцевого козацтва — Черкаська.

Навздогін за ними кинувся Булавін. 12 травня, подолавши по дорозі опір деяких станиць, що підтримували уряд, він хитрістю й силою захопив Черкаськ. Відтявши голови кільком старшинам-угодовцям, поміж них і Л.Максимову, а також покаравши інших супротивників, повстанці на загальній козацькій раді (колі) проголосили свого головного ватажка військовим отаманом.

Яскраві успіхи булавінців спричинили значне посилення протесту з боку пригніченого населення. Селяни, рядові козаки та робітні люди проганяли поміщиків з їхніх маєтків, карали сановників, повсюдно запроваджували самоврядування. Дух непокори урядовцям охопив Дон, понад 40 повітів Південної Росії, де мешкало, крім росіян, багато українців, а також велику територію Слобожанщини. Зокрема, в межах Слобідської України повстанців очолювали Безпалий, Голий, Драний. Основну ж свою військову силу Булавін спрямував на Азов. Не відмовився він і від намірів штурмом узяти Москву, розраховуючи на участь у поході не тільки російських та українських козаків і посполитих, а й терських козаків, жителів Приволжя тощо.

Тим часом на Січі спалахнула бійка між сіромою, яка підтримувала наміри Булавіна, та старшинами із заможними козаками, котрі негативно поставилися до участі запорожців у війні. З Києва сюди навіть прибули свщеники, щоб умовити низовиків не приставати до бунтівників. Проте переважна більшість козаків спромоглася переобрати кошового отамана та суддю й вирішила виступити, щоб приєднатися до повстанців.

Однак це вже не могло врятувати Булавіна. Розпорошивши підпорядковані йому загони, він зробив свою поразку неминучою. Царське військо чисельністю 32 тис. чоловік, до складу якого входили козаки на чолі з ізюмським полковником Ф.Шидловським, не могло цим не скористатися й 2 (13) липня поблизу м.Тора в урочищі Крива Лука наголову розбило ватаги С.Безпалого та С.Драного. Незабаром під

Азовом була "розвіяна" й основна частина (до 5 тис. чоловік) булавінців.

Відчуваючи непевність становища Булавіна й дуже поріділих лав його прихильників, супротивники отамана під керівництвом обраного ними старшини І.Зерщикова організували в Черкаську змову. Внаслідок неї, за деякими даними, Булавін, оточений ворогами, 7(18) липня застрелився.* Частина його найближчих сподвижників була схоплена й відправлена до Москви, де зазнала різних покарань з боку влади.

Після загибелі ватажка певна кількість булавінців, керована І.Некрасовим, відступила у межі володінь кримського хан — на Кубань. Загони М.Голого та С.Безпалого боролися до початку 1709 р. Однак опір повстанців неухильно згасав.

Придушивши повстання, каральні війська спалили десятки донських станиць і сотні сіл, мешканці яких брали в ньому участь, закатували тисячі полонених, причому не милували ні жінок, ні дітей. Старшину ж, яка виступила проти Булавіна, царський уряд щедро нагородив. Козацька верхівка Ізюмського полку, зокрема, одержала у винагороду землі вздовж річок Бахмут, Красна і Чорний Жеребець, а також дозвіл засновувати там соляні "заводи".

§2. Останні "лицарі свободи"

КОЗАКИ — ВОЇНИ ІМПЕРІЇ

Ведучи на початку XVIII ст. неперервні війни проти Швеції на Балтиці, Туреччини та Кримського ханства — на Півдні, Речі Посполитої — на Заході, невгамовний Петро І водночас прагнув задовольнити потреби Росії на Каспійському морі. Це спроквола призвело до загострення стосунків Московії з Персією, яка посідала значну частину узбережжя. Поштовхом

* *За іншими відомостями, його вбили вояки Зерщикова.*

до розгортання бойових дій між ними офіційно стало порушення в цьому регіону, на думку царя, прав російських купців, визначених обопільним торговельним трактатом 1718 р. Похід у перські прикаспійські "області" Петро І розпочав улітку 1722 р., залучивши до нього, крім власних 22 тис. піхоти, 5 тис. моряків і 9 тис. драгунів, ще 30 тис. найнятих татар і 10 тис. лівобережних козаків під проводом миргородського полковника Данила Апостола. Допомогу Росії обіцяли також картлійський цар Вахтанг VI і вірменський католикос Єсая, котрі прагнули звільнитися з-під влади Персії й протистояти турецькій агресії.

У червні російська армія спустилася по Волзі до Астрахані. 18 липня піхотинці з гарматами та моряками розмістилися на 274 суднах Каспійської флотилії й вирушили до гирла р.Терек. Вийшовши на берег в Астраханській затоці й побудувавши там укріплення, вони понад тиждень чекали прибуття кінноти (в тому числі й козаків), яка рухалася від Царицина суходолом, але через нестачу води і фуражу не могла просуватися достатньо швидко. Нарешті з'єднавшись, війська Петра І увійшли в Дагестан і розбили армію утемишського султана Махмуда, а 23 серпня без бою зайняли Дербент. Проте успішному завершенню походу вкотре завадив брак належної кількості продовольства для людей і фуражу для коней, що їх через сильний і тривалий шторм не могла підвезти флотилія. Залишивши гарнізони в Дербенті й новозбудованій фортеці Св.Хреста, імператор з основними збройними силами повернувся до Астрахані. Подальшими діями залишених вояків керував уже генерал-майор М.Матюшкін. Перебували тут і козаки, яких у 1725 р. налічувалося трохи менше 7 тис.

Протягом зазначених років для участі в боях на р.Сулак (Дагестан), котра впадає в Каспійське море, утворюючи дельту, було послано 10 тис. українських козаків на чолі з лубенським полковником А.Марковичем, а незабаром — ще 10 тис. Дві тисячі козаків брали участь у так званому Ділянському поході. Значна частина українців гинула не лише на полі битв, а й від тяжкої праці та злиднів, незвично вогкого й теплого клімату тощо. Зокрема, з полишених у Дербенті козаків, згідно з офіційним донесенням у Петербург, 5,2 тис. вбито в сутичках із ворогом, а також померло від цинги та інших хвороб, близько 1 тис. стали каліками; більш-менш здорові, трохи більше 600 чоловік, терпіли "крайню нужду" в їжі й одязі.

На початку 30-х рр. близько 60 тис. козаків і посполитих було відправлено на будівництво фортифікаційних споруд у степи Приазов'я. Майже щороку тисячі нових працівників прибували із Геть-

манщини й Слобожанщини для риття каналів, зведення укріплень на прикордонні Російської держави.

В одній із народних історичних пісень про це розповідається так:

"Допевняйся ж, наш гетьмане,
Допевняйся плати,
Як не будеш допевняти —
Будемо втікати!"
"Ой ідіть же ви, панове,
До Петра до свата,
Ой там буде вам, панове,
Велика заплата.
Ой там буде вам, панове,
Велика заплата —
По заступу у рученьки,
Та ще і лопата".
Сидить козак на могилі,
Сорочку латає,
Ой кинувся до черешка —
Копійки немає!
Сидить пугач на узбоччі,
На вітер надувся,
Іде козак в Україну,
На лихо здобувся.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії —
Як лихо, зігнувся.

У 1735 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна, яка великим тягарем знову лягла на населення українських земель, що входили до складу імперії. Навіть головнокомандувач, генерал-фельдмаршал Х.А. (Б.-К.) Мініх доповідав цариці Анні Іоаннівні, що підлеглі йому генерали й офіцери більше дбають про свої маєтки в Україні й прибутки з них, ніж переймаються справами армії. Щоправда, і сам граф, німець із походження, домагався від уряду, щоб його призначили "управителем Малоросії", мав там великі маєтності. Він неодноразово виступав за скасування політичної автономії Гетьманщини.

У червні 1735 р. Мініха відкликали з Польщі для належної організації відсічі нападам кримських татар на Україну і Кавказ. Через хворобу його на певний час замінив генерал-поручик М.Леонтьєв —

у майбутньому київський генерал-губернатор. Під проводом генерала майже 40-тисячна армія (до її складу, крім інших, входило 15 тис. лівобережних і 2,5 тис. слобідських козаків і 2 тис. низовиків) 3 жовтня виступила на Кримське ханство. Дійшовши до р.Кінські Води, вона розгромила загони ногайських татар і рушила далі по Дніпру до Кам'яного Затону. Однак передчасні морози і сніг, нестача зеленого корму для худоби, хвороби й епідемії обірвали цей похід.

З новою силою царський уряд розгорнув наступальні операції у квітні наступного року, вже після офіційного проголошення війни Туреччині. Збройні сили Росії під загальним керівництвом Мініха поділили на дві частини: так звані Дніпровську і Донську. Перша, загальним числом у 58 тис. вояків (за іншими даними, 62 тис.), поміж них 12,7 тис. лівобережних, 2,4 тис. слобідських і 3,2 тис. запорозьких козаків, мала спуститися по Дніпру й захопити Крим, друга — з Ізюма прямувати на Азов. Генерал-фельдмаршалу вдалося провести військо й несподівано вийти перед Азовом, де майже без бою були захоплені дві сторожеві башти (каланчі) й — з мінімальними людськими втратами — фортеця Лютик. Згодом Мініх передав тут керівництво генералові Левашову, а сам відбув до ставки. Звідти він на чолі війська пішов на Перекоп, на шляху долаючи опір озброєних татар. 20 (31) травня Перекоп було взято. При цьому героїзм виявили українські козаки, вбрід перейшовши Гниле море і вдаривши в тил ворогові. Не гаючи часу, Мініх вступив у Крим і в червні захопив Козлов (Євпаторію), Бахчисарай та Акмечеть (Сімферополь). Донська армія під головуванням генерал-фельдмаршала П.Лассі 19 (30) червня оволоділа Азовом.

Проте надалі обставини для російських збройних сил склалися несприятливо. Доведений до відчаю спекою та безліччю злигоднів, Мініх був змушений 17 липня повернутися в Перекоп. Провівши в ньому близько місяця, він наказав зруйнувати перекопські фортифікації й рушати назад у Самару, куди військо й прибуло наприкінці вересня. Полк генерала Шпигеля, який прикривав цей відступ із Перекопа, відійшов у Бахмут. Переважну частину війська повернув і Лассі з Азова. Цим більш-менш значні воєнні дії на південному напрямку й вичерпалися. А в Україні на зимовий період "розквартирували" 20 драгунських і 27 піхотних полків, головну артилерію, польову аптеку тощо; все це, зрозуміло, на кошт місцевих жителів.

Взимку татари жорстоко помстилися за свої поразки, здійснивши спустошливий і кривавий напад на українські землі. Їм вдалося захопити великий "ясир" — до 7 тис. чоловік, однак завдяки рішучості донського отамана Краснощокова з козаками його відбили. Все ж таки нападники встигли на території Миргородського і Полтавського полків

знищити кілька сотень хуторів, забрати близько 10 тис. коней, 15 тис. овець і рогатої худоби, чим, за офіційними підрахунками, завдали збитків на суму 345 тис. крб.

У Немирові між зацікавленими сторонами розпочалися переговори про припинення війни, але реальних позитивних наслідків вони не дали. Тому навесні 1737 р. збройне протистояння Туреччини разом із Кримським ханством і Російської держави поновилося. В кінці квітня Мініх із 70-тисячним військом перетнув Дніпро й пішов під Очаків. 2 (13) липня Дніпровська армія захопила цю фортецю. Перед тим, у червні, Донська армія під проводом Лассі форсувала Сиваш і вступила на Кримський півострів. У липні був захоплений Карасубазар. Проте виснажливі масові хвороби людей і коней, а також нестача провіанту спонукали російське військо покинути Крим. У жовтні Лассі вже влаштовував своїх вояків на зимові квартири в межах української території. Після нападу, щоправда, невдалого, турків на Очаків у Росію повернувся Мініх.

Нічого доброго, крім великих людських втрат, кампанія 1738 р. не принесла. Мініх, дійшовши до Дністра, довідався, що на протилежному березі ріки стоїть могутня турецька армія й поширюється чума, і повернув в Україну, переслідуваний татарами. Лассі, безрезультатно пройшовши спустошеним кримським степом, приєднався до Мініха.

17 (28) серпня 1739 р. російська армія здобула яскраву перемогу в Ставучанській битві, а через два дні оволоділа Хотином. Проте подальшого розвитку ці події не мали, й урядовці Росії, побоюючись нападу з боку Швеції, 1 вересня в Бєлгороді змушені були підписати з представниками Туреччини мирний договір. Він забороняв існування російського військового та торговельного флотів на Чорному і Азовському морях, але повернув Росії Азов та закріпив за нею Запорожжя.

Російсько-турецька війна 1735-1739 рр. стала страшним випробуванням для української нації, її економічного й суспільно-політичного потенціалу. Вітчизняний історик Д.Дорошенко навів вражаючі факти. Так, тільки за перший рік кампанії від поганого корму загинуло 2 тис. коней, пригнаних із Гетьманщини. У 1736 р. половина українських козаків під час походу вже не мала коней, була слабо озброєна. Загинуло 50% усієї армії (безпосередньо в боях — 2 тис. чоловік, інші померли від хвороб). У 1737 р. у війні взяло участь до 50 тис. лівобережних, слобідських і запорозьких козаків, тільки під час здобуття Очакова з них загинуло 5 тис. Коли розпочався відступ, було втрачено ще кілька тисяч українців, до 40 тис. волів і коней, узятих в Україні. Наступного

року на Гетьманщині було реквізовано 46 тис. волів, залучено до походу 15 тис. козаків і 50 тис. посполитих для служби при обозі. Всі ці та багато інших втрат у перебігу бойових дій на багато десятиліть підірвали демографічний розвиток і господарське життя країни. Опиратися заходам царського уряду в цьому напрямі українцям було дуже складно. Зокрема, в 1738 р. у старшин та в бунчукових товаришів брались підписки, що ті під загрозою смертної кари виступлять у воєнний похід.

Відомий російський державний діяч періоду правління Анни Іоаннівни А.Волинський, який тісно співробітничав із генерал-фельдмаршалом Мініхом і засідав на конгресі в Немирові, переїжджаючи через українські землі в 1738 р., так описав власні враження від розорення: "*... Я навіть не уявляв собі, як сильно вона* (Україна — авт.) *спустошена й яка маса народу загинула; а ось і тепер таку силу людей <u>вигнано</u>* (підкреслення наше — авт.) *на службу, що не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогодувати самий край... Багато ланів не засіяно, бо нема кому працювати та й нема чим, бо волів, якими тут орють, усіх забрано і заморено в часі походу, а що лишилось, то тепер забирають*".

Що до цього можна додати? Хіба тільки те, що нові людські страждання й величезні збитки для українців принесли наступні російсько-турецькі війни — 1768-1774 і 1787-1791 рр. Увесь цей час кримські татари й далі чинили напади на Україну, а царський уряд посилав на бойню найбільш працездатних і фізично розвинутих козаків, селян і міщан, відбирав на потреби армії свійську худобу, витрачав нечувані кошти, зокрема й ті, що належали Гетьманщині.

Семилітня війна (1756-1763 рр.), хоча й не мала прямого стосунку до України, бо розгорнулася, головно, між Пруссією, Англією та Португалією, з одного боку, й Австрією, Росією, Саксонією, Францією, Швецією, Іспанією та низкою дрібних німецьких держав, з другого, також втягнула у свій вир Київський, Ніжинський, Чернігівський і Чугуївський полки.

"КОРИТИСЬ НЕ БУДЕМО!"

Після завершення Північної війни активність соціального протесту серед доведеного до відчаю рядового козацтва й розореного всілякими негараздами поспільства відчутно зросла. Форми боротьби простого люду мали різноманітний характер: від звичайної відмови коритися "панові" чи монастиреві й невиконання "звиклого послу-

шенства" до втеч і навіть кривавої помсти зі зброєю в руках своїм кривдникам. Прагнення селян і міщан уникнути надмірних поборів виливалося в такі явища, як "шукання козацтва" та перехід у підсусідки. Наприклад, у 20-х - 30-х рр. підсусідки в полках Гетьманщини та Слобожанщини становили в середньому 6-7% загального числа населення, а втікачів — чоловіків і жінок — щороку нараховувалося по кілька сотень. Царські сановники і старшинська адміністрація спеціальними постановами та озброєними командами намагалися припинити будь-які втечі посполитих від можновладців в обох регіонах. Масовий протест проти посилення гніту в багатьох місцях вилився в низку повстань. Зокрема, в 1722 р. мешканці с.Синиці на Стародубщині спочатку відмовилися виконувати повинності, а потім справа дійшла до сутичок із старшинами. Державець Малишевський так писав про це наказному гетьманові П.Полуботкові: "**Подданные наши, уже лет от сорока нам в послушенстве обретающіеся, по мере своей служили; а теперь — или с чіих наговоров, или сами собою — в развращеніе пришли и не хотят належитого своего отдавати послушенства; ... бунт вчиняют до заводов** (бійки — авт.) **... и нет средств как их унять, бо отказуют: не может за нас нихто теперь учинити справедливости, а державце своего не боимся! И осторожно теперь мы** (старшини — авт.) **с ними обходимся, боясь, чтобы от бунтов их в своем здоровьи не пострадать**". Далі Малишевський просив у Полуботка "**открытый лист**" з дозволом вільно будь-якому можновладцю "**винного по его вине скарати, на всякую теж, по прежнему, работизну затевати...**"

У 1727 р. жителі с.Волошинівка (Лубенський полк) повстали проти сотника і вбили його за численні здирства та знущання. Тривала боротьба посполитих із старшиною точилася в с.Грицівка Прилуцького полку, вона була придушена силою зброї в 1728 р. Протягом зими 1731 - весни 1732 рр. населення багатьох сіл Охтирського полку відмовилося коритися полковій адміністрації, чинило рішучий опір вимогам останньої виділити для поїздки на будівництво Української оборонної лінії певну кількість слобожан. Селяни слободи Тростянці озброїлися вилами, косами, самопалами, шаблями, хто чим міг, і розігнали військову варту. Незабаром до них приєдналися мешканці с.Каменець, і разом вони досить довго відстоювали свої людські права під натиском каральних загонів.

У 30-х - 40-х рр. тривав активний "вихід" посполитих із Прилуцького, Ніжинського та Переяславського полків. Лише з останнього за 1742-1748 рр., переважно на Запорожжя, повтікало майже 1,4 тис. чоловік, а на Правобережжя в 30-х - першій половині

50-х — 3541 посполитий. Не завадила цьому навіть публікація 1 січня 1744 р. царського указу, що вимагав від козацької верхівки серйозної організації заходів, спрямованих на повернення до власників усіх втікачів.

У селах Фоєвичі та Чолхов, що на Стародубщині, відмова старшини записати їхніх жителів до козацького стану призвела в 1747 р. до великого вибуху народного гніву. На захист інтересів державців на початку червня у Фоєвичі прибули 100 виборних козаків. Селяни, озброєні рушницями, кілками, різним сільськогосподарським реманентом (косами, сокирами тощо) прогнали карателів. Через місяць, удвічі збільшивши сили, старшини знову спробували приборкати непокірних. Однак на допомогу тим прийшли сусіди — чолховці — й разом вони вдруге здобули перемогу. Тільки в наступному році владі вдалося підкорити "шукачів козацтва" й заарештувати їхнього ватажка А.Яременка. Після тривалого "слідства" й суду Яременка скарали на смерть, чотирьох його спільників катовано та заслано на каторгу, решту учасників жорстоко репресовано.

Український історик і письменник Петро Маруня, досліджуючи численні селянські рухи на Стародубщині в 40-х - 70-х рр. XVIII ст., на основі ґрунтовного архівного матеріалу переконливо довів, що часто посполиті були змушені братися за зброю, інакше державці могли їх просто замордувати. На підтвердження свого висновку він навів уривок зі скарги жителів с.Єсмань (Ніжинський полк) 1749 р. в полкову канцелярію на власника Якова Денисова, в якій, зокрема, йшлося про те, що той усіх, "**кто отказывается от безпрестанных и тяжких употреблений на работизну... смертным боем плетьми мучит, отчего иные и умирают**". Не стерпівши знущань, люди повстали і заявили господарю маєтка: "*Коритися не будемо!*" Вони також наполягали на тому, щоб їх записали в козаки. Цього ж вимагали посполиті с.Лилинівка (Чернігівський полк), які спробували фізично розправитися з місцевим можновладцем.

За допомогою компанійців адміністрація "вгамувала" бунтівників обох сіл і покарала їх киями. Найбільш "завзятих" відправили в Генеральну військову канцелярію — для слідства й екзекуцій.

У 1748-1750 рр. запеклу боротьбу за скасування панщини та перехід до козацького стану вели селяни Кулаг і Суботовичів Стародубського полку. Проти військової команди, що прибула для наведення "порядку", вони застосували партизанські методи боротьби: ховались у навколишніх населених пунктах і лісах, зненацька нападали на карателів. У 1750 р. розгромили садиби старшин і багатіїв,

а також будинок сотенної канцелярії посполиті й козаки містечка Білики (Полтавський полк).

У 1756 р. Білгородська губернська і Харківська полкова канцелярії доповіли у вищі урядові інстанції про відправлення значного військового загону проти селян, робітних людей і гайдамаків, про вчинені масові грабежі й убивства.

З 60-х рр. посилився міграційний рух українців на Дон. За матеріалами III ревізії (1762 р.) в межі регіону переселилося до 20 тис. "черкесів", тобто, вихідців з України.

У 1762 р. сталося збройне повстання козаків сіл Новаки, Тарандинці й Булатець Лубенського полку проти полкового обозного Василя Кулябки, який захопив їхні землі.

Від весни до осені 1765 р. селянський рух охопив усю Слобожанщину. Трударі відмовлялися виконувати "роботизни" й виступали проти введення "подушного оклада". Певну активізуючу роль відіграла тоді поява тут кількох самозванців та чутки про "доброго царя".

Боротьба на селі за землю і волю не вщухала й надалі. На Лівобережжі, Слобожанщині й Правобережжі протягом 60-х - 80-х рр. діяв відважний ватажок Семен Гаркуша, який з дев'яти років жив на Запорозькій Січі, а під час російсько-турецької війни брав участь у походах на Очаків і Хаджибей та в славнозвісній "Коліївщині". У 1789-1793 рр. відбулося велике повстання в с.Турбаї на Миргородщині, де селяни на чолі з Н.Оліфером, Г.Яструбенком і Т.Довженком, не визнаючи жодної влади, запровадили самоврядування.

Своєрідним для XVIII ст. явищем, спричиненим розвитком мануфактурного виробництва і концентрацією на промислових підприємствах великих мас працівників, стали виступи робітних людей. Спільність їхніх методів і форм боротьби з селянськими пояснюється, насамперед, однаково тяжкими умовами життя та праці. Виступи робітних людей, так само, як і посполитих, мали переважно локальний і стихійний характер, через що завершувалися поразками. Ті й інші нерідко об'єднувалися, разом тікали від можновладців у пошуках кращої долі для себе і своїх дітей. Так, тільки за червень 1762 р. з бахмутських і торських соляних "заводів" утікло близько 20 чоловік, а в лютому-листопаді наступного року — вже 100. У 1764 р. припинили роботу багато селян, яких прислали управителям із сіл Путивльського, Білгородського, Ніжегольського, Карповського, Валуйського, Хотмижського та Салтовського повітів. Робітні люди тікали й з інших ману-

фактур. За ними влаштовували погоні, тих, кого ловили, жорстоко карали.

Характерним для другої половини XVII-XVIII ст., коли український народ прагнув відстояти свої соціальні й національні права, стало народження в бунтарських головах ідеї заміни існуючого царя на іншого — "доброго" та "справедливого", який покарав би гнобителів і захистив простий люд від утисків. На думку академіка В.Смолія, з таким "наївним монархізмом" посполитих і рядових козаків генетичний зв'язок мало самозванство.

Одним із його відомих представників став Іван Воробйов, міщанин із Лохвиці на Полтавщині. У 1673 р. він проголосив себе царевичем Семеном Олексійовичем і заходився збирати прихильників, щоб ті допомогли йому зайняти "по-справедливості" трон у Московії. Лже-Семенові попервах повірив навіть славнозвісний кошовий отаман Іван Сірко, незадовго перед тим повернутий царським урядом із Сибіру. Однак незабаром Сірко зрозумів свою помилку, схопив І.Воробйова й під вартою переправив до Москви. Цар Олексій Михайлович наказав провести "слідство" й засудити "державного злочинця". Після жахливих тортур, подібних до тих, яких зазнав у 1671 р. Степан Разін, лжецаревича публічно стратили (1674 р.).

У 30-ті рр. XVIII ст. за синів Петра І видавали себе Л.Стародубцев, Т.Труженик, А.Холщевников та інші. В 40-і - 50-ті рр. під іменами "імператорів" виступили Я.Татаринов, М.Рандачич. Усі вони обіцяли викорінити "неправду" й зухвалих можновладців.

Наприкінці 1764 р. на Слобожанщині з'явився "цар Петро III". Ним виявився посполитий, уродженець містечка Сокиринці (Прилуцький полк) Микола Кальченко. Його активно підтримали мешканці с.Биковці Охтирського полку. Менше ніж через рік лжеімператора разом із його однодумцем Василем Філоненком схопила місцева влада. Після катування обох відправили на довічну каторгу в Нерчинськ.

Аналогічний випадок тоді ж мав місце й на Чернігівщині.

"ДИЯВОЛЬСЬКИЙ ПЛІД" — ГАЙДАМАКИ

Загострення соціальних суперечностей в Україні XVIII ст. призвело до виникнення своєрідної форми боротьби народних мас — широко відомої гайдамаччини. Про її учасників у документальних

матеріалах, історичних працях і художніх творах, як вітчизняних, так і зарубіжних, написано чимало, їхні дії отримали різні оцінки. "Злочинцями", "зграєю бандитів" гайдамаків називали одні, "народними месниками", "повстанцями" — другі. З великою глибиною розуміння "бунтарської" психології оспівав цих людей у своїх безсмертних поезіях Тарас Шевченко, показавши їх як непохитних борців "за святую правду-волю". Цій темі присвятив драму "Сава Чалий" видатний український письменник Іван Карпенко-Карий. Спроба відродити гайдамацькі загони мала місце в Україні під час громадянської війни 1918-1920 рр.

До останнього часу майже в усіх наукових виданнях, зокрема в підручниках та енциклопедіях, першу згадку про гайдамаків датували 1717 р. й географічно прив'язували тільки до Правобережжя. Для прикладу, ще в кінці минулого століття російський історик Венедикт Мякотін, ґрунтуючись на свідченнях джерел і висновках такого авторитету, як Володимир Антонович, доводив, що їхні загони спочатку з'явилися на Волині й Поділлі, а пізніше "перейшли" в межі Київського та Брацлавського воєводств. Навіть у відомому 4-томному "Словарі української мови" Бориса Грінченка маємо таке пояснення слова "гайдамака": це людина, яка брала участь у селянському повстанні XVIII ст. на правому березі Дніпра. Аналогічні думки висловлювали й деякі наступні дослідники. Проте наполегливі пошуки в польських архівах нових документів з даної проблеми та їх недавня публікація професором Юрієм Мициком дозволяють зробити принципові уточнення.

Уже в листі кошового отамана Івана Малашевича з Січі до регіментаря коронних військ Уманського повіту Казимира Глуховського від 28 червня (9 липня) 1715 р. йдеться про ватагу гайдамаків. Як видно з тексту, через них, числом "душ вісім", сталися серйозні непорозуміння між "лицарством запорозьким низовим" і представником влади Речі Посполитої. Гайдамаки (кошовий характеризує їх "злодіями", "шкідниками", "диявольським плодом", людьми, "що сіють чвари") Коваль, Пашко та Черевко з "товаришами" перебралися "від задніпровської сторони", з Лубенського полку, "а особливо від тамтешнього полковника" (!), на правий берег Дніпра і захопили там табуни коней. По тому вони пішли в Кирилів, звідти — в Лохвицю й зникли хтозна-де, бо низовики обійшли багато "степових місць", але не знайшли їх. Польські урядовці поспішили в усьому звинуватити запорожців і кількох із них заарештували, підозрюючи в скоєному злочині. Кошовий, прагнучи виправдати "своїх" козаків, доводив, що вони не винні й обіцяв спіймати справжніх винуватців.

Чим завершилася справа, невідомо. Проте документальні матеріали свідчать: у майбутньому між запорожцями і гайдамаками не раз виникали конфлікти та гострі суперечки, що часом призводило й до збройного протистояння. Траплялися також випадки, коли перші переслідували других, а спійманих гайдамаків як злочинців передавали сановникам Росії чи Речі Посполитої.

Найчастіше гайдамаки діяли навесні та влітку. Вони несподівано з'являлися, швидко пересувалися, завдаючи наперед визначеним особам ударів, і миттєво зникали в лісових хащах чи неосяжних просторах степів. У загоні їх зазвичай налічувалося кілька десятків чоловік, зрідка — 300-500. На меті вони мали, насамперед, руйнування великих маєтків, костелів та уніатських церков, захоплення рухомого майна, документів на земельну власність і коштів можновладців, лихварів, орендарів, корчмарів тощо. Учасниками руху за різних обставин ставали переважно українські посполиті, запорозька голота (сірома), а також утікачі — російські, білоруські, молдавські, польські селяни, донські козаки, ратні люди Московії, розкольники (філіппони, пилипони) та інші збіднілі верстви населення. Дійову участь у гайдамаччині брала частина нижчого православного духівництва київських монастирів, постачаючи повстанцям їжу й зброю, переховуючи окремих із них до та після нападів. Багато гайдамацьких ватаг формувалося завдяки міщанам Києва на Подолі, а також на Лівобережжі й південних територіях. Саме звідси вони розпочинали напади в межі Речі Посполитої, вирушали на бій із польськими військами.

Як досить типову, можна навести історію гайдамаки Василя Товстонога, яку той розповів після арешту під час слідства в листопаді 1750 р. Родом він був з Ніжина. На початку 40-х рр. пішов на прощу до Києва, де близько року прожив у Києво-Межигірському монастиреві. Коли туди навідалися запорозькі козаки, то пристав до них і перебрався на Січ. На Запорожжі Василь Товстоног мешкав у Незамаївському курені в козака Юрія Тапи "в услужинні", а також і в інших заможних січовиків по травень 1750 р. Наприкінці весни він ловив рибу в Гарду з "товаришами", а саме: Иосипом Шандрою та Іваном Головкою з Ірклїівського куреня; Федором Леп'ятенком і Степаном (прізвище невідоме) з Батуринського; Остапом Кучерою та Іваном (прізвище невідоме) з Брюховецького; козаками з Ведмедівського і Коренівського, імен яких не знав. Троє жителів містечок Володарка та Ставище, що розташовувалися "на польській стороні", тобто, правому березі Дніпра, підмовили їх здійснити "розбой" у названих населених пунктах. Ватажком обрали Мартина

Теслю, який перед тим уже призначався гайдамацьким отаманом. Як свідчив заарештований, "*вони перейшли мимо російських фортець таємно вночі річку Синюху, а в якому місці, він, Василь, не знає, тому що вожаками були отаман із товаришами, далі попрямували в польські ліси, а в які, він не знає, і в тих лісах ховалися протягом чотирьох тижнів, потім зо всіма п'ятдесятьма п'ятьма чоловіками перейшли річку Рось під тим містечком Володаркою*". У подальшому події розгорталися так. Отаман поділив загін навпіл; одну частину залишив у передмісті, а на чолі другої напав на двір тамтешнього полковника Мацевича й запалив його маєток. У перебігу сутички з двору почали стріляти слуги господаря й застрелили двох нападників. Коли гайдамаки захопили двір і будинок, Мацевича на місці не виявилося, тож повстанці "**взяли грабежем пожитков**": чотири пістолети, три шаблі, 20 крб. і один поношений "напівшовковий" пасок. Відразу по тому вони залишили маєток і заглибилися в ліс поблизу Володарки. Однак удень їх відшукав постраждалий полковник і разом зі своїми "польськими" козаками напав на загін. У бійці загинув один гайдамака. Ватазі вдалося втекти. Вона перейшла до лісу під Ставищем, але була переслідувана й знову атакована, цього разу капітаном польського війська з командою. Не всім гайдамакам вдалося тоді добратися до Січі.

Найбільшого розмаху гайдамацький рух набув на Правобережжі. Тут він мав характер не тільки соціального, а й національно-релігійного протесту: проти шляхти, магнатів, ксьондзів та ін. Однак фактично діяльність його учасників поширювалася на всю Україну, навіть Новоросію.

Нерідко гайдамаки вступали в двобій з козаками Гетьманщини.

Про одну з таких сутичок ішлося, зокрема, в "рапорті" миргородського полкового осавула В.Остроградського гетьманові К.Розумовському 11 вересня 1757 р. "**...Команди моей тысячной от полку Полтавского,** — зазначається в документі, — **состоящего под слободою Красною** (у Новій Сербії — авт.), **прыслаиннм ко мие репортом представлено, что сего ж течення 6 числа о половине дня более 50 человек гайдамак йшло трактом, как би от Архангелска, за которими полку Миргородского команда прн значковому товарищу Данилу Корчевскому в погонь следуемая, пришедши к слободе Красной, с оного полку Полтавского командою при сотнику того полку орляиском Данилу Лаврентиеву состоящего, совокупясь, за оними гайдамаками в погонь пойшли, и как де поблнзости оной слободы сталн их, гайдамак догоныть, то оние гайдамаки зараз, бросившись на оният команды означенного сотннка орляиского Лаврен-**

тнева, и козаков трех человек, Полтавского — двох, а Мыргородского полков — едного всмерть скололи, а обявленного значкового товарища Корчевского подколовши мало не до смерти, да козаков полку Полтавского шести, а Мыргородского пяти человек". Далі бунтарі вчинили традиційно: "**Все з их сотника и... Корчевского, також и козаков одеяние обобрав, и лошади козачие з седлами, руже со всеми припаси себе забравши, неведомо куда пошли**".

Коли гайдамаків ловили, їх уже не жаліли: жорстоко мордували, четвертували, садовили на палі, вішали...

Зрозуміло, що нині, так би мовити, з сучасного суспільно-політичного погляду, можна по-різному оцінювати діяльність окремих представників гайдамацького руху. Проте важливо й те, яка пам'ять про них збереглася в народі, якими вони "ввійшли" у свідомість українців. Аналіз усної народної поетичної творчості "дожовтневого" періоду дає підстави твердити: боротьба гайдамаків проти "своїх" можновладців і "панів-ляхів" сприймалася загалом позитивно — як захист простого люду. Нерідко їх оспівували нарівні із запорозькими козаками:

Славная Чута товстими дубами,
Ще славніша Чута Низом, козаками.
Що козаченьки завжди пробувають,
Із лядської обласки собі добич мають.
Що драли ляхів, драли-обдурили,
Де був жид багатий — і того не минали.
Драли гайдамаки від панської ласки...

Водночас простежується й засудження найбільш кривавих методів помсти з боку гайдамаків, жаль у зв'язку з марними жертвами. Так, в історичній пісні з потужним ліричним струменем "Ой горе, горе, нещасная доля" йдеться про розправу над молодим паном і його сім'єю, відчувається співчуття вродливій ("пишній") дружині державця, яку повстанці виманили з "світлоньки" й жорстоко покарали:

Та повезли Марусеньку битими шляхами,
Прив'язали Марусеньку до сосни плечима,
До сосни плечима, в темний луг очима.
Запалили сосну з верху до коріння.
Сосенка горить, Маруся кричить,
Уже її біле тіло та й попелом сіло,
Уже її руса коса догори димом пішла.

Важливо наголосити на тому, що жертва (тобто, її вустами автор твору) в даному випадку принципово відмежувала кривдників-гайдамаків від козаків: "*Не єсть ви козаки, єсть ви гайдамаки...*"

Хоч би як там було, але після великого повстання 1768 р. на правому березі Дніпра гайдамацький рух поступово згас (частково через розв'язання однієї з важливих національних проблем — возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в кінці XVIII ст.).

* * *

Отже, неперервні війни Московії, хоч би яку мету вони при цьому переслідували, негативно позначалися на її союзниці — Гетьманській Україні: виснажувалися людські ресурси, на багато років було затримано розвиток народного господарства. Геноцид, що його здійснював царський уряд на українських землях, які входили до складу Російської держави, породжував космополітизм, зневіру в потенційних можливостях національних кадрів. Постійна воєнна напруга, перманентні військові поразки Росії погіршували й міжнародний статус Гетьманщини, ускладнювали її стосунки із зарубіжними країнами. Втрачаючи боєздатність власних збройних сил, гетьмани послаблювали свою політичну владу, унеможливлювали гідне самостійне протистояння зовнішньому ворогові. Героїзм козацьких полків і воєнний талант воєначальників у більшості випадків використовувалися задля чужих імперських інтересів. Протягом останньої чверті XVII-XVIII ст. козаки виступали на боці царів проти могутніх армій Польщі, Швеції, Туреччини, Кримського ханства, Персії, Пруссії, Англії, воювали на Балтійському, Каспійському, Чорному, Азовському морях та прилеглих територіях.

Неспокій в Україні посилювали визвольні змагання, міжстаршинська боротьба за булаву, масові вибухи протесту проти соціального гноблення. Зокрема, селянсько-козацька війна під проводом К.Булавіна (1707- 1708 рр.) і участь у ній українців переконливо показали, иаскільки болючим для простолюду стало вже на початку XVIII ст. питання "землі й волі", самостійного економічного господарювання та самоврядування. Таке явище, як "шукання козацтва", хотів того уряд чи ні, спонукало посполитих від часу до часу шукати витоки своїх "давніх" прав у неписаних законах періоду Хмельниччини, коли всі, на їхню думку, були рівноправними. Поширення самозванства свідчило, що й "віра в доброго царя" у народі не була беззаперечною й мала певні межі. Найочевидніше гострота соціаль-

§1. Історико-географічний опис

"ТОГОБІЧНА" СТОРОНА: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНА

"**Правобережна Україна**" — така назва утвердилася в наукових колах для земель Волині, Київщини та Поділля, де на захід від Дніпра споконвічно проживали українці. Однойменні з цими землями воєводства (Волинське, Київське, Подільське, а також Брацлавське) існували протягом XV-XVI ст. у складі Великого князівства Литовського; згодом, після утворення в 1569 р. Речі Посполитої, вони перейшли під владу польської корони.

Існує дві головні площини, в яких треба розглядати питання про термін "**Правобережна Україна**" — суто географічна та історико-політична (можливо, навіть історико-політико-географічна). Якщо в першому випадку не викликає сумніву той факт, що означення "**Правобережиа Україиа**" стосується до території, яка географічно лежить на захід від Дніпра, "*на правому березі*" (звідки й пішла сама иазва), то розгляд терміна у політичному ракурсі є більш складною проблемою.

Із появою в першій половині 60-х рр. XVII ст. двох гетьманських урядів, один із яких поширював свою владу на Правобережжя, а другий — иа Лівобережжя, географічні означення, які вживалися в тогочасних документах щодо цих територій України ("**той бік Дніпра**", "**тої сторони**", "**сеї сторони**", "**тогобічна Україна**", "**цьогобічна Україна**", "**Задніпров'я**", "**задніпровська Україна**"), поступово перетворюються в політико-географічні терміни. Ось що, наприклад, писав військовий скарбник Р.Ракушка до лівобережного (у сучасній трактовці) гетьмана І.Брюховецького у листі з Ніжина від 13 вересня 1665 р.: "...*Дорошенко* (правобережний гетьман — авт.) *б'є чолом* (до татарських мурз — авт.), *щоб тої сторони Дніпра людей в полон не брали і інших яких піймали були попускали, а Дорошенко обіцяє їх наповнити полоном сеї сторони Дніпра людьми* (підкреслення наше — авт.)". Використовувалися й такі терміни, як "**тогобічний**" і "**сьогобічний**" гетьмани. Дещо

пізніше стосовно до гетьманського уряду на правому березі Дніпра з'являються означення "**чигиринський гетьман**", "**чигиринська сторона Дніпра**", "**чигиринська Україна**". Це було спричинено тим, що козацькою столицею на Правобережжі в 60-х - 70-х рр. і далі залишався Чигирин. Через півстоліття, зважаючи на остаточне підпорядкування Речі Посполитій, Правобережжя вже означалося як "**польська область**", "**польська сторона Дніпра**".

Після укладення в 1667 р. Андрусівського перемир'я між Польщею і Москвою в 1668 р. бунтівний правобережний гетьман П.Суховієнко писав: "*...одна сторона Дніпра від Москви царській величності, а друга від сторони Польської королю його милості, взагалі віддана.., всьому єдиноутробному братству моєму посполитому Українському, посім і по тім боку Дніпра...* (підкреслення наше — авт)". Що стосується зовнішньополітичного аспекту даної термінологічної проблеми, то в текстах польсько-російських договорів 1667 і 1686 рр. також не вживалося означення "**Правобережна Україна**", а йшлося лише про певну сторону Дніпра, яка належала "Його Королівській Милості".

Автор "Літопису Самовидця" (початок XVIII ст.) називає правобережні землі "**тою стороною**", "**тот бок Дніпра**". Інший козацький літописець, С.Величко, означає їх як "**тогобічну козако-руську малоросійську Україну**".

Для того, щоб читачеві було краще зрозуміло, про яку "сторону" йде мова у джерелах другої половини XVII ст., історики XIX - початку XX ст. почали вживати у своїх роботах терміни "**західна**" або "**права**" сторона Дніпра, які невдовзі трансформувалися в означення "**Правобережна Україна**". Погоджуємось із думкою сучасного історика М.Крикуна, який стверджує, що дане означення з'явилося в тогочасному науковому обігу також як історико-географічна противага історіографічному терміну "**Лівобережна Україна**". Однак дане поняття зараз більше усвідомлюється як історико-географічна назва, що не охоплює державотворчих процесів на українських землях.

Зважаючи на існування з 1663 по 1714 р. (з незначними перервами) в Правобережній Україні національних державних інститутів у вигляді гетьманського уряду і полково-сотенного адміністративного устрою, вважаємо, що стосовно до них можна вживати означення "**Правобережна Гетьманщина**", яке разом із означенням "**Лівобережна Гетьманщина**" корелюється із загальними термінами "**Гетьманська Україна**", "**Україна-Гетьманщина**", "**Гетьманщина**" (тотожним до терміна "**Правобережна Гетьманщина**" є термін "**Правобережна Україна-**

Гетьманщина", який в історико-політичному розрізі може означати "Правобережна Україна" або "Правобережжя").

Кордони Правобережжя склалися історично. У XVII ст. воно межувало: на Півдні — із Запорозькою Січчю, Молдавським князівством, турецько-татарськими володіннями; на Заході — з Руським і Белзьким воєводствами Корони Польської; на Півночі — з Брестським і Мінським воєводствами Великого князівства Литовського; на Сході кордон спочатку був суто географічним (р.Дніпро), а згодом став відокремлювати Правобережжя від Лівобережної України-Гетьманщини, яка поступово інкорпорувалася московськими царями. Саме невдале геополітичне становище України та її правобережної частини спричиняло перманентні втручання іноземних держав у її внутрішні справи. "*... Географічне положення України, розташованої на рівнині, позбавленої природних захисних кордонів і оточеної з півдня та південного заходу турецькими васалами, із заходу — ляхами, а з північного сходу — Москвою, вказувало на неможливість довгого самостійного буття*", — вказував на початку XX ст. російський історик права І.Розенфельд.

"Сухі" цифри обчислюють загальну довжину кордонів Правобережної України XVIII ст. в 3116 км, її площу — в 160 тис. кв. км, кількість її населення, яка весь час змінювалася, за переписом 1795 р. становила 3 421 935 чоловік.

КРАЇНА "МОЛОЧНИХ РІК"

Особливості розвитку правобережних земель як частини України зумовлювалися характером історичної долі окремих регіонів, своєрідними природно-географічними умовами. Багато іноземних мандрівників, подорожуючи територією Правобережжя, описували неповторну чарівність і красу її природи. Зокрема, прусський інженер К.Гаммард, який брав участь у другій російсько-турецькій війні й проїжджав через правобережні містечка і села в 1783 р., залишив такі свідчення: "*Україна — край багатий, має гарне розташування, чудовий клімат, лише очікує на людей, які могли б посісти належне їм у Європі місце. Ця країна за своєю природою не схожа ні на скелясті й порожні Альпи, ні на Швейцарію... В надрах землі містяться великі багатства (вугілля, руда, нафта тощо)...*" Українські села, як занотовував Гаммард, потопали у зелені, а біля кожної хати були фруктовий сад і яриновий город.

Отже, Правобережна Україна — велика за площею історико-географічна земля, яка об'єднувала Київщину, Волинь та Поділля. Сьогодні до її складу входять території Київської, Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Хмельницької, Житомирської, Рівненської і Волинської областей.

Ареал історичної Київщини загалом збігається з басейном Дніпра. Ця річка (2248 км) є найбільшою в Україні і третьою за довжиною водною артерією Європи. Високий правий берег, який піднімається над рівнем Дніпра на 50-100 м, порізаний багатьма ярами та балками і має гірський характер. З правого боку Дніпро має такі великі притоки, як Прип'ять, Тетерів, Ірпінь та ін. У XVII-XVIII ст. ширина найбільшої річки України сягала від 300 до 1400 м. Саме ця природна обставина стала однією з причин того, що, починаючи з першої половини 60-х рр. XVII ст., Дніпро поділив Гетьманську Україну на два державно-політичні центри — Правобережну і Лівобережну Гетьманщини.

Північна частина Київщини, що з давніх часів називається Поліссям, входить до зони мішаних лісів. Більшість її площі вкрита болотами і лісами. Землі, що йдуть на південь, належать до лісостепової зони, власне, її Дніпровсько-Дністровської частини з Північною і Центрально-Придніпровською височинами та Київським плато. Це — Наддніпрянщина.

Волинь, яка охоплює територію на південь від Прип'яті й тягнеться до верхів'їв Західного Бугу, більшою частиною належить до зони мішаних лісів. Менша, північно-східна частина (так зване Волинське Полісся), входить до Лісостепу, який накладається на Волинську та Поліську височини. Волинська земля лежить на межі двох краєвидів: північного (льодовикового) й південного (ерозійно-ярового) — і є дуже мальовничим краєм. Більшість дослідників стверджує, що означення "Волинь" походить від назви прадавнього червенського міста Волинь (Велинь), що було розташоване поблизу Володимира Волинського.

Термін "**Подільська земля**" вперше згадується у літописах періоду правління литовського князя Ольгерда Гедиміновича в середині XIV ст. Згідно з історико-географічними дослідженнями львівського історика Я.Дашкевича, назва "**Поділля**" (зустрічається вже у 60-х рр. XIV ст.) означає територію, що розташована в долинах або поряд із ними. Отже, територія Поділля — "краю долин" — охоплює південні частини сучасних Хмельницької і Тернопільської та західні землі Вінницької областей. Східний район Поділля — Брацлавщина — включає басейн Бугу і частково Росі, правої притоки Дніпра, й майже весь належить до лісостепової зони.

З огляду на те, що через Поділля прослали свій шлях річки Дністер та Буг (Бог), географічно воно розділилося на дві частини — Подністров'я і Побужжя. На Поділлі Дністер в'ється широкою стрічкою поміж високих берегів (середня ширина — 100-200 м). Поблизу м.Ямпіль Дністер, пробиваючись крізь кристалічну плиту, утворює пороги. А вже нижче Тирасполя річка творить так звані Дністрові плавні з болотистою долиною, яка майже вся заросла очеретом. В останній чверті XVII-XVIII ст. Дністер неодноразово (в 1688, 1700, 1730, 1733 та 1744 рр.) нагадував про себе великими повенями.

Поділля є центральною частиною колишнього Передкарпатського Валу. Його рівнинні землі оживляє смуга більших і менших сіро-сріблястих так званих сколиць. Це подільські Товтри — вузькі й довгі скелясті горби, що здіймаються над рівниною до 435 м.

Більшість земель Правобережної України славилася великою родючістю ґрунтів, що пояснювалося значним вмістом у них гумусу. Чорнозем переважав на Київщині, в окремих районах Волині та Поділля. Економічний ефект господарювання на масних, достатньо зволожених чорноземах Лісостепу був вражаючим. Так, наприклад, на землях Київщини середній урожай зернових доходив до 70-80 пудів з десятини. Північні землі Правобережжя займали попільникові ґрунти, які були менш придатними для хліборобства через низький відсоток гумусу й велику кислотність. На Поліссі переважав піщаний ґрунт, що також значно поступався родючістю чорноземам і сіроземам.

На Волинь та Полісся поширюється лісова смуга бореального клімату, де характерною рослинною формацією є ліси. Сприяють їхньому розвиткові достатня кількість атмосферних опадів та брак довготривалих посух. Перехідною між Поліссям і степами, що розпочинаються вже на південь від Брацлавщини, є лісостепова смуга, де переважають листяні дерева — дуб, граб, береза, осика, вільха, липа, тополя та ін. Середня температура року тут трохи вища від температури лісової смуги.

Тваринний світ правобережних земель України в XVII-XVIII ст. відрізнявся своєю строкатістю. У ті далекі часи тут можна було зустріти сарну, оленя, ведмедя, кабана, лисицю, вовка, дикого кота, куницю, борсука, тхора, видру, вивірку та зайця. Характерними для Полісся були такі тварини, як лось, рись, росомаха, зубр. Крім того, ще на початку XVIII ст. тут водився тур — велетенський бик чорної масті з великою головою, грубою шиєю, невеликим підгруддям та величезними рогами.

Природне середовище впливало на формування народної ментальності. На більшій частині Правобережжя переважав тип хлібороба-

Рис. 43. Українські плуги.

воїна, який найбільше цінував власну свободу. Водночас вигідні умови життя українців пом'якшували загальнонаціональні риси характеру, відкриваючи їх для чужоземних впливів.

Краєм, де "*течуть молочні ріки в медових берегах*", називали Правобережну Україну в середньовічну та нову добу історії. Сприятливе географічне розташування її території, багата чорноземом земля та чудові природні умови зробили її тим "ласим шматочком", який упродовж століть притягував до себе дедалі більше охочих. "Руїною" назвав період політичного відокремлення Правобережжя від України козацький літописець С.Величко, який попереджав: "*Впаде, впаде красна козацька Україна, тогобічна, як отой стародавній Вавілон, місто велике*". І якщо Лівобережна Гетьманщина змогла вижити як державне утворення, то правобережна частина Гетьманської України, попри відчайдушну визвольну боротьбу її населення в останній чверті XVII-XVIII ст., не втрималась під тиском зовнішніх чинників й перетворилася на руїну стремлінь українського народу до незалежності.

МІЖ "ЧОТИРЬОХ ВОГНІВ"

В останню чверть XVII-XVIII ст. відбувалися досить великі перетворення у співвідношенні сил між державами Східної та Південно-Східної Європи, які значно вплинули на міжнародно-політичний статус Правобережної України. Українське територіальне питання набуло міжнародного значення, адже кожна з "високих сторін" (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство), як і раніше, прагнула не допустити створення на геополітичній європейській карті самостійної і незалежної козацької України.

Зважаючи на відносну рівність експансіоністських можливостей урядів цих чотирьох країн, державне життя на правобережних землях, що були під час Визвольної війни 1648-1676 рр. ядром українського політико-адміністративного устрою, майже занепадає. Внаслідок польсько-турецької війни 1673-1676 рр. територія Правобережної України була захоплена й поділена між королем і султаном. Кордони, які відмежовували від Корони Польської Подільське воєводство (турки, згідно з умовами Журавненського миру, ще мали право володіти південною Київщиною та Брацлавщиною), були встановлені в 1680 р.

Війна 1676-1681 рр., в якій проти Туреччини і Кримського ханства виступали об'єднані військові сили Московської держави та Лівобережної України-Гетьманщини, призвела до повного виснаження еконо-

мічних і людських ресурсів на Правобережжі. За компромісним рішенням ворогуючих сторін, Бахчисарайський мир 1681 р. встановив, що на території Середнього Подніпров'я, від Дніпра до Бугу, українцям не дозволялося "*ніякого поселення робити*". Отже, міждержавні угоди узаконювали загарбницькі дії урядів Москви, Варшави, Константинополя та Бахчисарая щодо Правобережної України й тим самим, за висловом історика Д.Дорошенка, "*санкціонували пустелю в самім серці багатого краю*".

Єдиною політичною силою, яка мала право на повернення даної території під свою владу, була Лівобережна Гетьманщина. "*Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить*", — неодноразово заявляли полякам лівобережні гетьмани, намагаючись виступати з самостійними зовнішньополітичними намірами у вирішенні долі втрачених земель. Однак європейська дипломатія, зважаючи на залежність українських правителів від московських царів, досить уміло переігравала їх у складній дипломатичній грі. Спротив І.Самойловича не завадив королю Яну III Собеському та малолітнім царям Петру й Івану укласти "Вічний мир" (1686 р.), що на чверть віку залишав територію правобережної України у сфері впливу польського монарха, а подніпровські козацькі землі знову оголошував пусткою.

Звичайно, кожен із "претендентів" мав політичну доктрину, яка обґрунтовувала прагнення оволодіти сплюндрованим краєм. Польща і Московія висували тезу про "дідичні" польські чи "споконвічні" російські землі. Крім того, царський уряд аргументував свої наміри тим, що "*Хмельницькому... по Случ і Горинь на кілька десятків миль від Києва землі були віддані і після смерті Хмельницького і до цього часу (1684 р.) під королівським володінням ніколи ці містечка не були*". Польський король на це відповідав, що за попередніми трактатами Правобережна Україна має належати козакам, які присягнули йому на вірність, а "*при кому козаки, при тому й залишається Україна*". Туреччина пояснювала своє бажання заволодіти українськими землями укладенням у попередні роки договору з гетьманом П.Дорошенком. Традиційна кримська політика щодо Правобережжя ґрунтувалася на суперечностях між московським і варшавським зовнішньополітичними відомствами й не спиралася на "історичне право".

Представники багатьох держав з'їхалися на Карловицький конгрес (1698-1699 рр.), який мирним шляхом мав вирішити питання приналежності спірних територій. За принципом "uti possidetis" ("право завойовника") Польща відбирала у турків втрачені нею колись землі Правобережної України. З огляду на усунення турецької загрози, варшавський сейм у 1699 р. постановив знищити правобережний козаць-

кий устрій, що незабаром викликало повстання серед українського населення.

Цей виступ був жорстоко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, і чи не вперше в практиці міжнародних відносин один із пунктів Нарвського договору 1704 р. "присвячувався" одному з керівників визвольного руху. За домовленістю між двома державами, козацький полковник С.Палій "*або добрим, або злим способом мав повернути фортеці і міста, які в нещодавнім українськім замішанні взяв*", до володінь Польської Корони. Однак ще чотири роки, аж до 1708 р., Київщина та окремі частини Волині й Поділля перебували під правлінням лівобережного гетьмана І.Мазепи.

Система міждержавних договорів 1711-1714 рр. остаточно визначила правовий статус українського Правобережжя: Петро І "*віднімав царську руку від тогобічної України*". Натомість турецький султан, який знову вирішив втрутитися в українські справи, віддав її під владу гетьмана П.Орлика, що був наступником Мазепи. Згодом Ахмед III відмовився від планів створення "буферної" української держави і за згодою з російським царем дозволив польському коронному війську зайняти козацькі землі від Случі до Дніпра. Перед тим на Лівобережжя виселили мешканців усіх правобережних полків. Отже, півстолітня боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Гетьманщини за право володіння Правобережною Україною завершилася на користь польського короля, хоча втручання Туреччини і Криму в життя українських земель Польщі тривало протягом усього XVIII ст. Особливо дошкульними були татарські напади.

Широкого міжнародного розголосу набула визвольна боротьба українців, що розгорнулася на Правобережжі у 20-ті - 80-ті рр. Так, навіть під час спроби в 1734 р. домогтися тіснішого політичного зближення з Портою польські дипломати вимагали повернення українських "свавільників", які втікли на турецький бік. У 1753 р. кримський хан дозволив надвірній міліції магната Любомирського переслідувати повстанські загони на підвладній йому території.

Незабаром уже Росія й Річ Посполита знову демонструють зовнішньополітичну єдність в українському питанні. За угодою між урядами обох країн, спільними воєнними діями придушується найбільше тогочасне селянське повстання — Коліївщина (1768 р.). Його події стали одним із поштовхів до початку російсько-турецької війни 1768-1771 рр. Крім того, в усі договори, укладені у XVIII ст. між Туреччиною і Росією, обов'язково в тій чи іншій формі включалися пункти про Україну, її населення та кордони.

Міжнародна ситуація другої половини XVII-XVIII ст. не сприяла становленню української державності на правобережних землях. Країни східноєвропейського регіону робили все можливе для того, щоб територіально розколоти Україну. Лише внаслідок імперської політики Росії наприкінці XVIII ст. землі Київщини, Волині та Поділля об'єдналися з Лівобережжям. Саме таким шляхом зміг з'єднатися багатостраждальний український народ, який понад століття перебував поміж "чотирьох вогнів". Але вже в "єдиній і неподільній" монархії російських самодержавців.

§2. У сфері інтересів сусідніх країн

МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

17 жовтня 1676 р. в м.Журавно (сучасна Львівщина) між урядами Османської імперії та Речі Посполитої був підписаний мирний договір. Він став заключним актом польсько-турецької війни 1673-1676 рр. за право володіння українськими землями Правобережжя. Журавненський договір утретє за короткий проміжок часу розчленовував Козацьку республіку, що постала за часів Б.Хмельиицького, між сильнішими сусідніми державами. І якщо Андрусівське перемир'я 1667 р. та Бучацький трактат 1672 р. не встановили остаточної влади якогось із монархів у Правобережній Україні через самостійну політику українського гетьмана П.Дорошенка, то договір у Журавно мав практичні наслідки для поділу правобережних земель протягом наступних років.

Текст Журавненського договору містив вісім статей. Територіальний спір між Польщею і Туреччиною завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь султана (польська влада поширювалася лише на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією Білоцерківської і Паволоцької фортець). Про

належність Правобережжя козацькому гетьману, як це фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути склликана спільна комісія для визначення кордонів між двома державами.

На нашу думку, оцінка Журавненського договору, його наслідків для України та впливу на розвиток міждержавних відносин у Східній і Південно-Східній Європі ще не отримали належної оцінки у вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл Правобережної України в 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад цих земель в останній чверті XVII ст. і мав великий вплив на події наступного століття. Водночас Журавненська угода визнавала втрату Правобережною Гетьманщиною міжнародної правової суб'єктності як державного утворення.

Отже, у жовтні 1676 р. припинилась чотирирічна польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, яка склалася навколо Правобережної Гетьманщини, не була цілковито вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні Андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережну Україну, але вже між Портою — з одного боку, та Московщиною і Лівобережною Гетьманщиною — з другого. Цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, й далі тримали свої війська у правобережних містах, а тому багатотисячна турецька армія влітку 1677 та в 1678 рр. здійснила два потужні воєнні походи на Правобережжя.

Весною 1678 р. між Туреччиною і Польщею був підписаний так званий Константинопольський трактат. Власне, це була ратифікація Журавненського договору. Але шостий пункт, який торкався "українського питання", змінювався. Тепер "*Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданим моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею*". Обидві "високі сторони" також брали на себе зобов'язання призначати комісарів для розмежування кордонів між володіннями монархів.

Виснаженій у довголітніх війнах з Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з могутньою Османською імперією. Наприкінці грудня 1677 р. для ведення мирних переговорів до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А.Проскуровим. В інструкції послам,

що затверджувалася царем Федором, містився цікавий пункт, який торкався долі України. Відзначалося, що вона "*з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя*". У зв'язку з цим, говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати у підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики "післяпереяславського" періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Дискусійність такої "легітимності" очевидна і є проблемою іншого дослідження. Але навіть якби й існувало історичне право московитів на володіння Україною (про що твердить російська шовіністична історіографія "від найдавніших часів до наших днів"), то в 1667 р. государі "Всієї Русі" власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини. "*... Козаків з другого боку* (Правобережжя — авт.) *Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство*", — таким був один із пунктів Андрусівського перемир'я.

Варшавську еліту дуже непокоїла можливість мирного врегулювання російсько-турецьких стосунків. Адже в цьому випадку першою постраждала б Річ Посполита. "*Москва тільки й думає, щоб нас штовхнути до війни з турками й забрати собі Україну*", — відзначав на сеймі познанський воєвода. Тому уряд Польщі переорієнтовується на те, щоб поліпшити відносини з Москвою й змусити її виконувати пункти Андрусівської угоди. У серпні 1678 р. в Москві був укладений черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. А 31 січня 1679 р. в Гродно (Білорусія) відбулося нове спільне засідання польських та російських дипломатів, де мала розв'язатися проблема "Вічного миру". Польща вкотре зажадала від Москви повернення Києва. Російські посли відповіли, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і "*бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають*". Отож, підсумували росіяни, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські посли звинувачували один одного у невиконанні Андрусівського договору, лівобережний гетьман І.Самойлович провадив власну політику щодо Правобережжя, яка на той час полягала у так званих великих згонах місцевого населення на Лівобережжя.

Влітку 1679 р. до Москви прибуло чергове польське посольство на чолі з П.Бжостовським та Я.Гнінським. Намаганню обох сторін укласти военний союз проти Туреччини знову перешкодило "українське питання". І росіяни, і поляки, забувши про Андрусівські домовленості,

вимагали один від одного права на володіння всією Україною, як Лівобережною, так і Правобережною. У даному випадку Москва вела хитру дипломатичну гру, результатом якої повинен був стати майбутній мир з Османською імперією. Реакція королівського двору на московсько-турецьке зближення була дуже негативною. "... *Зрадники, жиди, про мир домовляються і нас поганинові на відлов віддають, перед яким з батьківських місць тікати мусимо*", — обурювався з цього приводу Ян III Собеський.

Наприкінці серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей отримав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі зі стольником В.Тяпкіним. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І.Самойловича, і включивши до складу посольства ще одну людину (писар С.Ракович мав захищати інтереси Гетьманщини), 25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисарая. Більше двох місяців тривали напружені переговори. На початку 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана і кримського хана, а кордоном визначався Дніпро. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "*у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими*". Остаточний турецький варіант договору був підписаний у 1682 р. султаном. У ньому вже не згадувалося про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Звісна річ, мир не задовольнив обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та укріпити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Магомед IV заходився зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г.Дуці. У середині жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: "... *донеси і те Й.Ц.В.* (Його Царській Величності — авт.), *що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького.., а не так як в пактах є.., що Україна козакам належать має*" (підкреслення наше — авт.). Саме тому, продовжував король, "... *коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб Й.Ц.М* (Його Царська Милість — авт.) *до такого не допускав і з нами найперше спілкувався*". Зро-

зуміло, що мир між Портою і Москвою штовхав Річ Посполиту до пошуку нових шляхів замирення з царем.

Австрійський імператор Леопольд I та римський папа Інокентій XI настійливо добивалися від польського короля підписання мирного договору з царем. У грудні 1683 р. для підготовки проекту польсько-російського "Вічного миру" до Андрусова прибуло королівське посольство, очолюване К.Гжимультовським. Перший з'їзд дипломатів відбувся на початку січня 1684 р. На ньому поляки, на думку історика М.Бантиш-Каменського, вимагали "... *учинити спочатку союз, а потім говорити про мир і малоросіян зробити вільними*". Москва не погодилася з таким "сценарієм" переговорів і вже у березні відкликала своїх послів. К.Гжимультовський, який повернувся до Варшави, складаючи звіт про своє посольство на сеймі 1685 р., пропонував шляхті: "... *при тому будемо радити королеві, щоб видав універсал до козаків* (правобережних — авт.), *що їх хоче зробити вільним народом, бо цар сам хоче ними володіти, каже, що дасть їм мільйон, другий*... (грошей — авт.)".

Протягом зими 1684/1685 р. польський король ще мав надію укласти мирний договір із Кримським ханством, але вона не справдилася. Не надходила обіцяна для боротьби з турками за Правобережну Україну фінансова допомога від Франції. Тільки Апостольська столиця не лише обіцяла, а й надавала посильну матеріальну поміч королю, вимагаючи при цьому укладення мирної угоди з Московською державою. Ще у травні 1684 р. була організоваиа так звана "Священна антитурецька ліга" за участю Австрії, Венеції, Ватикану та Речі Посполитої, однак вона також не сприяла Яну III Собеському в його иамірах утвердитися на правобережних землях. Ці зовнішньополітичні чинники робили для Польщі неминучим укладення міцного союзу з Московською державою.

Головний вузол суперечностей, як і в попередні роки, був зав'язаний на проблемі політичного становища України. Небажання турецького уряду відмовитися від зазіхань не лише на Правобережну, а й на Лівобережну Україну робило досить напруженими московсько-турецькі відносини, що підштовхувало Московщину до союзу з Річчю Посполитою. Сприятлива зовнішньополітична ситуація, яка склалася для Московської держави з початком боротьби країн "Священної ліги" проти Османської імперії, дозволяла царському уряду сподіватися на успішне вирішення в другій половині XVII ст. свого головного геополітичного завдання — заволодіння Україною.

У лютому 1686 р. в Москві розпочалися довгоочікувані російсько-польські переговори. Вони проходили в дуже напруженій атмосфері

у зв'язку з тим, що обидві сторони одночасно відіслали своїх представників до Туреччини. І все ж 6 травня був підписаний текст договору, що складався з 33-х статей. "Вічний мир" став актом остаточного міжнародно-правового розподілу України на дві частини. "*Його Королівська Величність і Річ Посполита жителів малоросійського краю* (Лівобережної України — авт.) ... *не будуть також приймати їх у свою оборону на вічні часи*", — проголошувалося в четвертій статті. Правобережна Україна залишалася під владою Польщі. Водночас не було розв'язано проблему належності до влади одного з двох монархів правобережних українських земель уздовж Дніпра, від Стайок до Чигирина: "... *ті місця мають лишатися порожні, так, як вони є тепер*". Отже, московсько-польський договір 1686 р., хоча й закріпив за Річчю Посполитою значну частину Правобережжя, не вирішив одного з головних питань територіального спору між двома державами — питання про політичний статус правобережних земель Подніпров'я.

У зв'язку з цим у серпні 1686 р. до польського короля було відправлено московське посольство Б.Шереметьєва, яке на прохання лівобережного гетьмана І.Самойловича мало вимагати повернення подніпровських земель під управління Лівобережної Гетьманщини. Слід відзначити, що після укладення "Вічного миру" український гетьман розпочав активну зовнішньополітичну кампанію, метою якої було об'єднання всього Правобережжя з Лівобережною Україною.

Майже вся християнська Європа святкувала підписання "Вічного миру". У Польщі навіть було викарбувано медаль з приводу цієї події. На одному боці її містилося зображення короля Яна III Собеського, на другому — фігури польського і московського воїнів. Тримаючи один одного за руки, вони наступали на встромлений у землю півмісяць. Під ним розумілася підкорена в майбутньому Османська імперія. Водночас зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з другого — московит, асоціювалося з іншим наслідком укладеного миру, що полягав у розподілі Української козацької держави.

Карловицький конгрес, який розпочався в середині 1698 р., мав вирішити всі спірні територіальні питання між ворогуючими сторонами. У невеличке містечко Карловичі, що в Хорватії, з'їхалися представники країн, які входили до "Священної ліги" (у 1686 р. до ліги приєдналася Московська держава). Протилежною стороною на конгресі була Туреччина. Дипломатичний принцип "uti possidetis", який був запропонований австрійськими представниками, не влаштовував Польщу, адже правобережне Поділля перебувало в руках турків. Натомість польська делегація вимагала повернення до кордонів, які існували між Річчю Посполитою і Портою в довоєнний період. Нарешті після сімнадцяти

спільних засідань, у грудні 1698 р., турецькі дипломати погодилися віддати польському королеві всю територію Правобережної України. У третій статті польсько-турецького договору, який був укладений 16 січня 1699 р., відзначалося: *"Висока Порта зрікається з цього часу права на Поділля і Україну, і гетьмана українського, який був призначений і зараз в турецькій стороні перебуває, скасує"*.

Згідно з Карловицьким договором, Річ Посполита оволодівала територією південно-східної Київщини та Поділлям. Якщо зважити на те, що Волинь і решта земель Київщини вже жили під королівською владою, то наприкінці XVII ст. Польща добилася задоволення своїх експансіоністських потреб і отримала згоду інших країн східноєвропейського регіону на володіння майже всією Правобережною Україною. Водночас міжнародні відносини останньої чверті століття так і не вирішили питання з подніпровською територією Правобережжя. Крім того, слід відзначити, що Карловицький мир, як і всі міждержавні договори XVII ст., виявився недовговічним. Політичний статус Правобережної України розглядався Нарвською угодою 1704 р. між Петром І і Августом II, а також був одним із головних питань, що порушувалися системою міжнародних договорів між Річчю Посполитою, Османською та Російською імперіями у 1711-1714 рр.

Отже, міжнародний правовий статус Правобережної України в останній чверті XVII- перших десятиліттях XVIII ст., зважаючи на геополітичні інтереси країн Східної та Південно-Східної Європи, постійно змінювався. Політичний статус Правобережної Гетьманщини, яка в 50-х - середині 70-х рр. була суб'єктом української державності, став визначатися зовнішньополітичними намірами урядів сусідніх країн. Природно, що окремі плани стосовно правобережних земель були у гетьманів Лівобережної України.

ПОЛІТИКА І.САМОЙЛОВИЧА ТА І.МАЗЕПИ Й РОЛЬ МОСКВИ

"... Земля на тій стороні Дніпра українська і в ширину і в довжину", — неодноразово заявляли лівобережні гетьмани в останній чверті XVII - на початку XVIII ст., усвідомлюючи своє правонаступництво у володінні правобережними землями, що після 1676 р. втратили державотворчий потенціал і стали ареною збройної боротьби між іноземними державами. Несприятлива геополітична ситуація, залежність від московських царів не заважали гетьманам І.Самойловичу та І.Мазепі провадити різні заходи політичного, воєнного і дипломатичного характеру

для відновлення єдиної Гетьманської України. Слова Самойловича, які він написав у листі до полковника І.Новицького ("... *Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент* (управління гетьмана — авт.) *у з'єднання*"), були визначальними для всього періоду правління лівобережного гетьмана.

Повідомлений про можливий наступ турків на Правобережжя, І.Самойлович з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті якої були укріплені найбільші південні міста, а також дві столиці України — Київ і Чигирин. Стурбованість долею правобережних земель відбилась у зверненні Самойловича до стольника В.Тяпкіна: "*Між тим як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ*". Внаслідок таких дій гетьмана в Чигирині був сформований досить великий гарнізон із 7 тис. козаків і 5 тис. московських солдатів. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші. Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом із підрозділами Г.Ромодановського 28-29 серпня розгромив частину турецької армії коло Бужина, що спричинило відхід турків із-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил.

Так само героїчно діяв І.Самойлович і під час другого походу турецької армії в Україну, що відбувся в червні-серпні 1678 р. Як і під час попереднього нападу, гетьман виявив здібності полководця, стратегічно переігравши турецьких воєначальників. Коли візир Кара-Мустафа після майже двомісячної облоги здобув Чигирин, його виснажене військо опинилося перед свіжими і боєздатними силами І.Самойловича. Таким чином, завойовники знову були змушені покинути українські землі.

Обмеження у провадженні власної зовнішньої політики хоча й не давали змоги Самойловичу активно впливати на співвідношення сил у східноєвропейському регіоні, але компенсувалися за рахунок участі у підготовці та проведенні московсько-польських чи московсько-турецьких переговорів. Зважаючи на глибоку обізнаність українського гетьманату щодо стану справ у Східній Європі, московське дипломатичне відомство постійно радилося з урядом Лівобережної України. У листопаді 1677 р. стольник Карандєєв запропонував І.Самойловичу "... *порадитись з старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті*". Генеральному писарю В.Кочубею, який віз українські пропозиції до Москви, доручили сказати царю Федору про те, що не може бути й мови про уступлення Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної

України, а особливо Києва і Чигирина. У листі від 19 грудня 1677 р. Самойлович писав до дяка І.Іванова про те, що українським народом на переговорах з поляками "*як скотиною якою мали б торгувати*".

У січні 1677 р. польський резидент Свідерський скаржився московському уряду на те, що Самойлович називає себе "*гетьманом обох сторін Дніпра*" і займає "*дорошенкові міста*", на які претендувала Річ Посполита. Розуміючи, що міжнародна ситуація складається не иа його користь (крім того, гетьман враховував прагнення "князя Малої Русі-України" Ю.Хмельницького взяти під свій контроль правобережний регіон), І.Самойлович вирішив знищити всі фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі та Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап "великого згону".

Син гетьмана Симеон разом із окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Л.Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняв Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст, а також Черкас, Жаботина, Мошнів, Драбівки були "*на сю сторону* (Лівобережну Україну — авт.) *зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без остатку спалені*". До речі, цей період діяльності І.Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняними істориками, які звинувачують гетьмана у знищенні Правобережної України.

Для укладення мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі московського посольства вирушив представник гетьманського уряду С.Ракович, що мав право дорадчого голосу. Перед тим стольник В.Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Однак після підписання Бахчисарайської угоди і, особливо, отримання в 1682 р. "списку" з неї лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "*... із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо.., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити*". Невдовзі посол Тяпкін звітував перед царем: "*Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й.Ц.В... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В.Г.* (Великий Государ — авт.) *його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за віднятття честі його*

обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою" (підкреслення наше — авт.).

У грудні 1683 р. гетьман Самойлович відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії у Каджині. На нашу думку, це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, на прикладі попередніх переговорів в Україні добре знали, чим закінчуються такі "запрошення". Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: "*... земля на тій стороні Дніпра українська*".

Незабаром у листах до стольника С.Алмазова, окольничого Л.Неплюєва, думного дяка Є.Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти ймовірного укладення московсько-польського "Вічного миру". У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г.Самойловича та І.Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монархові. Результатом активного втручання гетьманської влади у переговорний процес став запис у сьомій статті все ж таки укладеного "Вічного миру" пункту про відкладення питання щодо належності правобережних земель "*від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин*". Московські посли, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з даної проблеми, "*... а допоки про те не учиниться достатній договір і постанова, ті місця мають бути порожні*". Царське посольство на чолі з Б.Шереметьєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р., отримало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що на вимогу гетьмана І.Самойловича потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель". 22 грудня польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував договір, але остаточне вирішення долі подніпровських земель було відкладено на невизначений термін.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до польського монарха з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III він стверджував, що Правобережжя дісталося московському царю від султана та було здобуто його сином Симеоном у Ю.Хмельницького, внаслідок чого з'єдналося з рештою України. В іншому документі, "Пунктах від Самойловича гетьмана", лівобережний правитель переконував польського короля: "*А як на тій чигиринській* (стороні —

авт.) *Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й.К.М. уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилеглі і належать!*" (підкреслення наше — авт.). Тому Самойлович вимагав від короля, щоб "*перелічені власні землі наші при нас були залишені. Які хоч в пустці, а нехай будуть наші*". У листі до коменданта Білої Церкви С.Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включно з Білою Церквою, здавна належали українському народу і Війську Запорозькому, і запитував: "*... то для чого б грунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?*"

Цілеспрямована "правобережна" політика І.Самойловича, що розходилася із прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду в чолобитній до царя (липень 1687 р.), старшина відзначала, що І.Самойлович "*про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так як нам потрібно*". Слід зауважити, що більшість вітчизняних істориків переконана: гетьман Самойлович дотримувався думки про иеобхідність об'єднання територій обабіч Дніпра до останніх днів свого правління.

Новообраиий гетьман Лівобережної України І.Мазепа на початку свого володарювання провадив більш поміркованy політику щодо Правобережжя. За Коломацькими статтями, укладеними між ним та московським урядом, Мазепа був змушений визнати, що "*по тим же договорам* ("Вічним миром" — авт.) *уступлено в сторону королівської величності Польської і в ті місця не вступати й до порушення договорів ніяких причин не давати*". Отже, за спостереженням історика М.Андрусяка, І.Мазепа, на відміну від свого попередника, у питанні про повернення правобережних земель спочатку йшов у річищі московської політики. Водночас він міг впливати на позицію московського двору в російсько-польсько-турецьких відносинах і, таким чином, коригувати свої зовнішньополітичні заходи.

Підтримуючи стосунки з правобережним полковником С.Палієм, гетьман Мазепа намагався втілити в життя свої наміри щодо прилучення Правобережжя. До всього, міжнародна ситуація дозволяла підтри-

мувати відносини з ним не лише за допомогою листування. Європейська програма дій, вироблена країнами, що входили до "Священної ліги", передбачала воєнні походи українського козацтва проти Кримського ханства та інших васалів Османської імперії. Протягом 90-х рр. правобережні полки разом із лівобережними українськими військами часто здійснювали походи в татарські степи. Це давало змогу підтримувати більш тісні контакти між Правобережжям та Лівобережжям. І.Мазепа та С.Палій провели кілька особистих зустрічей для вироблення спільного плану заходів щодо визначення політичного становища правобережних земель. Протягом останнього десятиліття XVII ст. між Мазепою та Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина і Фастова прибували посли з обох боків Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеної за міжнародними угодами України.

У травні 1704 р. І.Мазепа отримує наказ Петра І ввести лівобережні козацькі полки на Правобережжя для допомоги королю Августу II в його боротьбі з військами шведів та їхнього ставленика на польський трон С.Лещинського. Вже 29 травня гетьман доповідав із табору над р.Стугна, що полковники Палій, Самусь та Іскра "*рушили з домівок і йдуть при своєму боці в обозі з своїми людьми*".

Згідно зі свідченнями Г.Грабянки, в червні у таборі поблизу м.Паволоч правобережний гетьман Самусь передав Мазепі булаву, бунчук та королівську грамоту на звання гетьмана. Так І.Мазепа, який доти формально титулувався "**гетьманом обох сторін Дніпра**", став справжнім правителем об'єднаної Гетьманської України.

Невдовзі гетьман, зважаючи на великий авторитет полковника С.Палія серед усього правобережного, а також частини лівобережного козацтва, визнав за краще для себе усунути від влади героя "другої Хмельниччини". Універсалом від 1 серпня 1704 р. на посаду білоцерківського полковника був призначений М.Омельченко.

У червні наступного року 40-тисячне військо під керівництвом Мазепи зайняло Київщину, Волинь, Східну Галичину й досягло Белзького воєводства. Для своєї резиденції гетьман вибрав м.Дубно на Волині. Наприкінці 1707 р. І.Мазепа повідомляв, що "*у воєводствах Брацлавському, Київському і Подільському, між ріками Дністром і Бугом мешкають козаки, мають своїх полковників і сотників*". З цього випливає, що до моменту антиросійського виступу Мазепи у 1708 р. майже вся територія Правобережної України перебувала під його владою.

Політичні заходи гетьманської влади Лівобережної України в останній чверті XVII- на початку XVIII ст. були спрямовані на відновлення єдиної Української держави. Однак несприятлива зовнішньо-

політична ситуація і залежність від московської дипломатії унеможливили здійснення планів щодо взяття втрачених територій Правобережної України під "*гетьманський регімент*".

"УКРАЇНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО" В ТУРЕЦЬКИХ ПЛАНАХ

Османська імперія, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, у другій половині XVII ст. переживала нелегкий час. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта імперії намагалася надати нового поштовху ідеї "священної війни з невірними", щоб зупинити кризові явища всередині країни. Антитурецький за своїм характером Андрусівський договір 1667 р. між Польщею і Московщиною докорінно змінював розстановку сил у Східній Європі та був небезпечний для геополітичних планів Османської імперії і залежного від неї Кримського ханства.

У двох війнах з Польщею (1667-1672, 1673-1676 рр.) та в одній з Московською державою і Лівобережною Гетьманщиною (1676-1681 рр.) турецький султан Магомед IV здобув право поширення своєї протекції на Правобережну Україну. Слід відзначити, що одним із головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії було наступне положення: "... *те, що меч ісламу здобув від гяурів, уже ніколи не може бути добровільно віддане*". Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті століття робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Війська Запорозького під владу польського чи московського монархів.

Улітку 1676 р. Магомед IV звільнив із в'язниці Юрія Хмельницького, а після офіційного зречення П.Дорошенка проголосив його гетьманом і став готуватися до походу в Україну, щоб утвердити там владу новопроголошеного володаря "Українського князівства".

Ю.Хмельницький отримав титул "**князя малоруської України і вождя Війська Запорозького**" (в інших документах — "**князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького**", "**князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького**", "**князь України**", "**князь Руський**"). Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка і письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України.

У лютому 1676 р. Ю.Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства

Рис. 44. Гетьман Юрій Хмельницький.

підкоритися його владі. Цей документ у Правобережну Україну мав відвезти призначений Хмельницьким наказний гетьман Євстафій Астаматій (Гиковський, Остаматенко, Стоматенко). Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя в його володіння. Він також видає універсали від свого імені, де "*по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув*". Весною Хмельницький призначив свого писаря Григорія (?) полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком був поставлений Коваленко.

Незабаром, наприкінці квітня 1677 р., Ю.Хмельницький із невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, прагнучи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, в яких говорилося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також "*жити спокійно не побоюючись татарських набігів*" (!?). На початку серпня турецьке військо підійшло до Чигирина й стало табором під його стінами. Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі — невідомо. Знаємо лише, що правобережний гетьман у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном. Воєнний похід 1677 р. закінчився невдало для Ібрагім-паші і, особливо, Ю.Хмельницького. "*Три дірки має в грудях, з яких іде кров... Мовив до своїх з плачем, повернувшись від сераскера, хіба я винен, що козаки не дотримують слова*", — так описували відступ Хмельницького з України очевидці тих подій. Крім того, повідомлялося, що правобережний гетьман перебуває під постійним наглядом турків і не може приймати самостійних рішень.

Більш вдалим для Османської імперії був другий Чигиринський похід улітку наступного року, під час якого Ю.Хмельницький у листі до Яна III Собеського з табору турецької армії під Бендерами вимагав: "*... щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить.., ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмський підписав*". До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення у Брацлавський полк. Представником Хмельницького в Туреччині тимчасово став Є.Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського гетьмана, але був дуже незадоволений, отримавши відомості про те, що замість 2 тис. обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький дав тільки "старого Аста-

Рис. 45. Турецький сіпаг XVII ст.

матія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка (?), Апостола" з кількома сотнями людей.

У липні полковник Коваленко вирушив здобувати Немирів і Кальник. Наприкінці місяця загін Ю.Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 серпня сотні Є.Астаматія та І.Яненка-Хмельницького "*вогняними кулями місто* (Чигирин — авт.) *і замок запалили*". Перед головним штурмом Чигирина турецьке командування на чолі з візирем Кара-Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І.Самойловича, а має намір лише вигнати із столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, Кара-Мустафа відправив Ю.Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя. 23 серпня в універсалі до жителів Канева "сарматський князь" наказував підкоритися новопризначеному наказному гетьману І.Яненку-Хмельницькому, а також звинувачував московські війська у спустошенні правобережних земель. Такий же універсал був відправлений до жителів Черкас і всього населення "задніпровської" України. Владі наказного гетьмана І.Яненка иевдовзі підкорилися Черкаси, Корсунь, Мошни і Жаботин.

Перебуваючи у Немирові, Хмельницький весь час нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління гетьмана. Головною підставою для такої затримки, з погляду короля, було хибне титулування Ю.Хмельницького. Зважаючи на протест Яна III, турецький султан иевдовзі заборонив своєму підданому "*писати неучтиві листи до польського короля*", а також наказав, щоб він не претендував на зайняття Білої Церкви і Паволочі доти, доки не відбудеться турецько-польська комісія з розподілу території. Можливо, що наприкінці 1678 р. Ю.Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв із турецької столиці, що українському гетьману "*дуже погано тут, навіть житла не має*". Щоправда, згідно з даними інших джерел, він у той час перебував у Немирові.

Наступного року Ю.Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втікли або були "зігнані" І.Самойловичем у Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І.Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під Козельця і Носівки до Корсуня. Через кілька тижнів війська Ю.Хмельницького разом із загонами Білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнии, Городище, Горошино, після чого Ю.Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жа-

ботин. Відділи І.Яненка оволоділи Пісками, Яблуневом, Золотоношею, але 2 лютого були розбиті під Лубнами. Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, І.Самойлович навіть наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом року з Немирова на Лівобережжя ним висилалися лише окремі загони для переселення людей і підпалення лівобережних українських містечок.

На жаль, досить обмеженою є документальна база про діяльність Ю.Хмельницького у 1680-1681 рр. Відомо, що у квітні 1680 р. він знову вимагав від коменданта Білої Церкви здачі фортеці, а також погрожував польському королеві війною. У червні того ж року на службу до Речі Посполитої перейшли дві корогви мультянів, що перед тим перебували у військах Хмельницького. 9 червня 1681 р. С.Куницький повідомляв, що у Немирові вже управляв "намісник" Хмельницького Таращенко (Тарасеико), який у цей час затримав якогось польського капітана.

Отже, не викликає сумніву той факт, що десь на початку літа Ю.Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, по дорозі до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує кілька версій його смерті (свідчення С.Величка про повернення Хмельницького в Правобережну Україну в 1685 р. поки що не підтверджуються документальними джерелами).

Після відібрання у Ю.Хмельницького "князівства" турецький султан призначив Правобережну Україну до володінь молдавського господаря Г.Дуки. Це відбулося в червні 1681 р. Дії Магомеда IV вкотре підтвердили тверді наміри Порти щодо утвердження її впливу в даному регіоні Східної Європи. З другого боку, ці заходи турецького уряду засвідчували визнання державної автономії більшої частини правобережних земель. Адже обов'язком "**господаря земель Молдавських і України**" (так іменувався Г.Дука) перед султаном було лише надання певної кількості військ для турецької армії та успішна колонізація краю. Отримавши Правобережну Україну, господар звернувся до традиційних форм управління регіоном, призначивши від свого імені наказним гетьманом Я.Драгинича (Грединовича). "*Вчора підтверджено господаря на державі, віддано йому Україну, щоб під його урядом була; має вислати господар до Немирова гетьмана... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цезарські при одібранні нової держави, за звичаєм турецьким* (підкреслення наше — авт.)", — повідомляв шляхтич О.Балабан у листі до Варшави від 26 червня 1681 р.

Г.Дука оголосив про заснування багаторічних "слобід", у зв'язку з чим, за висловом М.Костомарова, народ "*посунув натовпом*" у Правобережну Україну. Люди, головно, приходили з Лівобережжя. На гнівні листи І.Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він тільки переводить людей на попереднє місце проживання. Господар аргументував це тим, що, згідно з Бахчисарайським договором 1681 р., українці, які були виведені Самойловичем з Правобережжя в попередні роки, вже стали підданими турецького султана.

Через деякий час, улітку 1684 р., Порта проголосила новим гетьманом "турецької" частини Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Перед цим полковник Сулименко підкорявся "польському" гетьману С.Куницькому. У грудні 1683 р., під час походу на Молдавію, він був захоплений у полон і визнав протекцію турецького султана. Витіснення з Правобережжя Дуки та його намісника у Немирові Драгинича було значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т.Сулименка стало відвоювання Немирова, який, з огляду на вдале географічне розташування, був важливим стратегічним центром Правобережжя. У листопаді 1684 р. Сулименко разом із татарськими військами сина хана Селім-Гірея І протягом близько трьох тижнів намагався відбити Немирівську фортецю у гетьмана А.Могили. Водночас "турецький" гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на тій підставі, що султан надав йому право володіти Правобережною Україною. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, визнавали зверхність Т.Сулименка. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися — "козацькому" чи "турецькому". Однак Сулименко, незважаючи на допомогу татар, так і не зміг оволодіти Немировом.

Ця поразка не зупинила турків. Вони доручили татарському солтан-калзі "*в Немирові замість Сулимки Самченка осадити*". Ханський син надав новому гетьману Самченку кілька тисяч своїх людей і наказав узяти правобережну столицю. Але ця воєнна акція також закінчилася невдало. За оцінкою історика Б.Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Т.Сулименка і Самченка в середині 80-х рр. звела нанівець попередні зусилля Г.Дуки в справі колонізації правобережних земель. Після марних спроб утвердити своїх гетьманів султан Магомед IV віддає ініціативу в справі вирішення долі Правобережної України в руки татарських ханів.

Отже, слід відзначити, що геополітичні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити міжнародні позиції урядів Польщі та Росії й

Рис. 46. Татарський вершник кінця XVII ст.

не дати їм змоги виступити "єдиним фронтом" проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Магомеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію в Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу на Центральну та Східну Європу. Саме тому Порта намагалася підтримувати інститути Війська Запорозького ("князівство" Ю.Хмельницького в 1677-1681 рр., гетьмаиства Г.Дуки, Т.Сулименка та Самченка в 1681-1685 рр.) на землях Київщини і Брацлавщиии й не заважала кримському урядові протегувати гетьманам "Ханської України".

"КОЗАЦЬКИЙ" КОРОЛЬ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ У XVIII СТ.

"*При кому козаки, при тому й залишається Україна*" — таким принципом керувався протягом свого правління (1674-1696 рр.) король Ян III Собеський. Ще перебуваючи на посаді великого коронного гетьмаиа в 1667-1674 рр., син героя битви під Хотином 1621 р., відомого польського літописця Якуба Я.Собеський виявив себе політиком, який добре розуміється на "українсько-козацькій проблемі". Вміла політична і збройна боротьба за право володіння Правобережиою Україною з гетьманом П.Дорошенком і султаном Магомедом IV стала однією з головних причин його обрання на королівський трон Речі Посполитої.

На початку 70-х рр. серйозним геополітичним суперником Польщі в східноєвропейському регіоні стає Османська імперія. "*Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких*", воиа "*не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманим військом*", "*король все зробить для козаків аби пішли під його руку*" — такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної верхівки Корони Польської. При цьому панівні кола Польсько-Литовської держави виявляли добру обізнаність у відносинах між королями та козацтвом сторічної давності. "*Затягнув Стефан Баторій 6 000 козаків запорожських, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6 000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали...*" — згадував чернігівський воєвода С.Беневський у 1675 р.

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є.Гоголя на свої коронаційні урочистості до Варшави. За королівського сприяння нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. ухвалюють окремі постанови щодо козацької організації Правобережної України. Згідно із сеймовими рішеннями, козакам надавалося право розміщуватись у Днмерському старостві (Полісся), виплачувались певні суми з коронного скарбу. Зважаючи на воєнні плани польського керівництва, наказний гетьман мав сформувати 4-тисячне військо для боротьби проти турецької армії.

У квітні 1680 р. Ян III скаржився М.Радзивіллу, що Ю.Хмельницький має намір оволодіти Білою Церквою, і відзначав: "... *коли нам до війни прийде з турками буде то не останній раз ... той лотр не тільки комендантові нашому, але й нам так буде грозитись*". У зв'язку

з цим польський король іде на дипломатичну хитрість, неодноразово заявляючи, що, згідно з Бучацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими в 1678 р. в Константинополі журавненськими статтями) договорами, Правобережна Україна має належати козакам ("Ukraina Cosacis cedat"). На його думку, Порта не мала права втручатися в справи України, позаяк сама віддавала її козацьким гетьманам. Певна річ, у даному випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували під керівництвом Є.Гоголя та були підвладні Польщі. Отже, згідно з логікою Яна III Собеського, Правобережжя повинно було перебувати під королівською владою.

Велике занепокоєння серед варшавських кіл викликала звістка про передачу "турецької" частини правобережних земель під управління молдавському господарю Г.Дуці. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалося, що "*Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати, а потім і цілу Європу*". З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польський монарх Правобережній Україні та її козацькому устроєві у східноєвропейському геополітичному просторі. У тому ж році депутати вального сейму закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства і не інформує про зміст переговорів з ними. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III нагадав депутатам, для чого Речі Посполитій потрібно підтримувати зв'язки з українськими козаками. Як приклад він навів події Хотинської битви 1621 р., "*... коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000*".

Саме наприкінці 1683 р. польський король наказав виготовити булаву і печать з "*гербом старожитнім України*" для вручення їх правобережному гетьману С.Куницькому. Згодом ці козацькі клейноди перейшли до його наступника А.Могили. Після смерті Могили вони потрапили до рук коронного гетьмана С.Яблоновського, але невдовзі король наказав передати їх новопризначеному в 1689 р. гетьману Гришку.

Уряд Речі Посполитої розумів, що успішне вербування козацьких полків пов'язано з правовим розв'язанням проблеми надання території для козацької організації Правобережної України. На початку 1684 р. король у своєму універсалі до правобережного козацтва дозволив йому колонізувати українські землі, що були винищені попередніми війнами: "*... з жінками і дітьми поселяйтеся безпечно Вірності Ваші, розпочинайте щасливо і розповсюджуйте господарство, життя здорове і веселе, як в Батьківщині-Матері, великої і неодмінної на завжди певної протекції нашої і Речі Посполитої*". Дещо пізніше Ян III Собеський

конкретизує свої слова, дозволяючи козацтву розміщатися в межах території "... *коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані*". Наміри польських урядових кіл колонізувати Правобережну Україну в даний період збігалися з прагненням козацтва освоїти втрачені раніше "дідичні" землі. Водночас королівські універсали не розкривали механізму взаємовідносин козацької адміністрації з місцевою владою, що невдовзі призвело до великих иепорозумінь між українцями та поляками.

Рис. 47. Запорозький козак.

Заклики короля привертали на землі правобережного Подніпров'я сотні людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі й навіть Молдавії та Волощини. На сенатській комісії в грудні 1684 р. Ян III вимагав не заважати йому провадити політику якнайшвидшого "затягнення" козацького війська. На вальному сеймі 1685 р. король виступив ініціатором ухвалення спеціальної постанови-конституції щодо козацтва Правобережної України, в якій підтверджувалося їхнє право на володіння подніпровськими землями. Крім того, згідно з її положеннями, новообраному козацькому гетьману А.Могилі надавалося право видавати "приповідні" листи на формування нових полків представникам козацької старшини (раніше вони видавалися лише польській шляхті).

Король Ян III Собеський підтримував тісні особисті стосунки з керівниками козацької організації на Правобережжі. Відомі його послання до гетьманів С.Куницького, А.Могили, Гришка, Самуся, полковників С.Палія, Д.Федоровича та інших правобережних старшин. Заохочуючи козацтво до рішучої боротьби проти турецько-татарської агресії, польський король надавав козацькій верхівці право на володіння окремими землями і поселеннями. Весною 1687 р. наказний гетьман М.Булига прийняв у володіння частини сіл Геєвичі і Жолони Овруцького повіту. Наступного року полковник С.Палій отримав від короля привілей на с.Романівку, що розташовувалося в білоцерківському старостві. Відомо, що й інші козацькі керівники одержали привілеї на володіння деякими правобережними маєтностями.

Такий "лібералізм" польського монарха став можливим з огляду на те місце Правобережної Гетьманщини, яке відводилося їй у геополітичних планах країн "Священної ліги" (як відомо, її членом була Річ Посполита). Протягом останнього десятиліття XVII ст. правобережні козацькі полки майже щороку брали участь у спільних із лівобережними українськими військами походах проти Кримського ханства.

Існує значна кількість праць польських істориків, в яких короля Яна III звинувачують у надмірному "козакоманстві". Не дискутуючи із зарубіжними колегами, відзначимо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його великим бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем воєнної загрози з боку Османської імперії та дипломатичними зобов'язаннями королівського двору перед урядами європейських країн. "*Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її наймірнішим щитом*", — відзначав у 1684 р. німецький дослідник Й.Мюллер, який одним із перших у Європі захистив магістерську дисертацію з історії козацтва. Втім, Ян III протягом свого правління так і не зміг стабілізувати польсько-українські сто-

сунки, що неухильно погіршувалися за браком проекту практичного розв'язання "козацької проблеми".

Август II Сильний, який був обраний королем у 1699 р., хоч і розумів важливість воєнного потенціалу козацької організації, однак уже не керувався принципом "*при кому козаки, при тім і Україна*", якого дотримувався його попередник. Натомість він обіцяв шляхті повернути правобережні території Речі Посполитій "*чи то війною, чи після постанови миру*" з Туреччиною. Характерно, що правобережному козацтву також відводилося певне місце в королівських планах. Август II листувався з полковником С.Палієм, надавав фінансову і матеріальну допомогу наказному гетьману Самусю.

На початку 1702 р. Август II видав універсали до правобережного Війська Запорозького, в яких говорилося, що, згідно з сеймовою конституцією 1699 р. про "*ліквідацію козаків у Київськім і Брацлавськім воєводствах*", козацьким полковникам належить розформувати свої підрозділи.

Політика королівських урядів Яна III Собеського та Августа II Сильного відзначалася прагненням використати козацьку організацію для утримання своєї влади над Правобережною Україною. Підпорядковуючи "козацьку" колонізацію українських земель своєму контролю, політичні кола Речі Посполитої керувалися не лише політичними, а й економічними інтересами. З другого боку, через відносну слабкість державного устрою Польща потребувала воєнної допомоги українського козацтва в боротьбі з Османською імперією та для поширення свого впливу в Європі.

За правління останніх королів Речі Посполитої Августа III Саксонського (1734-1763 рр.) та Станіслава Августа Понятовського (1764-1795 рр.), коли більшість політичних рішень у державі ухвалювалася окремими магнатськими "фаміліями" Чарторийських, Потоцьких, Санушків та ін., "українсько-козацьке" питання вже не входило до порядку денного вальних сеймів та воєводських сеймиків. Натомість ще наприкінці другого десятиліття XVIII ст. серед найвищих магнатсько-шляхетських кіл набув поширення так званий "Проект знищення Русі". Це не був державний документ, однак його теоретичні положення поділяло чимало тогочасних польських політиків. Щоб зрозуміти антиукраїнський характер цього трактату, наведемо лише кілька цитат невідомого автора: "*... Шляхта руського* (українського — авт.) *обряду й уніати, а тим більш схизматики не повинні допускатися на жодні посади в своєму рідному краю... Річ Посполита повинна... віддати усіх таких фанатичних прихильників своєї віри* (православної — авт.) *татарам на поталу... А тоді спустілий край заселити людьми польськими й мазовецькими...*"

За словами сучасних істориків В.Смолія та В.Степанкова, утвердження польського панування в Правобережній Україні у XVIII ст. супроводжувалося відновленням не лише національно-релігійного гніту, а й моделі соціально-економічних відносин, яка існувала на цих землях до 1648 р. Характерними рисами такого устрою були домінування великої феодальної земельної власності, фільваркове господарство та кріпацтво.

Згідно з дослідженнями окремих науковців, уже з 1709 р. Річ Посполита фактично потрапила під протекторат Російської імперії, яка не була зацікавлеиа в стабільному розвиткові Польсько-Литовської держави. Так, за сприяння царського двору Катерини II у 1767 р. виникло три шляхетські конфедерації проти короля, а протягом 1768-1769 рр. їх нараховувалось уже 36. Більшість антиурядових виступів відбувалася на землях Правобережжя й нерідко супроводжувалася гонінням на православних, що, в свою чергу, спричинювало стихійні повстання українського селянства.

Слід відзначити і той факт, що у XVIII ст. в Правобережній Україні рідко можна було зустріти українського православного шляхтича: завершувався процес "добровільно-примусової" полонізації й покатоличення. Щоправда, наприкінці століття траплялися поодинокі випадки зворотного характеру. Широкого розголосу набув вчинок князя А.Яблоновського (1769-1791 рр.), який у 1788 р. перейшов із римокатоликів до уніатів, став носити козацького оселедця й під іменем Миколи ревно дотримувався українських традицій.

ПІД ІНОЗЕМНОЮ ВЛАДОЮ

Правобережна Україна-Гетьманщина з 70-х рр. XVII ст. поступово втрачала свій державотворчий потенціал. Іноземні держави, захоплюючи правобережні землі, впроваджували тут власний адміністративно-територіальний устрій. Уряди Польщі і Туреччини за всяку ціну намагались утримати їх під своєю владою.

Ще в 1672 р. Османська імперія, відвоювавши у поляків Поділля, включила його до свого складу. Кам'янецький еялет, який охоплював територію колишніх Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського й Уманського полків козацької України, проіснував під султанським управлінням до 1699 р. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, що призначався султаном і мав усю повноту влади на підлеглій території. Еялет поділявся на чотири адміністративні одиниці — санджаки, яким підпорядковувалися менші округи — нахії.

Згідно з традиційною османською процедурою, сформованою ще в XVI ст., першим етапом організації завойованої території був перепис місцевого населення. На Поділлі він провадився турецькими чиновниками відразу після укладення Бучацького перемир'я з поляками.

Вирішення економічних питань було другим етапом "подільської" політики турків. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв і представників військово-служобової еліти. Відтак підраховувались очікувані прибутки, які разом із привілейованими листами на земельні наділи вносилися до спеціальних щоденників — дефтерів. На початку 80-х рр. процес утвердження турецької адміністрації на Поділлі завершився. Але в наступні роки (1683-1699) влада бейлербея обмежувалася, головно, невеликим районом навколо Кам'янця-Подільського, який облягали й блокували поляки та українські козаки.

Війська Речі Посполитої, щоб викликати голод серед кам'янецької залоги, розпочали систематичні акції щодо виселення подільських селян до сусідніх воєводств. У листопаді 1684 р. єпископ С.Воєнський повідомляв до Варшави: "... *ми спустошили решту країни навколо Кам'янця ... виселили в інші сторони мешканців усіх ближніх сіл і містечок*". Наприкінці XVII ст. Польщі за підтримки країн "Священної

Рис. 48. План Кам'янця-Подільського. XVII ст.

ліги" все ж таки вдалося повернути цю частину Правобережної України під свою владу.

Відновлення та функціонування польського державно-політичного устрою на правобережних землях (остання чверть XVII-XVIII ст.) відбувалися зі значними труднощами. Породжені внутрішніми негараздами та причинами зовнішньополітичного характеру, вони не давали змоги уряду Речі Посполитої повністю підкорити "свавільний" край. Поразка українського народу у Визвольній війні призвела до поступового відновлення в Правобережній Україні воєводсько-повітового поділу в складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств.

Найвищими за рангом урядовцями тут були воєводи. Адміністративні обов'язки щодо управління краєм покладалися на сеймики, які періодично збиралися магнатами й шляхтою кожного з воєводств. На сеймиках вирішувались усі важливі економічні, воєнні, судові та інші питання. Київська шляхта збиралася в Житомирі, волинська — в Луцьку, подільська — в Кам'янці-Подільському (під час турецького панування — у Львові), брацлавська — у Володимирі. Сеймики

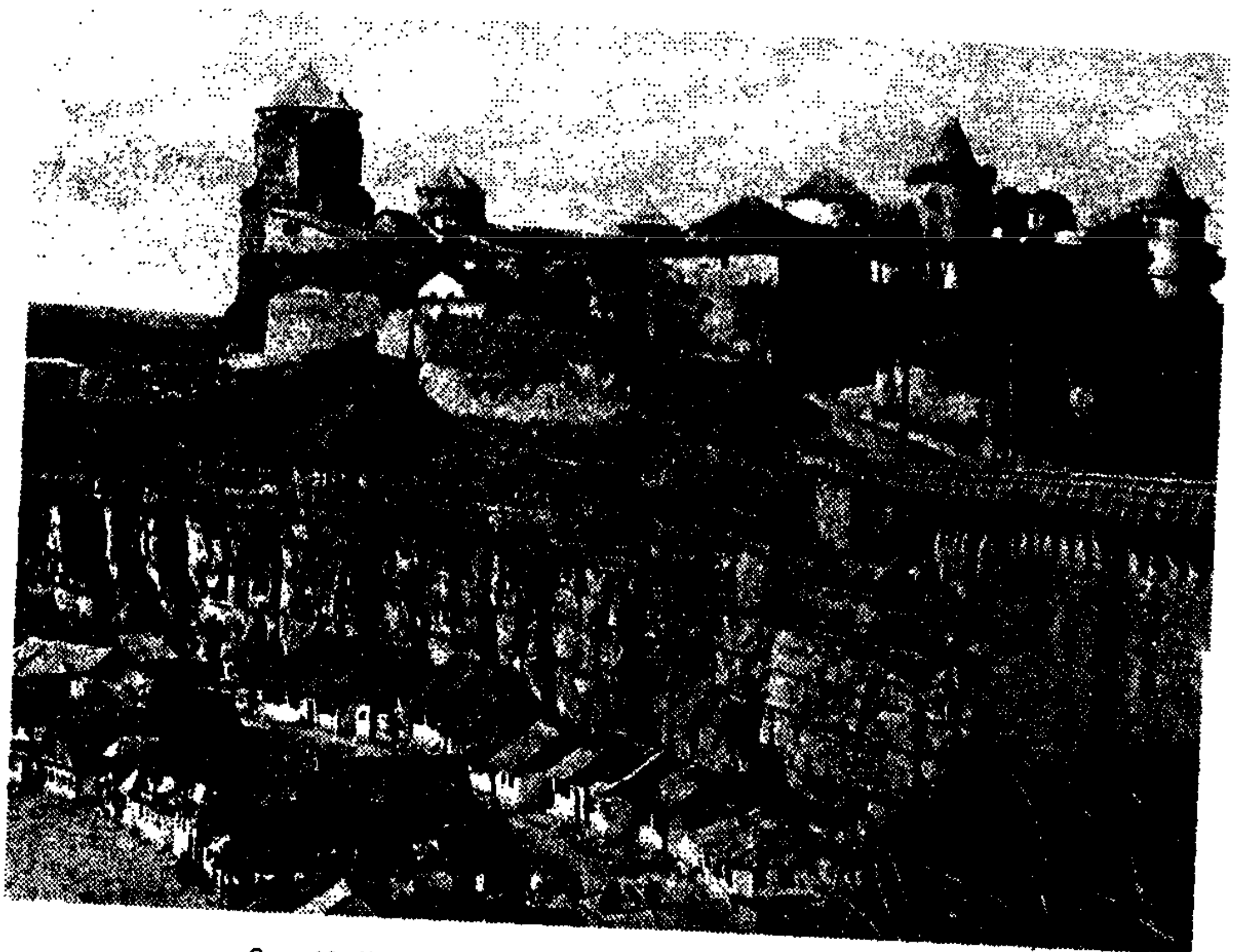

Рис. 49. Кам'янець-Подільська фортеця. Фото XIX ст.

обирали послів до головного (вального) сейму країни. Депутати повинні були обстоювати на ньому вимоги місцевої шляхти, що оформлялися в спеціальних письмових інструкціях. Поряд із обговоренням регіональних проблем на засіданнях сеймиків розглядалися й питання загальнодержавного характеру.

Першорядним завданням у царині формування власної політики щодо Правобережної України панівні кола Речі Посполитої та Османської імперії вважали вирішення козацького питання. Територія наддніпрянського Правобережжя, південно-східна частина Київщини та Брацлавщина розглядалися турецьким урядом як козацькі землі, де під протекторатом султана мав управляти український гетьман. Однак спротив, з одного боку, Московської держави й Лівобережної Гетьманщини, а з другого — польського короля, перешкодив Порті утвердити тут свій вплив.

Натомість верхівка Речі Посполитої вважала територію Правобережжя історичними польськими землями, які внаслідок "козацького свавілля" лише на певний час вийшли з-під її влади. Щоб колонізувати й захистити відроджені східні воєводства від турецької загрози, король Ян III Собеський знову звертається по допомогу до козацтва. Надаючи в 1685 р. козакам "прадавні привілеї й вольності", уряд Польщі цілком свідомо намагався повернутися до тих правових норм у польсько-козацьких відносинах, що існували напередодні Визвольної війни. Страх перед можливістю поширення влади лівобережних гетьманів на Правобережну Україну змусив короля дозволити козакам заселяти територію колишньої козацької республіки, створювати органи місцевого самоврядування.

Невдовзі козацтво, як здалося польським урядовцям, виконало свою місію. Знищення за домовленістю з російським царем правобережного козацького устрою не дало панівним колам Речі Посполитої бажаних результатів. Слабка державно-адміністративна влада не могла забезпечити ефективного управління Правобережною Україною у XVIII ст. Чисельність відділів коронного війська, яке базувалося в Київському, Брацлавському, Волинському та Подільському воєводствах, не перевищувала 4-6 тис. чоловік. Водночас надвірна міліція з місцевих магнатів складалася з 2-3 тис. осіб. Відцентрові тенденції всередині країни призвели до того, що саме велике магнатство стало визначати політику щодо населення Правобережжя, яка в багатьох випадках не сприяла нормалізації польсько-українських взаємовідносин. Польська еліта протягом усього століття так і не спромоглася вирішити "українське питання", що стало однією з причин занепаду колись наймогутнішої держави Східної Європи.

Згідно з другим поділом Речі Посполитої (1793 р.), землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині ввійшли до складу Російської імперії. Правобережна Україна поділялася на Ізяславську і Брацлавську губернії, які незабаром перетворились у намісництва. Здійснюваний російським урядом адміністративний поділ Правобережжя не враховував специфічних особливостей окремих його регіонів, а тому в 1797 р. за наказом царя Павла І було утворено Київську, Подільську й Волинську губернії. Російська влада иад Правобережною Україною, так само, як польська чи турецька, була іноземною для корінного населення й не забезпечувала його повнокровного розвитку.

§3. Козацька держава та визвольні рухи

"ВІД ДНІПРА ДО СЛУЧІ"

Хоча за міжнародними договорами другої половини XVII ст. Правобережна Україна й потрапила під вплив польського короля і турецького султана, влада кожного з цих монархів була тут спочатку суто номінальною. Попри те, що спроби українців утвердити власну державу не мали успіху на теренах Правобережжя, прагнення до визвольних змагань і далі жило у свідомості козацької еліти. У 80-х рр. тут став відроджуватися головний чинник української державності нової доби всесвітньої історії — полково-сотенний устрій. Нового поштовху до розвитку дістав також інститут гетьманства.

Події Визвольної війни постійно змінювали територію і кордони Української козацької держави. Крім того, починаючи з першої половини 60-х рр., вони істотно впливали на розвиток Правобережної Гетьманщини як її складової частини. Зважаючи на постійні воєнні дії, які велися між Польщею і Туреччиною, татарські напади та спротив польської шляхти, розміри території, яку займала Правобережна Україна-Гетьманщина, у 90-х рр. XVII ст. не були сталими. Козацький устрій

обіймав межі колишніх Київського (правобережної частини), Білоцерківського, Паволоцького, Корсунського, Уманського, Брацлавського, Черкаського, Чигиринського, Тарговицького і Могилівського полків. Новоутворений Фастівський полк як адміністративна одиниця охоплював частину територій Білоцерківського, Паволоцького, Тарговицького та Київського полків, що зникли в середині 70-х рр. Його очолював полковник С.Палій, який у цей час репрезентував владні структури козацької державності в Правобережній Україні. На південно-західних землях Білоцерківського полку в роки Визвольної війни виник Богуславський полк, який частково поширювався на південні райони Паволоцького. Ним керував наказний гетьман Самусь (Самійло Іванович), який наприкінці 80-х рр. намагався відродити Кальницький (Вінницький) полк. Дуже важливу роль у процесі відродження інститутів української державності відіграло відновлення Брацлавського полку на чолі з А.Абазином. Його влада поширювалася не лише на територію, яку цей полк займав у 50-ті - 70-ті рр., а й на окремі сотні тогочасних Уманського, Кальницького і Могилівського полків. На південній Київщині за допомогою полковника З.Іскри відновив свою діяльність Корсунський полк, який поширювався на частину території зниклих Канівського, Черкаського і Чигиринського полків.

Наприкінці 80-х рр. починає функціонувати традиційний західний кордон Правобережної Гетьманщини. Про те, що полковник Палій "узурпував собі владу" на землях, які охоплювали територію від Дніпра по р.Случ, говорилося ще на сеймі 1688 р. Те ж саме засвідчував один із депутатів вального сейму в 1692 р: "*... згідно гадяцьких пактів привласнює* (Палій — авт.) *собі якусь монархію аж по Случ*". У тому ж році королівський комісар С.Дружкевич скаржився до Варшави, що фастівський полковник створює "*удільну провінцію*" й претендує зайняти всі українські правобережні землі до кордону Київського воєводства з Волинським. Неодноразово відзначав політичне "свавільство" козацької старшини, яка в 90-х рр. установлювала власні кордони, коронний гетьман С.Яблоновський. Восени 1692 р. козацькі сотні перебували у містечках південно-східної Волині — Любарі, Лабуні, Полонному і Грицеві, а західна межа козацького устрою проходила по лінії Демидів-Литвинівка-Бородянка-Радомишль-Коростишів.

Північний кордон Української козацької держави в цей період зазнавав постійних змін. Спочатку він проходив по річках Прип'ять і Словечна, які безпосередньо межували з Великим князівством Литовським. Під час визвольної боротьби північні райони Київщини, на які поширилася влада С.Палія, територіально зменшились і стали обмежуватися р.Уж, а згодом р.Тетерів, хоча в окремі роки козацький устрій

поширювався на територію більшої частини Овруцького повіту. Саме на р.Тетерів, поблизу Іванкова, у 1694 р. відбулося укладення перемир'я між військами польського регіментаря Б.Вільги й українського полковника С.Палія. У липні 1696 р. коронний референдар С.Щука скаржився на те, що правобережні козаки захопили Горностайпільську, Бородянську і Казаровицьку волості. "*Щоб війська польські на цю сторону Тетерева, де товариство його Палієве ... не переходили*", — писав лівобережний гетьман І.Мазепа до Москви в грудні 1699 р., повідомляючи про намагання фастівського полковника встановити північні кордони власних володінь. У листопаді 1701 р. київська шляхта внесла до інструкції на вальний сейм повідомлення про те, що, "*зайнявши собі по р.Тетереву якийсь кордон*", С.Палій розставляє там своїх козаків.

Східні кордони Правобережної Гетьманщини межували з володіннями Київського полку, який підкорявся владі лівобережного гетьмана. З боку Києва вони проходили по річках Ірпінь і Стугна, а на південному сході — по Дніпру. Для козацької організації Правобережжя даний кордон був майже символічним, адже він визначався міжнародними договорами між монархами Речі Посполитої і Московської держави. Прикордонна лінія між правобережною та лівобережною частинами України охоронялася лише гетьманами Лівобережжя, а не правобережними козацькими полковниками.

Дуже важко реконструювати південні межі володінь правобережних полковників в останньому десятилітті XVII - на початку XVIII ст. На південному сході вони межували з територією, на яку поширювалась юрисдикція кошових отаманів Запорозької Січі. Ймовірно, що південні кордони Брацлавського полку проходили вздовж річок Дністер та Кодима. У 1702 р. С.Палій та А.Абазин приєднали до своїх володінь Балтський, Ольгопільський і Ямпільський повіти та східні райони Поділля, де порубіжними південними містами були Калюс і Могилів. У 1704 р., після переходу Правобережжя під владу І.Мазепи, гетьман "обох сторін Дніпра" писав до Москви: "*У якому порядку маю Білу Церкву, Корсунь, Богуслав, Фастів та інші міста, перед цим в державі Палієвій були, залишити*" (підкреслення наше — авт.).

У 1709 р. Правобережна Гетьманщина вже поділялася на Білоцерківський, Богуславський, Брацлавський, Вінницький, Корсунський, Могилівський, Паволоцький, Уманський і Чигиринський полки.

Отже, на початку XVIII ст. під владою правобережної козацької старшини опинилася майже вся територія Київщини, а також землі Східного Поділля та окремі райони Південно-Східної Волині. Колонізуючи цю територію, козацька старшина відновлювала й зміцнювала

традиції формування місцевої козацької адміністрації періоду Визвольної війни. Отримавши в середині 80-х рр. королівські привілеї на освоєння спустошених земель, козацькі полковники в наступні роки стали узаконювати ними свою владу над територіями, де розміщувалися їхні полки. З часом органи козацького самоврядування почали перетворюватися в державні структури Гетьманської України, які існували тут із 1648 по 1676 р. Використовуючи матеріальну допомогу від Речі Посполитої та Ватикану на боротьбу з турецько-татарськими військами, козацький устрій еволюціонував у напрямі відновлення Правобережної Гетьманщини — державної структури з власною територією і кордонами, яка представляла інтереси українського народу на землях "*від Дніпра до Случі*".

ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА

Через різні причини, головною поміж яких є брак повноцінної документальної бази, українська історіографія майже обійшла увагою життя та діяльність гетьманів правобережного козацтва "Його Королывської Милості" останньої чверті XVII ст. — Євстафія (Остапа) Гоголя (роки гетьманування — 1675-1679), Стефана Куницького (1683-1684), Андрія Могили (Мигули) (1684-1689), Гришка (Грицька Івановича) (1689-1692), Самуся (Самійла Івановича) (1693-1699). Підкоряючись польському королю, ці козацькі керманичі намагалися надати законності своїй владі й легітимізувати її в очах усього населення Правобережної України. Крім того, погоджуючись на королівський протекторат, гетьмани сподівалися, що в такий спосіб їм удасться зберегти чи відновити козацькі полки як основу національної адміністрації.

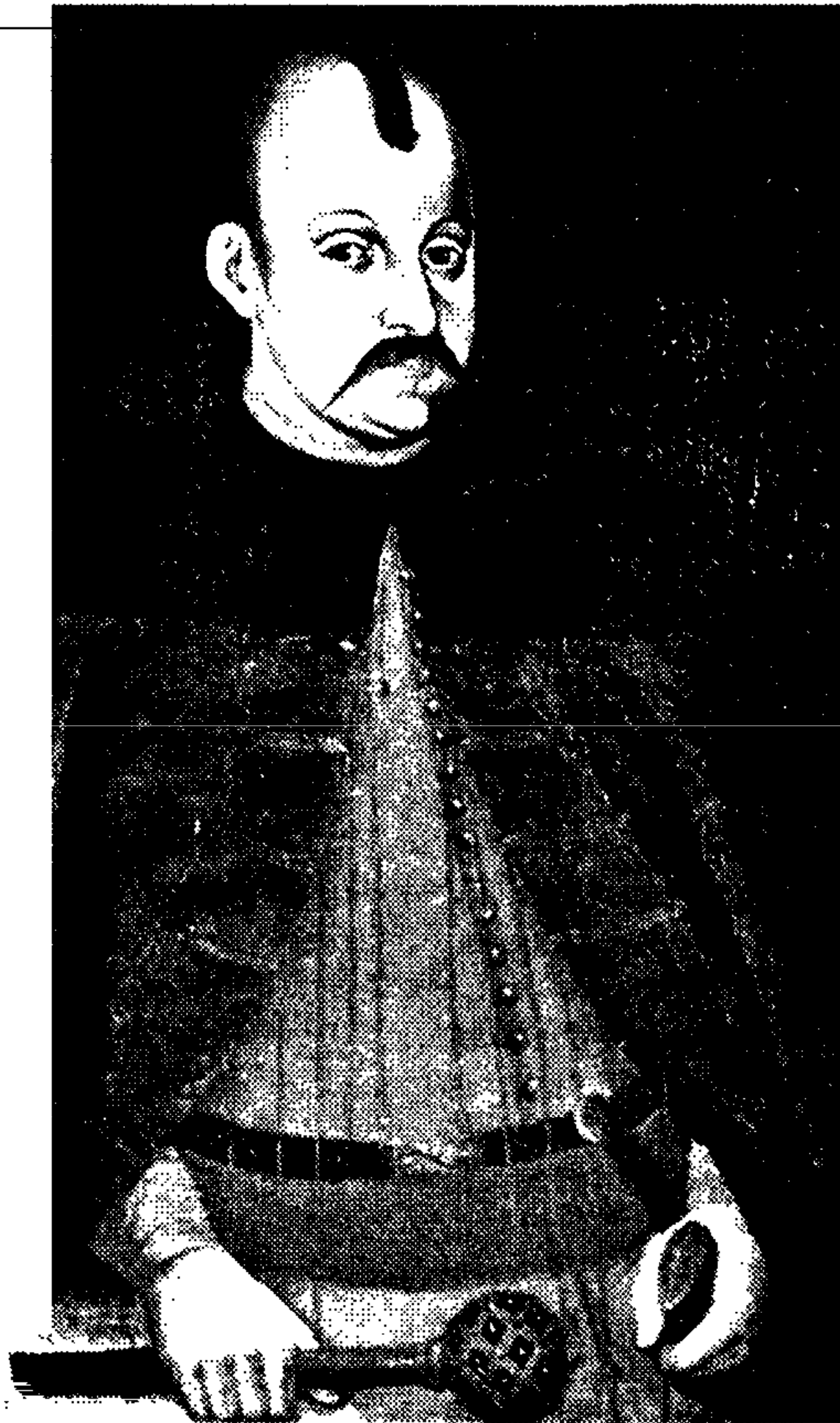
Очоливши в квітні 1675 р. козацьку організацію Правобережної України, подільський полковник Є.Гоголь влітку того ж року разом із полковником Кияшкою неодноразово розбиває загони турків під Кам'янцем-Подільським, де, за словами літописця, "*їм допоміг сам бог*". У вересні-жовтні полки Гоголя відвойовують у турків та їхніх прихильників Ладижин і Умань, обороняють від них Брацлав. Наприкінці жовтня гетьман особисто звертається до Яна III Собеського зі скаргою на погане постачання його відділів, а також повідомляє королю про те, що він може набрати ще кілька тисяч козаків. Під листом, написаним польською мовою, стоїть такий підпис: "**Eustaphi Hohol Hetman Nakazny Woysk Zaporowskich J.K.Mci**" (Його Королівської Милості — авт.).

На початку 1676 р. Є.Гоголь взяв участь у коронаційних урочистостях свого патрона Яна III. Варшавський сейм, відзначаючи заслуги гетьмана, надає йому шляхетський стан. Однак практично козацька проблема панівними колами Польщі не розв'язувалася. Тому, повернувшись у Правобережну Україну, Гоголь, незважаючи на особисті привілеї, збирає старшину й пропонує їй "*пану гетьману задніпровському* (І.Самойловичу — авт.) *поклонитися*". Поштовхом до таких дій став брак будь-якої матеріальної допомоги з боку владних структур Речі Посполитої. Козацька рада навіть вислала своїх представників до лівобережного гетьмана для вироблення умов переходу її військ на Лівобережжя. Але ці переговори між українськими гетьманами не завершуються прийняттям якогось рішення. Після Журавненського договору за рішенням польського сенату полки С.Корсунця, І.Шульги та І.Кобелзького під загальним керівництвом Гоголя (близько 2 тис. чоловік) передислоковуються в Димерське староство на Поліссі. Під управління наказного гетьмана переходили Коростишівська, Чорногородська і Димерська фортеці, козакам також дозволялося перебувати в околицях Білої Церкви та Паволочі. Крім того, правобережному козацтву надавалося право "*вислати панів послів на майбутній сейм ... написавши в інструкції всіляки свої потреби*". Відомостей про те, чи висилали козаки своїх послів на сейм 1677 р., немає, відомо лише, що на ньому ухвалили окрему постанову, яка підтверджувала попередні рішення сенату.

Поселившись на поліських землях Київщини, Є.Гоголь починає запрошувати до себе на службу козаків із лівобережних полків. Цього дуже боявся І.Самойлович, який постійно нагадував охотницькому полковнику І.Новицькому, щоб той охороняв жителів прикордонних міст від "**наветов і прельщеній**" правобережного гетьмана. Водночас Гоголь обіцяв захищати маєтності Києво-Печерського монастиря на поліських землях: "*... готовий захищати маєтності ті.., яко син православний... понеже вручено мені від короля дозвіл у всьому Поліссі*". У січні 1677 р. лівобережний гетьман І.Самойлович навіть відклав свою поїздку до Москви через погрози Гоголя захопити Київ. Невдовзі московську владу дуже схвилювала чутка про перехід переяславського полковника Д. Райчі в Правобережну Україну. Цар Федір настійливо прохав Самойловича утримувати "малоросійський" народ від переходу до Гоголя.

Розчарування в королівській протекції, відчуття правильності політичного курсу гетьмана І.Самойловича иа об'єднання з Правобережжям, загроза турецького наступу та похилий вік змусили Є.Гоголя в квітні 1678 р. направити Самойловичу листа, в якому правобережний

...ман писав: "... *нині самого себе твоїй милості віддаю*". Однак Го... відразу перейшов на Лівобережжя. Можливо, він виношував ... віддати лівобережному гетьману "разом з собою" і ту територію ...режної України, яка підлягала його владі згідно з сеймовою ... Хоч би як там було, він залишився воювати з татарами ...березі Дніпра. 5 січня 1679 р. Є.Гоголь помер у своїй геть...иденції в м.Димер й був похований у старовинному коза...рському монастирі.

...аказного гетьмана Правобережної України ...) Гоголя (?). XVII ст.

23 липня 1683 р. рада правобережного козацтва звертається до короля Яна III Собеського з проханням прийняти її під свою владу й дозволити виправу на турецькі володіння. 24 серпня того ж року польський монарх призначає немирівського старосту Стефана Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького. Наприкінці 1683 р. 5-тисячне військо наказного гетьмана здійснює похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи. У грудні полки Куницького здобули перемогу над турецько-татарською армією Ява-паші під Тягинею. За свідченням очевидців, тягинський шлях був усіяний ворожими трупами на протязі чотирьох миль, було вбито тягинського бея Алі, старшого над Буджацькою ордою Алігер-пашу, кількох татарських мурз. Правобережні козаки винищили татарські поселення навколо Килії, Ізмаїла та Аккермана й вийшли до берегів Чорного моря. Ця перемога українського війська знайшла відгук у всій Європі, про неї повідомляли тогочасні італійські, польські, німецькі газети — "летючі листки", вона була вшанована відправою в головному соборі Відня.

Одиак у битві на р.Прут біля с.Тобак (30 грудня 1683 - 4 січня 1684 рр.) підрозділи С.Куницького зазнали поразки. Невдоволені діями гетьмана, які призвели до загибелі значної кількості людей, козаки на раді під Могилевом (початок березня 1684 р.) переобрали свого керівника й поставили на гетьманство полковника А.Могилу, а самого Куницького вбили, коли він, перевдягнувшись у чернечий одяг, намагався втікти з місця проведення ради. Попри такий трагічний кінець, роки гетьманування С.Куницького характеризувалися поступовим відродженням козацького устрою Правобережної України, що знову ставав головним чинником суспільно-політичних рухів у регіоні.

Наприкінці квітня 1684 р. новообраний гетьман Могила вирушив на допомогу молдавському господарю Ш.Петричейку, але під м.Студениця (Поділля) його полки були вщент розбиті. І.Самойлович на основі донесень, які надходили до нього від правобережної агентури, так описував події під Студеницею: "... *їх* (полки Могили — авт.) *усіх з містечка в поле турки кам'янецькі з татарами і черемисами виманили і до кілька тисяч витяли; тільки Могиленко з 30 чи більше людьми... прийшов живо до Немирова*". Свідчення лівобережного гетьмана слід вважати дещо перебільшеними, адже незабаром із правого берега Дніпра до Самойловича перейшло ще 4 тис. козаків.

Улітку 1684 р. Ян III Собеський намагався остаточно перекрити шляхи постачання турками Кам'янецької фортеці. На військовій нараді було вирішено переправитися через Дністер і відвоювати "ключ Поділля" — м.Язловець. Гетьман Могила попрямував до південно-східних

рубежів України. Керувати в Немирові він залишив димерського полковника Мирона. Підрозділи Могили з'єдиалися з королівськими військами наприкінці серпня й стали табором біля с.Малинів неподалік від Жванця. Згодом козацькі полки вміло обороняли переправу через Дністер. Загальні підсумки кампанії, однак, були невтішними. Після того, як вода знесла невдало побудований поляками міст, козаки повернулися до Немирова. В подальшому козацьке військо Могили неодноразово брало участь у боях з турками на Поділлі. Гетьман регулярно висилає королеві полонених, у грудні його козаки відзначаються в битві з "ворогом християнства" під Цецорою. "*По градах біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив*", — так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана козацький літописець Г.Грабянка.

Ян III Собеський не полишав своїх планів завоювання Молдавії. Восени 1685 р. відбувся воєнний похід на чолі з коронним гетьманом С.Яблоновським, що мав на меті підкорення дунайського князівства. Активну участь у ньому взяли підрозділи українського козацтва, які, за свідченнями багатьох джерел, відзначились у битвах під Боянами, Городенками, Гулівцями, Зіньковом, Ляхівцями, Полонним, Троянами та Язловцем.

У квітні-травні 1686 р. в Правобережній Україні зі спеціальною місією перебував папський нунцій Ф.Бонесана. Запевнивши українців у підтримці (як моральній, так і матеріальній) з боку Інокентія XI, нунцій отримав лист-відповідь від гетьмана А.Могили, старшини і "всього Війська Запорозького" до папи. У ньому, зокрема, говорилося: "*Підемо на ворогів хреста святого радісно.., щоб могли бачити у стін християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених*". Зрозуміло, що під "ворогами" тут розумілися насамперед турки і татари.

Маємо відомості, що наприкінці літа 1686 р. полки Могили взяли участь у бойових операціях польської армії, спрямованих на оволодіння Кам'янецькою фортецею. Після десятиденного артилерійського обстрілу турецьких позицій польсько-українським силам довелося відступити. За наказом королевича Якуба гетьман А.Могила разом із полком С.Палія залишився на Поділлі воювати з окремими турецько-татарськими загонами. Тут вони розбили загін Батир-Аги і 10 полонених відіслали в подарунок королю.

Взимку 1688 р. А.Могила запрошує до своєї резиденції полковника Палія. Разом вони готували спільну операцію по захопленню колишнього "турецького" гетьмана Я.Драгинича, який "промишляв" біля південних кордонів Правобережної України.

Рис. 51. Я.Ф.Кульчицький з "Реляцією" про Віденський похід.

Серпнем того ж року датується один цікавий документ — лист московського царя Петра І до польського короля "*про заборону польському підданому Андрію Могилі (Мигулі) писатися запорозьким гетьманом*". Могила привертає до себе увагу московської влади, а також лівобережного гетьмана І.Мазепи тим, що пише листи на Запорозьку Січ до кошового отамана Г.Сагайдачного, в яких запрошує запорожців до себе на службу. Один із таких листів був перехоплений і потрапив до Мазепи. Останній відразу переправив його до Москви, чим викликав небачений гнів запорозького товариства. Наслідок був протилежний бажанням царя й лівобережного гетьмана, і, незважаючи на великі заслони, що були виставлені І.Мазепою по Дніпру, багато запорожців перейшло на службу до А.Могили, який і надалі йменувався "**гетьманом Війська Й.К.М. Запорозького**".

Щодо дати смерті А.Могили, то її не вдалося встановити. Б.Крупницький, керуючись кореспонденціями німецьких "летючих листків", стверджує, що гетьман помер наприкінці грудня 1688 р. Інші автори говорять про січень-лютий 1689 р.

Після смерті Могили правобережна старшина не змогла скликати загальну козацьку раду. Нез'ясованою залишається позиція в цьому питанні фастівського полковника С.Палія, котрий був "неофіційним" лідером козаків і міг претендувати на роль вибраного чи призначеного гетьмана. Відомо, що Палій був рішуче настроєний проти кандидатури на гетьманство полковника Гришка, яка, одначе, задовольняла польського короля. У квітні 1689 р. Ян III Собеський виступив на варшавському сеймі з пропозицією "... *що з козаками робити, і якщо їм дати гетьмана*". Королівським універсалом від 4 травня наказним гетьманом над правобережним козацтвом був проголошений полковник Гришко (інколи він підписувався як Гришко Іванович). Король також запевнив Гришка, що коронний гетьман С.Яблоновський незабаром видасть йому козацькі клейноди.

Гришко, керуючи правобережними полками, продовжував політику свого попередника. У липні 1689 р. він разом із комісаром С.Дружкевичем був на "виправі" проти турків під Сороками. Про успішні дії козаків Гришка проти турецько-татарської загрози неодноразово повідомляли італійські "летючі листки".

Водночас нової сили набуває конфлікт між гетьманською владою та С.Палієм, який розпочався ще за часів А.Могили. У період гетьманування Гришка він дістав нового забарвлення у зв'язку із зростаючим військовим та політичним потенціалом Палія. Однією з причин перебування фастівського полковника в польській в'язниці (жовтень 1689-квітень 1690 рр.) стало самовільне розташування ним своїх козаків "*там, де мали стояти Гришкові*".

За гетьманування Гришка триває "споконвічний" козацько-шляхетський конфлікт, який був відлунням українсько-польського протистояння в попередні роки. 29 листопада 1689 р. Ян III видав універсал до наказного гетьмана, старшини всієї "черні" Війська Запорозького, щоб вони не "свавільничали" на землях хмельницького старости Потоцького. Неодноразово звертався до Гришка й гетьман С.Яблоновський з вимогою не "чіпати добр панів Єльців". У свою чергу, правобережні козаки скаржилися королю на немирівського коменданта, "що втручається у їхні справи". Наприкінці року Гришко на чолі посольства разом із делегатами від Запорожжя вирушив до королівської резиденції. Старшина вимагала надати їм додаткову територію для розташування своїх полків на лівому березі Бугу. Сам король схилявся до позитивного розв'язання козацьких проблем. Була скликана комісія, на якій представники польської шляхти, враховуючи власні інтереси, запропонували українцям лише невеличку територію поблизу Ягорлика. Українське посольство не погодилося на цю пропозицію. На наступних засіданнях комісії якогось компромісного рішення вироблено не було.

У жовтні 1690 р. підрозділи Гришка прислали королеві "язика татарського під Очаковим взятого". Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені-зими Гришко ще кілька разів присилав "язиків" до Варшави, а також особисто приїжджав до короля в справі функціонування козацької організації Правобережної України. Ян III неодноразово відзначав його вміле керівництво: "*... відвагу рицарську в землі Білогородській показали, даємо добро на подальші акції*".

Під тиском С.Дружкевича підрозділи Гришка влітку 1692 р. вирушили до Сорок, але ця операція провалилася. Полковник С.Палій умовив Гришкових козаків перейти під своє командування. За свідченням Дружкевича, "*козаків по приходу в Сороки жодного не залишилось*". Саме в цьому листі до Яна III від 30 серпня королівський комісар назвав гетьмана Гришка небіжчиком. Отже, можна стверджувати, що правобережний гетьман помер (можливо, загинув) у липні-серпні 1692 р.

Після цього гетьманська булава пропонувалася С.Палію, однак у 1693 р. наказним гетьманом Правобережної України стає полковник Самійло Іванович. Він разом зі своїми козацькими побратимами веде запеклу боротьбу з польською шляхтою за утвердження на Правобережжі полково-сотенного устрою.

Слід відзначити, що правобережне козацтво під час гетьманування А.Могили, Гришка та Самуся вийшло на вищий етап у своєму розвитку, як порівняти з його функціонуванням протягом кінця 70-х-початку

80-х рр. Українське військове керівництво на чолі з цими гетьманами забезпечувало ефективніший захист кордонів Правобережжя, Речі Посполитої та усієї Південно-Східної Європи від турецько-татарських нападів. Саме в другій половині 80-х рр. відроджуються та набирають сили козацькі "місцеві" полки, які в наступному десятилітті утворять так звану **Палієву державу**. Виконуючи спочатку лише військові функції, козацька організація Правобережної України від року до року міцнішала й дедалі частіше виявляла невдоволення відведеною їй урядом Речі Посполитої роллю.

УКРАЇНЦІ У ВІДЕНСЬКІЙ БИТВІ 1683 р. "КОМПУТОВЕ" ВІЙСЬКО

1 квітня 1683 р. між Австрією та Річчю Посполитою був підписаний союзний договір, який мав антитурецьку спрямованість і передбачав спільні дії армій обох держав у разі нападу Османської імперії на одну з них. І коли в липні того ж року 100-тисячна турецька армія під керівництвом візиря Кара-Мустафи взяла в облогу австрійську столицю Відень, польський король Ян III Собеський на чолі 25-тисячного війська поспішив на допомогу Леопольду І. Вирішальна битва між союзними військами та турками відбулася 12 вересня, і польська армія відіграла вирішальну роль у перемозі європейської коаліції. А завершальним етапом цих подій став похід польсько-австрійських сил до Угорщини та Словаччини (вересень-листопад 1683 р.), що мав за головну мету остаточне витіснення турецьких військ із Центрально-Східної Європи.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених цій темі (це стосується, головно, польської історіографії), проблематичним і досі залишається питання про чисельність українських козацьких підрозділів, що брали участь у битві під Віднем та в наступних операціях по усуненню турецької загрози європейському регіонові, хоча його висвітленню певну увагу в своїх працях приділили такі вітчизняні історики, як І.Німчук, Б.Крупницький та І.Назарко. Спираючись на аналіз віднайдених архівних джерел та нове прочитання опублікованого документального матеріалу й зіставляючи різні точки зору науковців, спробуємо поглибити дослідження попередників і розставити всі крапки над "і".

Питання про набір українських полків постало відразу після укладення польсько-австрійського союзу. Вже 19 квітня на засіданні сенатської комісії у Варшаві було повідомлено, що "*козаків 1200 тільки*

наказав король набрати зараз під командою 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох". Згодом Ян III, отримавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, вирішив, що зможе утримати 3-тисячне козацьке військо.

Виконуючи розпорядження короля, великий коронний гетьман С.Яблоновський видав "приповідний лист" на вербування козацького полку правобережному полковнику Максиміліану Булизі, який у середині серпня мав прибути до Львова. Загальне керівництво набором козаків було доручено шляхтичу Й.Менжинському. Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30 тис. лівpів) для "*затягу*" українського війська. За планом, що був розроблений особисто Яном III, козацькі полки 25 серпня мали прибути під Краків, де головні сили Речі Посполитої збиралися для походу на Відень. Однак через різні обставини вони не змогли цього зробити. "*Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю*", — писав король до папи Інокентія XI наприкінці місяця.

В авангарді польських сил вирушили лише 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П.Апостола-Щуровського ?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я.Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви. "... *З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні.., а п.Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише*", — повідомляв король 9 вересня, під час переправи через Дунай. За кілька днів об'єднані війська Яна III та князя Лотаринзького перемогли багатотисячну армію візиря Кара-Мустафи й звільнили оточений Відень. Про участь українських козаків Апостола в цій битві свідчить наступний запис короля: "... *турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунія і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!*" Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення через неприбуття до Відня головних козацьких сил. Із великим сумом головнокомандувач польської армії відзначав, що "*козаки з Менжинським вже прийдуть невчасно, хоча вони тут* (під Віднем — авт.) *були б найпотрібніші*". Лише 24 вересня королева Марія-Казимира, якій чоловік доручив слідкувати за "козацьким затягом", повідомила, що Менжинський набрав хіба що півтори тисячі козаків. 28 вересня до військ Яна III, які прямували на Будапешт, приєдналися полки Я.Ворони і Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю ?), що надійшов трохи пізніше, наказувалося йти "звичайною дорогою за другими". Через півтора тижня походу серед козаків виникло невдоволення тим, що Менжинський не виплатив обіцяних їм грошей. Однак той запевнив короля, що видасть

обіцяну суму лише після походу, щоб козаки завчасно не повернулися в Україну.

Під час переправи через Дунай поблизу Остригома (Стриготина) козаки Я.Ворони не змогли взяти "язика" на другому березі річки, що дуже роздратувало короля. Виправдовуючись перед Яном III, полковник говорив, що "*простих хлопів затягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати*". Але незабаром до польської армії приєдналися полки М.Булиги, Семена (Палія?) та Іскрицького (Василя?). У жовтні вони відзначилися під час облоги Остригома, а також у битвах під Парканами (9 жовтня) та Щецином (15 листопада). "*А вони*

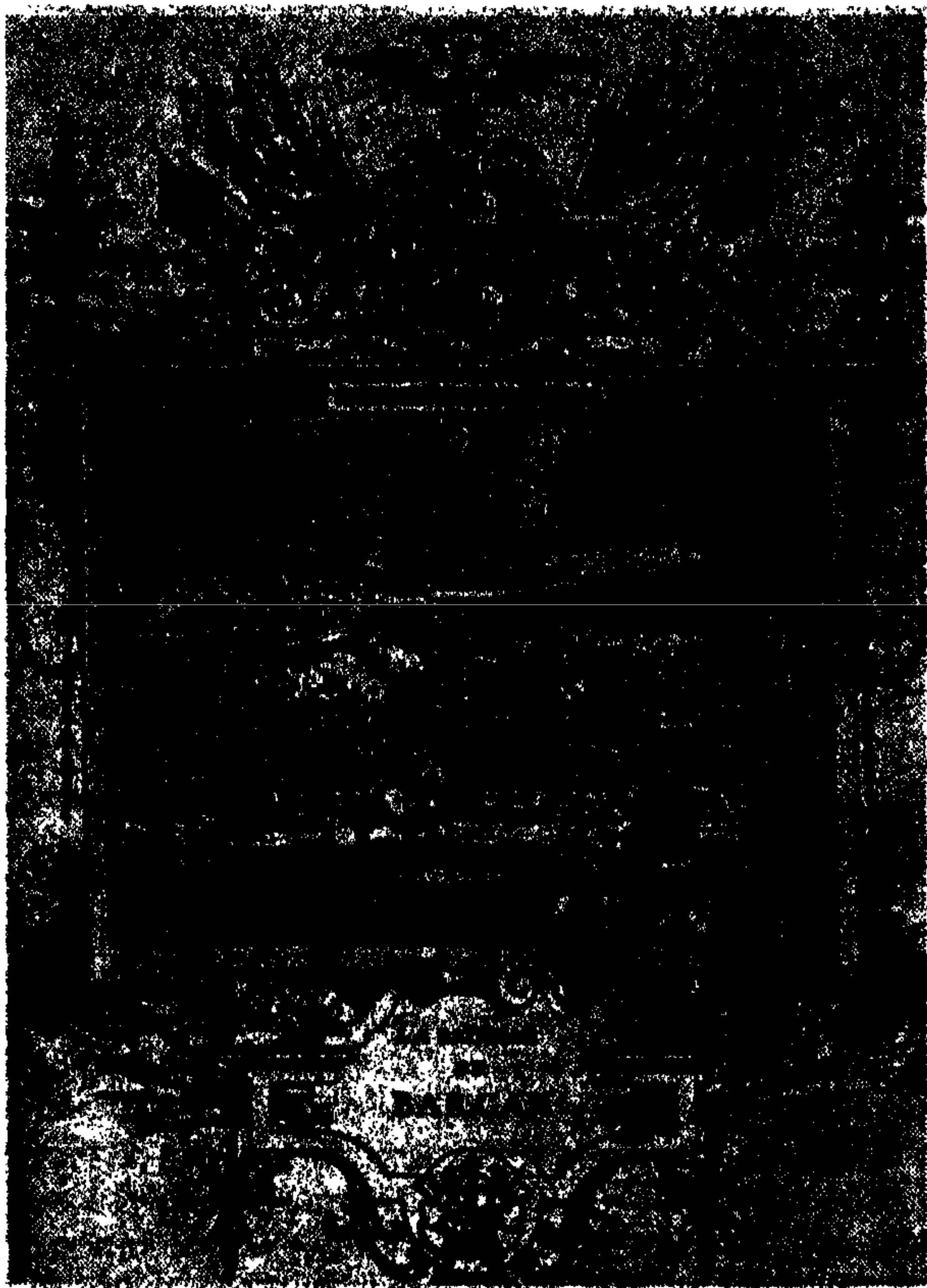

Рис. 52. Битва під Парканами 1683 р.

(козаки — авт.) *пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами — і в усіх заслужили собі на велику славу*", — так описував король перший штурм добре укріпленої щецинської фортеці. "*Яка то красива винахідливість і майстерність козацька*", — згадував у своїх мемуарах свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії Я.Пасек.

Історик І.Назарко відзначав, що під час оборони Відня до складу польської армії входило сім козацьких полків загальною чисельністю 3 тис. чоловік. Але це не відповідає історичній дійсності. Про те, що під австрійською столицею було лише 150 козаків, писав головний учасник і свідок тих подій Ян III Собеський. Це підтверджують також документи, введені до наукового обігу польськими дослідниками. Щодо сучасних вітчизняних істориків (головно, популяризаторів), то вони зазвичай посилаються на літопис С.Величка, в якому говориться, що "*король Собеський... поспішив з кільканадцятьма чи не двадцятьма* (!? — авт.) *тисячами доброго затяжного козацького молодця в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь*", однак "правдивість" цієї літописної інформації вже давно спростована І.Німчуком у його ґрунтовному дослідженні. Водночас відзначимо, що "компут Війська Запорозького", укладений наприкінці 1683 р. (а саме на нього посилається І.Назарко в своєму твердженні), справді нараховував 3 тис. козаків. Проте це були полки, які приєдналися до польського війська після битви під Віднем, у кінці вересня. Під керівництвом полковників В.Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 козаків, М.Булиги, А.Зеленецького, К.Станецького, Я.Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його імені немає в реєстрі) — по 400 чоловік.

Згідно з "Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча святого", кожному із семи полковників виплачувалося 600 злотих за рік, а також голландського сукна на 132 злотих та лисячого хутра разом із витратами на кравецькі потреби — на 90 злотих. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 злотих. На сімох полкових осавулів видавалося 2625 злотих, генеральному писарю та військовому судді — по 375, шістьом полковим писарям — 756, двадцяти трьом сотникам — 7245, семи полковим хорунжим — 1050, двадцяти трьом сотенним хорунжим — 2760, двадцяти трьом сотенним осавулам — 2576, двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) — 32 592, двом тисячам шестистам одинадцяти рядовим козакам — 211 491. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на "сукно") визначалась у 267 599 злотих.

1683 роком слід датувати ще одну "Ординацію плати Війську Запорозькому", до якої було внесено три полки загальною чисельністю 1200 чоловік. Деякі польські історики чомусь датують цей документ 1689 р. Однак зміст "Ординації ...", а також додаткові архівні джерела переконують, що вона була складена для козаків, які мали брати участь у віденській операції 1683 р. (підтвердженням є повідомлення з Варшави від 19 квітня того ж року, про яке згадувалося вище). Згідно з "Ординацією...", полковникам Я.Вороні (до речі, його ім'я не зустрічається у більш пізніх документах; можливо, він загинув під час походу в Угорщину), С.Корсунцю та Киліяну було виплачено 107 646 злотих. Слід відзначити, що це втричі менше, ніж виплачувалося польській легкій кінноті такої ж чисельності.

Ймовірно, що в післявіденському поході брали участь і окремі козацькі підрозділи (близько 400-800 чоловік), які прийшли з Лівобережної України та Запорозької Січі. Якщо врахувати вояків, котрі не були внесені до реєстрових чи оплатних списків, загальна чисельність українських козаків, що брали участь у відомих подіях, становила близько 5 тис. чоловік.

Як бачимо, польський уряд намагався використати козаків Правобережної України суто як воєнний елемент у боротьбі проти своїх реальних і потенційних ворогів. Козацькі полки запрошувалися для участі майже в усіх закордонних походах польської армії в останній чверті XVII ст. Крім того, Варшава підтримувала проведення козацькими ватажками самостійних бойових операцій, які не суперечили її воєнній доктрині. Для того, щоб мати уявлення про потенціал козацьких відділів, їхню чисельність та можливість фінансування, складалися так звані "компути" (реєстри, списки). "Військо Його Королівської Милості Запорозьке" не входило до загального обліку й мало окремі компути, що свідчило про його особливий статус.

Під час гетьманування А.Могили було укладено два (?) компути козацького війська. У січні 1686 р. коронний гетьман С.Яблоновський наказав Могилі скласти "правдивий" реєстр Війська Запорозького. Укладений козацьким ватажком список відправили до королівської канцелярії для ознайомлення. На жаль, його текст не віднайдено в польських архівосховищах. Маємо лише лист Яна III до комісара над козаками С.Дружкевича, в якому король наказував йому зв'язатися з руським воєводою і папським нунцієм для передачі їм компуту. Вони повинні були визначитись із розміром оплати козацьких послуг. У кінці послання король наголосив: "... *треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам*". Проте збереглася копія іншого козацького реєстру — від 22 липня 1689 р. "Компут Війська Запорозького

Його Королівської Милості складеного під Кашперовцями паном каштелянином Хелмським полковником И.К.М. для Його Милості ксьондза Бонесани комісара Апостольського" — така повна назва документа, який зберігається в архіві Потоцьких у Варшаві.

Отже, на літо 1689 р. козацьке військо, яке перебувало на утриманні Речі Посполитої та Ватикану, нараховувало шість полків. До першого, який перед цим очолював гетьман Могила, входили старшина в складі генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарі (троє чоловік), довбуш, трубач, прапороносець, капелан та прості козаки — 93 чоловіка. Полк Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, сотенних отаманів (38 чоловік), сотників, хорунжих і осавулів (по п'ятеро чоловік), козаків — 514. У полковника Іскри було 17 старшин та 280 чоловік "черні". Полк Самуся нараховував 14 старшин і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до компуту було внесено козаків, які за наказом С.Яблоиовського воювали татарські улуси. Отже, за даним реєстром правобережне Військо Запорозьке нараховувало 1449 чоловік. У тексті компуту також відзначалося, що до нього не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300-400 чоловік).

Слід зауважити, що до компуту не були також вписані полки С.Палія та А.Абазина, які не бажали підкорятись "лядським" гетьманам. Однак згодом, у середині 90-х рр., вони вже не відмовлялися від того, щоб бути в реєстрі.

Козацький компут за 1694 р. засвідчує, що на той час у реєстрі перебувало 2 тис. козаків. Він відрізнявся від компуту, складеного під Кашперовцями, тим, що поділяв козацьке військо на кінні та піші полки. До перших належали відділи наказного гетьмана Самуся — 500 кіннотників, С.Палія — 300, А.Абазина — 200, а також 100 козаків під керівництвом регіментаря Вільги. Піших козаків очолювали Циганчук — 200 чоловік, Ярема — 200, Іскра — 200, Барабаш — 150. Даний компут, на відміну від реєстру 1689 р., не подає детального складу старшини, а також не вказує на чисельність козацької "черні" в полках. Він радше нагадує поспішний чорновий запис для того, щоб мати змогу відзвітувати перед сеймом, який визначив на утримання коронного скарбу саме таку чисельність козацького війська. Зважаючи на сеймову постанову, в 1695 р. був складений ще один компут. За деякими винятками, цей список повторює попередній і згадує Самуся, який мав 600 козаків, Іскрицького — 100, Абазина — 100, Палія — 300. Піхотинців очолювали Іскра — 200 чоловік, Ярема — 200,

Барабаш — 150, Тишко — 200, Крук — 200. Текст даного компуту супроводжувався записом, який дозволяє припускати, що правобережні козаки підтримували тісний зв'язок із Запорозькою Січчю. Саме це ставилося в провину полковнику Киліяну. На його місце невідомий автор пропонував призначити Тишка, який був піхотним полковником у С.Палія.

Укладення козацьких компутів свідчить про те, що відродження правобережних полків відбувалося на основі традицій національної військової організації періоду Визвольної війни. Якщо в першій половині XVII ст. певна автономія реєстрових полків була одним із головних чинників зародження елементів державності, то відносна самостійність козацької організації Правобережжя в останній чверті XVII ст. спричинила початок визвольного руху на цих землях. Не дивно, що його провідниками виступали "компутові" полковники Війська Запорозького, адже вони були найбільш організованою військово-політичною силою, яка виражала власне українські інтереси. Номінально підкоряючись королеві, правобережні козацькі ватажки фактично провадили свою власну політику. Заходи польського уряду, спрямовані на утворення козацьких структур у потрібних для нього формах, не мали політичної перспективи. Вони лише допомагали козацтву Правобережної України відтворювати й зміцнювати ті традиції державотворення, які були втрачені ними в другій половині 70-х років XVII ст.

ПОЛКОВНИК С.ПАЛІЙ

"*Той, що хоче кинутися з мотикою на сонце*" — такими словами схарактеризував козацького полковника Семена Палія та його діяльність на теренах Правобережної України в останніх десятиліттях XVII - на початку XVIII ст. Ф.Замойський. Цей влучний вираз польського урядовця стосувався людини, про героїчні вчинки якої ще за життя складалися легенди, якій присвячувалися народні перекази, пісні та кобзарські думи. Трохи згодом, починаючи з другої половини XIX ст., про Палія почали писати історичні романи та наукові монографії, його образ втілювали у своїх працях знамениті художники і народні скульптори.

Після відносно спокійного козакування на Чернігівщині (Семен, як і його батько, був записаний до реєстру Ніжинського полку) Палій подається на Січ. Тут завдяки своїй природній мудрості, розважливому характеру та військовим здібностям він висувається в перші ряди кошової старшини. Восени 1683 р. С.Палій вже очолює один із загонів запорожців, що допомагав королю Яну III Собеському розгромити турецькі

війська у післявіденському поході польської армії до Угорщини. Про значущість цієї допомоги говорив в одному із своїх листів Ян III, називаючи С.Палія *"віденським богатирем"*.

Повертаючись із походу, Палій вирішив не йти з козаками до Січі, а залишитися в Правобережній Україні, яка після довголітніх воєн перетворилася в "пустинне поле". Влітку 1684 р. С.Палій зупинився біля Немирова, де була резиденція правобережного українського гетьмана А.Могили. Однак Палій не бажає виконувати накази Могили, більше того, він навіть намагається усунути його з посади. Це йому не вдається, і він повертається на Запорожжя. Але через деякий час, восени того ж року, вже з більшою кількістю козаків Палій знову з'являється на Правобережжі. Відтоді розпочинається активна діяльність полковника, яка мала не лише воєнний, а й державотворчий та колонізаційний характер.

Заходи Палія, що мали на меті відродження зруйнованого краю і захист його від турецько-татарських нападів, підтримувалися королівським урядом, який видав йому, а також полковникам Самійлу Івановичу (Самусю), Андрію Абазину та Захарію Іскрі привілеї, що узаконювали певні військово-адміністративні права козацької старшини на території Київщини та Брацлавщини. Стародавні "права та вольності Війська Запорозького" підтверджувалися також постановою вального сейму від 16 лютого 1685 р. Вже 25 серпня того ж року С.Палій, перебуваючи в Білій Церкві, видав універсал, в якому сповіщав усіх, хто проїжджав територією Білоцерківського полку (особливо купців), про введення ним мита на користь козацької адміністрації.

Невдовзі на Правобережжя потягнулися люди з Лівобережної України, молдавських та білоруських земель. Якщо в 1690 р. у Фастові, який був обраний Палієм для своєї резиденції, було лише кілька сотень дворів, то через три роки їх нараховувалося вже близько трьох тисяч. Протягом наступних років тривав поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися завдяки захистові правобережних козаків під керівництвом С.Палія. Місцева польська шляхта, яка також поверталася до "дідичних" маєтків, скаржилася на те, що козаки, починаючи з 1687 р., будують свою "удільну" державу і не зважають на польські закони.

У 1688 р. С.Палій вперше звертається до московського уряду з проханням об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну в єдиній Гетьманській державі під зверхністю царя. Однак через укладений між Польщею і Москвою в 1686 р. "Вічний мир" його ініціатива не була підтримана. 21 квітня 1690 р. С.Палій звернувся до Івана Мазепи з листом, в якому повідомляв лівобережного гетьмана про вдалу битву

з татарами під Білою Церквою, а також просив його посприяти в тому, щоб "*через милість вашу у пресвітлих монархів.., аби прийнятий був*". Отримавши відмову царського уряду, який не бажав порушувати московсько-польську угоду, правобережний полковник вирішив запевнити короля Яна III в своєму підданстві. У листі до польського монарха від 30 травня з Фастова Палій писав: "*... впавши до ніг В.К.М. пана нашого милостивого, чинимо подяку і вірну зичливість до останку життя мого, як вірний підданий В.К.М., з людьми полку мого служити неодмінно готовий...*" Крім того, козацький полковник просив короля захистити його від "гніву" великого коронного гетьмана С.Яблоновського, який разом із полком П.Апостола-Щуровського не давав Палієвим козакам розміщуватися на "консистенціях", які раніше були визначені йому королівським урядом. Також С.Палій скаржився на білоцерківського коменданта С.Раппе, який, випустивши його з в'язниці за королівським наказом, не віддав йому "*пернач від В.К.М. мило даний, при тім ще риштунок оправний і коні і інші речі*". Наприкінці листа полковник прохав Яна III надіслати додаткову плату для його війська, бо присланих 2 тис. злотих, які прийшли перед тим із Варшави, не вистачало для утримання полку.

Утвердження козацького устрою на Київщині викликало "справедливе" обурення місцевої шляхти та духовних осіб, адже на їхні землі стала поступово поширюватися влада С.Палія. Щоб убезпечити себе від можливого конфлікту з королем, козацький полковник запевнював польського правителя, що не має наміру займати "*ті добра, які Богу і Церкві належать*". Повідомлений про це з Варшави, київський бискуп А.Залуський дозволив козакам Палія розташовуватись у його володіннях за умови, щоб йому не робили "**ущербу в арендах**". Завдяки таким заходам правобережного полковника взаємини між ним і королівською владою, незважаючи на періодичні сутички з місцевою польською шляхтою, були досить стабільними.

Восени 1691 р., після вдалого походу на Білгород, С.Палій, повернувшись до своїх володінь, наказує стратити нобілітованого шляхтича, козацького полковника П.Апостола-Щуровського. "*Такого великого утиснення Війська нашого від Апостола не могли витримати*", — виправдовувався він перед королівським комісаром С.Дружкевичем. Водночас Палій запевнював польського урядовця, що не має наміру "*шукати собі з Військом іншого пана*", хоча перед тим неодноразово звертався до І.Мазепи з проханням прийняти його під гетьманську булаву і зверхність царя.

С.Дружкевич, на відміну від короля, не довіряв запевнянням полковника, про що свідчать його листи до Варшави. Саме тому в червні

1692 р. до Фастова прибула делегація київського стольника Кшиштофа Ласки, якого Палій також переконав у своїй прихильності до монарха Речі Посполитої. Після 1692 р. польські військові частини в Правобережній Україні діяли вже не так енергійно. Хоча вони й витіснили Палієвих козаків із Полісся, планований наступ на Фастів не відбувся.

Після допомоги військам І.Мазепи у відбитті нападу "ханського" гетьмана Петра Іваненка (лютий 1693 р.), а також спільного з лівобережними полками походу на Кизикермен С.Палій намагався відновити свої позиції, що похитнулися після захоплення відділами регіментаря Бальцера Вільги значної території Фастівського полку. Для цього він знову вдається до дипломатичних заходів. У листі до Яна III Собеського від 16 травня С.Палій виправдовував те, що без дозволу короля ходив у похід з лівобережними полками, існуванням "спільної і нерозривної монаршої ліги" проти турків. Він сповіщав про вдалі дії правобережних козаків, прохав прийняти свого сотника Павла з татарським "язиком" і обіцяв для підтвердження своєї вірності королеві відновити боротьбу з турецько-татарськими військами на подільських землях. "... *Щоб не був випущений з ласки і опіки монаршої з полком моїм найпокірніше прошу*", — писав Палій наприкінці листа.

На початку 1694 р. поновлюється наступ польських військ під командуванням С.Яблоновського на Фастів. С.Палій вислав до короля своїх представників, прохаючи пояснити, на якій підставі коронний гетьман здійснив на нього напад, адже він неодноразово складав присягу польському монарху. Можливо, саме після цього звернення Ян III наказав припинити воєнні дії проти правобережних козаків, бо відділи регіментаря Б.Вільги відступили з території Фастівщини на Полісся. Крім того, Палій уклав перемир'я з Вільгою і Яблоновським — "... *вимушений з ляхами з'їзджатися і учинити мир для того, щоб війська більше польські на мене не наступали*". Внаслідок примирення козацькі війська звільнили більшу частину Фастівського полку, де знову розмістилися сотні С.Палія. Восени того ж року відділи правобережного полковника здійснили успішний похід на буджацьких татар. Повертаючись до своєї резиденції, Палій надіслав білоцерківському комендантові "реляцію" з повідомленням про знищення семи татарських поселень. Крім того, він відправив до короля і коронного гетьмана кількох узятих у полон "язиків", яких супроводжували його козаки. Саме про них писав до короля, перебуваючи в Батурині, польський посол К.Ісарович: "*Пане милостивий, відаю, що у В.К.М. були двоє козаків у Жовкві від Палія, коли В.К.М. полював у полі і вони теж були в полі і кланялись В.К.М.; скоро їх гетьман коронний і каштелян краківський відправив до Палія. А як тільки прийшли, то і тієї ж години*

послав їх до Мазепи в Батурин, яким певно, гроші дано, щоб віддали Палію".

С.Палій підтримував стосунки не лише з королем, а й з іншими представниками панівних кіл Речі Посполитої. З 1693 р. у Вільні, при дворі литовського воєводи Казимира Сапєги, був "акцентований" представник фастівського полковника. Тісними були контакти козацького керівника із мінським воєводою К.Завішею. Коли той у лютому 1695 р. прибув до Фастова, то "був прийнятий і трактований мило". Особливі відносини склалися в Палія з коронним підстолієм Ю.Любомирським, адже військові підрозділи підстолія досить часто брали участь у спільних козацько-польських операціях проти татар. Український полковник переписувався з белзьким воєводою А.Синявським, овруцьким старостою Ф.Потоцьким та магнатом Ф.Замойським. "Проста мова козацька не має бути доводом проти осіб гідних", — так говорили польські урядовці, які не підтримували зв'язків своїх колег із С.Палієм. Листуючись з окремими представниками урядових кіл Речі Посполитої, полковник Палій мав змогу аналізувати внутрішньополітичну ситуацію, яка складалася в Польсько-Литовській державі, прогнозувати розвиток подій, що могли вплинути на ставлення панівних кіл Польщі до козацького устрою Правобережної України.

Смерть Яна III Собеського і період безкоролів'я розділили політичну еліту Речі Посполитої на два табори, які підтримували різних кандидатів на вакантний престол. У цей час прихильники саксонського курфюрста Августа звинувачували Палія в тому, що він підтримує французького принца Конті, який також претендував на польський трон. Однак після елекційних урочистостей Августа II український полковник визнає його владу (спочатку його стосунки з новим королем були досить напруженими). У січні 1698 р. польський монарх звертався до Палія: "... *Ти наче вдаєш, що нас не розумієш... мусиш виконувати обов'язки і права публічні*". Полковник, зважаючи на невдоволення короля його неувагою до найвищої влади Польщі, в травні того ж року вислав до Варшави татарських полонених, а в листопаді — "відібраний цікавий документ" про плани кримського хана. Саме тому Август II Сильний невдовзі надіслав до Фастова свою корогву з королівським гербом. Не забуває правобережний полковник і про налагодження взаємин із великим коронним гетьманом, який після сеймових постанов 1697 р. активізував діяльність своїх військ на Київщині.

Прислухавшись до вимог козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 р., Август II повідомляв С.Палію: "... *консистенція, що належить для твоїх молодців буде надана*". Але вже у наступному році ситуація в польсько-українських відносинах

Рис. 53. Медаль польського короля Августа II. 1699 р.

докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. ухвалює постанову про заборону утримання "козацької міліції" — саме так українські козацькі полки трактувалися польськими політиками. Хоча невеликі регіменти правобережних полків запрошувалися для проведеиня окремих воєнних операцій польської армії й після сеймового рішення. Влітку 1700 р. невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги. І знову, як і в попередні роки, козаки скаржилися на те, що від Августа II "*плати зовсім немає*".

Розв'язання "турецької проблеми" та рішення пацифікаційного сейму змінюють політику правобережного козацтва щодо урядових кіл Польщі. Отримавши звістку про сеймову ухвалу, старшина збирає раду у Фастові, після якої до Варшави відправляється лист за підписом "Семена Палія полковника Війська В.К.М. Запорозького, сотників, отаманів і черні". У посланні до короля Августа II Сильного від 15 серпня 1699 р. козацтво скаржилося на те, що його витісняють за допомогою військової сили з повторно колонізованих земель. Для контролю за виконанням цих вимог до королівської резиденції вирушило посольство на чолі з полковником З.Іскрою. Рішення польської ради сенату про наділення "демобілізованого" козацтва визначеними коронним урядом вільними землями задовольнило тільки певну частину правобережців. С.Палій у листі до короля від 22 серпня 1700 р. рішуче не погодився з такими постановами польської верховної влади. Перед тим він уклав тимчасове перемир'я з регіментарем Б.Вільгою, який розпочав виконувати сеймову конституцію про знищення українського козацтва на Правобережжі.

Звернення правобережної старшини до московського царя і лівобережного гетьмана про політичну та військову допомогу не мали успіху, тож восени 1700 р. С.Палій домовляється з коронним гетьманом С.Яблоновським про припинення обопільних воєнних дій. Але невдовзі дипломатичні заходи Палія та інших полковників правобережного Війська Запорозького щодо примирення з урядовими колами Польщі перестають діяти. Настійливі прохання правобережної старшини до гетьмана Мазепи про приєднання їхніх полків до Лівобережної Гетьманщини, зважаючи на міжнародну ситуацію, закінчуються безрезультатно. У 1701 р. польська коронна армія розпочала широкий наступ на козацьку державність Правобережної України, а С.Палій припиняє будь-які політичні відносини з королем та його підопічним, оголосивши свої володіння "*вільною козацькою областю*". На землях Київщини, у східних районах Поділля та Волині влітку 1702 р. разпочалося всенародне повстання проти влади Речі Посполитої, яке сучасники порівнювали з революційними подіями середини XVII ст. й називали "*другою*

Хмельниччиною". С.Палій та інші правобережні полковники відмовилися від протекції польського монарха й заявили про присягу *"найпотужнішому Пану Царю Московському і Вельможному Й.М. Пану Гетьманові Мазепі"*.

Повстання в Правобережній Україні швидко охопило не тільки Київщину, а й східні частини Поділля і Волині. З вересня 1702 р. козаки під керівництвом С.Палія облягали головну польську фортецю Правобережжя — Білу Церкву. Тільки 10 листопада місто вдалося відбити у польської залоги, і полковник Палій переніс сюди свою резиденцію з Фастова. Інші козацькі полки під командуванням Самуся та А.Абазина оволоділи Немировом, Бердичевом, Баром, Бушею, Рашковом, Старокостянтиновом та іншими містами. Весною 1704 р. влада козацької старшини поширилася майже на все Правобережжя.

Однак цей виступ був жорстоко придушений спільними польсько-російськими зусиллями, а Палія, який не припиняв воєнних дій проти Польщі, було заарештовано лівобережним гетьманом І.Мазепою, який мав виконувати угоду, укладену між російським царем та польським королем. Цей вчинок гетьмана був продиктований також імовірністю зайняття Правобережної України військом Лівобережної Гетьманщини і об'єднання їх в єдину Гетьманську Україну.

Майже рік перебував славетний козацький полковник у батуринській в'язниці. У 1705 р. за наказом Петра І його було відправлено на заслання до сибірського містечка Тобольськ. Але коли І.Мазепа у 1708 р. виступив проти Москви, то Палія, знову ж таки за особистим наказом царя, повернули з далекого Сибіру. Він ще бере участь на боці російських військ у сумнозвісній Полтавській битві 1709 р., однак підірване в засланні здоров'я дається взнаки. Тим не менше, повернувшись до Фастова, де мешкала його друга дружина Феодосія, він знову займає уряд полковника і продовжує боротьбу з польською шляхтою за право володіти Правобережною Україною. Лише смерть перервала багаторічні намагання Семена Палія звільнити правобережних українців від польської влади та об'єднати Україну. У січні 1710 р. його з почестями поховали на території старовинного Межигірського монастиря під Києвом.

Головною історичною заслугою Семена Палія є відродження в останніх десятиліттях XVII - на початку XVIII ст. Правобережної Гетьманщини, де козацька старшина під його вмілим керівництвом відновлювала і зміцнювала традиційні форми місцевої української адміністрації періоду Визвольної війни.

ПИЛИП ОРЛИК У БОРОТЬБІ ЗА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Наприкінці січня 1711 р. об'єднані українсько-татарсько-польські сили (козацькі полки очолював П.Орлик) вирушили в похід для звільнення Правобережної України від російської присутності. Біля Рашкова армія, в складі якої перебувало 4 тис. запорожців кошового отамана Костянтина Гордієнка, близько 2 тис. поляків С.Потоцького та 20-30 тис. буджацьких і білгородських татар, перейшла Дністер. Внаслідок її дій у середині лютого під контролем П.Орлика опинилась велика територія поміж Немировом, Вінницею та Брацлавом. Тоді ж він пише листа до лівобережного гетьмана Івана Скоропадського, в якому переконує його об'єднатися заради того, щоб "... *Україна не підлягала ні під чию васальну залежність, але була б назавше самостійною державою*". Однак Скоропадський не пристає на ці пропозиції. Більше того, висилає на Правобережжя військовий загін на чолі з генеральним осавулом І.Бутовичем для боротьби з Орликом. У березні військо Бутовича було розбите під Лисянкою, а під владу П.Орлика перейшли майже всі правобережні полки.

Неприступною залишалася тільки Біла Церква, фортифікаційні споруди якої відігравали важливу роль у воєнно-стратегічних планах гетьмана. 25 березня його війська розпочали штурм добре укріпленої, з чисельним гарнізоном фортеці. Хоча запорожці разом із татарами й оволоділи передмістям, триденна облога Білої Церкви не дала результатів. Не витримавши, татари покинули Орлика і, розпорошивши свої загони по Наддніпрянщині, заходилися грабувати українське населення, плюндрувати міста і села, захоплювати ясир. Польські підрозділи Потоцького вирушили на Волинь, а сам П.Орлик із запорожцями, зважаючи на ці обставини, змушений був відступити до Фастова. Невдовзі він покинув Україну й наприкінці квітня знову опинився в Бендерах.

Влітку того ж року його війська беруть участь у битві між турецькою та російською арміями на р.Прут. Українські козаки суттєво посприяли перемозі турків над росіянами, яких очолював сам Петро І. У липні між Османською та Російською імперіями був підписаний так званий Прутський мирний договір. Питання про політичний статус України було одним із головних під час переговорів: російський цар змушений був "відняти від неї руку" на користь кримського хана та гетьмана П.Орлика.

З огляду на це наприкінці жовтня 1711 р. Орлик висилає до Стамбула делегацію, щоб дієво вплинути на процес ратифікації положень

договору. Українське посольство очолив прилуцький полковник Дмитро Горленко; до нього також входили генеральний суддя Клим Довгополий, генеральний писар Іван Максимович, генеральний осавул Григорій Герцик та кошовий отаман Костянтин Гордієнко. У своїй інструкції Орлик наказував послам, щоб вони вимагали від султана зміни пункт Прутського трактату, що торкався України і не був чітко сформульований. Генеральна старшина мала відстоювати такі положення: 1) Порта повинна визнати сувернітет гетьмана над Україною "обох сторін Дніпра"; 2) Україна мала управлятися гетьманом, що обирався вільними голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитися від претензій на Україну; 5) Кримське ханство не повинно домагатися васального панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) автономне право Запорозької Січі повинно бути забезпеченим тощо. Активна діяльність українців у Стамбулі та їхній вплив на переговори султана з російським послом Петром Шафіровим стурбували московських дипломатів. "*Малоросій-*

Рис. 54. Морський прапор Війська Запорозького. XVIII ст.

ські зрадники підбурюють турецький двір проти Росії і вони якраз і є головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру", — писав Шафіров у листі до свого царя.

Розглянувши пропозиції української сторони, султан Ахмед III наприкінці грудня видав П.Орлику грамоту, що враховувала майже всі пункти його інструкції. Однак невдовзі під тиском кримського хана та російських послів султан змінює свою позицію. 5 березня 1712 р. Ахмед III видав привілей на ім'я українського гетьмана і всього Війська Запорозького, в якому зазначалося, що "*Україна по цьому* (правому — авт.) *березі Дніпра повертається у посідання теперішнього найяснішого гетьмана Пилипа Орлика*". Цей документ повторював положення грамоти 1711 р., за тим винятком, що визнавав за російським царем Лівобережну Україну. Тому Орлик звертається до великого візиря Юсуф-паші з посланням, в якому наполягає на тому, щоб не залишати Лівобережну Гетьманщину під владою царя: "... *І якщо нам тепер віддають лише цю пустелю, а Лівобережну, заселену, залишають під московським пануванням, то що ж це тоді за визволення? Не лише всі мої попередники з усім Військом Запорозьким добивалися визволення від московського ярма Лівобережної України, найближчої до Московщини за Правобережну, але й сам гетьман Мазепа не для чого іншого з'єднав зброю Війська Запорозького із зброєю Й.В. шведського короля і разом з Й.В. пішов під протекторат Блискучої Порти, як тільки для того, щоб зробити самостійною всю Україну, і передовсім Лівобережну...*" Гетьман також наголошував на тому, що без Києва він не може володіти Правобережжям ("... *ані Київ без України, ані Україна без Києва існувати не можуть*").

Рівно через місяць, 5 квітня, між Туреччиною і Росією був укладений договір, який хоч і не враховував зауважень Орлика, однак надавав йому у володіння Правобережну Україну з резиденцією в Немирові (потім її змінили на Чигирин). Поряд з іншими, на Правобережжі починають утверджуватися Корсунський, Уманський і Чигиринський полки. Турецький уряд навіть хотів призначити єрусалимського патріарха Хрисанфа на "козацьку патріархію". Однак і після укладеного договору Орлик наполягав на продовженні війни з Росією.

Водночас він звертається зі спеціальним маніфестом до урядів європейських країн, щоб поінформувати їх щодо "українського питання" та відносин України-Гетьманщини з Османською імперією. У ньому зазначалося, що Московщина порушила "закони та вольності" української нації, які були підтверджені царем у 1654 р. Пояснювались і причини союзу гетьмана з султаном, який був укладений гетьманом тільки заради визволення рідної Вітчизни. Маніфест надіслали урядам

Голландії та Англії. У супровідних листах до англійського короля та Генеральних Штатів Голландії П.Орлик писав, що утвердження Української держави на сході Європи сприятиме встановленню європейської рівноваги, адже таким чином буде ослаблена Російська імперія.

Паралельно зі зверненням до урядів Європи український гетьман пише свою знамениту "Дедукцію" ("Вивід прав України"), яка була віднайдена І.Борщаком у французьких архівах лише на початку XX ст. У цьому документі він знову (вже вкотре!), звертаючись до прикладів з європейської історії, обґрунтовував право українців на власну державу. "... *І за останнє століття* (XVII — авт.) *можна було бачити, як у цілім цісарстві Італії, Льотрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших місцях визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання. Україна знаходиться майже в такому самому становищі...*" — писав Орлик. "Дедукція", поряд із Конституцією 1710 р. і маніфестом 1712 р., посіла важливе місце в суспільно-політичній думці України, стала визначною пам'яткою розвитку української державної ідеї не лише в нову, а й у новітню добу всесвітньої історії.

У листопаді 1712 р. Османська імперія повторно оголосила війну Росії, а тому частина війська П.Орлика на чолі з полковником Горленком знову рушила відвойовувати (цього разу вже у Польщі) Правобережну Україну. Проте 4 грудня під Уманню орликівці зазнали поразки від коронних військ на чолі з М.Любомирським. Поступово Орлик у своїй політиці відходить від орієнтації на військову підтримку Туреччини. Він і далі тримається Карла XII, який ще перебував у Бендерах. Підтримує він його і під час так званого Калабалику 1 лютого 1713 р., коли турецько-татарські війська напали на шведсько-український табір. Доки існувала надія, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками і татарами й визнавав їхню зверхність (не пориваючи, однак, із шведським королем). Але тільки-но така можливість була втрачена, він звертається по допомогу до польського короля Августа II Сильного. У вересні того ж року козацькі підрозділи знову вирушили на правобережні землі: Орлик хотів добитися від уряду Августа II дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б територію Правобережжя. 22 квітня 1714 р. між Туреччиною і Польщею було підписано договір, згідно з яким Правобережна Україна остаточно відходила до короля. Це було крахом дипломатичних і воєнних планів П.Орлика щодо відновлення своєї влади в Україні.

Протягом наступних десятиліть, маючи статус законного володаря України у вигнанні, П.Орлик намагається перебувати в епіцентрі всіх подій, що відбувалися в Європі. Мета його активної дипломатичної діяльності була одна — шляхом укладення різних міждержавних коаліцій добитися від Росії та Польщі звільнення України та відновлення єдиної і самостійної Української держави.

ВІД КОЗАКІВ ДО ГАЙДАМАКІВ, "КОЛІЇВ" ТА ОПРИШКІВ

Після того, як протягом 1711-1714 рр. на Лівобережжя перейшли всі правобережні козацькі полки, шляхта знайшла собі нового супротивника: в Правобережній Україні поширився рух гайдамаків. Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, експлуатація селян, що, наростаючи, поєднувалася з релігійним фанатизмом польської шляхти, — все це протягом тривалого часу живило діяльність гайдамацьких загонів. Соціальний склад "лицарів темряви" становили маси розорених (інколи просто злюмпенізованих) селян і міщаи. Саме тому в гайдамакуванні виразно окреслювався грабіжницький і розбійницький аспекти: спочатку загони цих "соціальних розбійників" були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи своїх гнобителів. Стихійні виступи гайдамаків не мали виважених політичних цілей (тогочасна політична еліта — козацька старшина — силоміць була виселена з рідних місць), що зумовлювало формування в свідомості певних кіл стереотипу українця-"різуна".

Водночас можна погодитись із твердженням вітчизняних істориків, що слід відрізняти гайдамацький рух XVIII ст. від народних повстань, які мали місце в 1734, 1750 та, особливо, 1768-1769 рр. Аналізуючи масштаби цих повстань, організаційний устрій найбільших формувань, слід відзначити, що характер і мета цієї боротьби виходили за рамки типових дій гайдамацьких ватаг.

Період безкоролів'я після смерті Августа II Сильного, протистояння нових претендентів на корону, втручання в польські справи російських урядовців спричинили в 1734 р. значний спалах народного гніву на "руських" землях Корони Польської.

Користуючись тим, що командування російських військ, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських "армій" — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українського населення) — з проханням виступити

проти прихильників шведського ставленика на престол С.Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І.Верлан розпочинає гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом. Його загін, який комплектувався згідно з козацькими традиціями, за короткий проміжок часу розгромив шляхетські війська на Брацлавщині, а потім захопив м.Броди у Руському воєводстві. Повстання дуже швидко охопило інші регіони Правобережної України — Київщину, Волинь, а також, за свідченням очевидця, "ціле Подністров'я". Провідники повстанських загонів Грива, Скорич, Моторний та інші, вміло керуючи своїми підрозділами, захопили Паволоч, Погребище, Таращу, чимало інших містечок і сіл. Окремі джерела стверджують, що в деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені органи самоврядування. "*Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...*" — звертався до правобережних українців один із тогочасних ватажків — М.Москаль.

Незважаючи на придушення повстання 1734 р., вже через три роки активно заявляє про себе на Черкащині відомий гайдамака Г.Голий. У наступному десятилітті повстанські загони діяли в районі Білої Церкви, Крилова, Саврані, Сміли, Лебедина, Липівця, Умані, Балабановки, Гринева, Погребищ.

Характерно, що гайдамаки розпочинали діяти иавесні й закінчували свої напади глибокої осені. Їхня тактика відзначалася швидкістю переміщення окремих загонів, а також міцним зв'язком з місцевим населенням. Справжніми пристановищами гайдамаків були хутори. На нашу думку, до цього часу залишається невисвітленим воєнний аспект діяльності гайдамацьких підрозділів, її зв'язок із козацькими методами ведення боротьби в XVII ст.

Заклик "*бити ляхів і жидів*", який був головним гаслом повстання 1750 р., на практиці передбачав боротьбу проти примусового поширення в Правобережній Україні унії та католицизму, економічного визиску з боку єврейської верхівки, національно-культурного вивищення польського "шляхетського народу". У цей час на правобережних землях діяло понад 60 гайдамацьких загонів. Окремі з них під керівництвом М.Теслі, О.Письменного, П.Могили оволоділи Уманню, Володаркою, Летичевом, Фастовом, здійснили напади на Білу Церкву та Мошни. Влітку 1750 р. гайдамаки захопили одне з найбільших міст Східного Поділля — Вінницю. Однак це повстання, як і попереднє, було жорстоко придушене польськими військами.

1768 рік ознаменувався подією, яка дотепер не може примирити представників різних історіографій. Висвітлення причин, перебігу і

наслідків народного повстання, яке отримало назву "**Коліївщина**", і сьогодні є своєрідним полігоном, на якому випробовують свою патріотичну зрілість українські, польські, єврейські (інколи — російські та американські) історики. Найбільше в цій "битві" історичних шкіл діставалося повсталим українцям, які оголошувалися хоч і соціальними, але бандитами, що начебто безпричинно вирізували ("*кололи як кабанів*") польське і єврейське населення Правобережної України, а тому й дістали назву "коліїв". Водночас автори подібних українофобських опусів навіть не намагалися висвітлити бодай найголовніші причини цього й справді жорстокого вибуху народного гніву. Адже він був лише відповіддю на національне, соціальне, економічне та релігійне гноблення впродовж довголітньої "реколонізації" правобережних земель України. Ряд міфів у справі оцінок Коліївщини створила й російсько-радянська історіографія. Для неї було характерним утвердження пріоритету класових факторів під час розкриття причин та перебігу цього повстання.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників так званої Барської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас зарозуміла шляхта погрожувала вирізати всіх "схизматиків" (православних). Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого населення, побиттям православних священиків, спаленням церков. Вступ на Правобережжя в червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів породили в частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян.

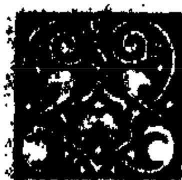
Під керівництвом запорозького полковника Максима Залізняка та сотника надвірного козацтва Івана Гонти рух "коліїв" продовжив і розвинув традиції попередніх визвольних змагань. У звільнених містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Однн із ватажків, С.Неживий, так визначав завдання "коліїв": "*Понєваж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу*".

За короткий проміжок часу (травень-червень) підрозділи "коліїв", очолювані А.Журбою, М.Швачкою, І.Бондаренком та іншими ватажками, оволоділи майже всіма правобережними землями. Захопивши після кровопролитних боїв у червні 1768 р. Умань, полковник М.Залізняк розсилає свої універсали по всій Україні. Проповіді ігумена Мотронинського монастиря Мелхіседека Значко-Яворського знаходять відгук серед населення, пробуджуючи релігійну та національну свідо-

місць правобережних українців. Ідея об'єднання українських земель, поділених чужоземними державами, дедалі більше оволодівала повсталими. Брак політичної культури, віра в "доброго царя", складність геополітичної ситуації, поряд з іншими чинниками, призвели до поразки народних прагнень. Коліївщина була розгромлена спільними діями польських і російських військ, а її ватажки після тривалих допитів і жахливих тортур скарані.

Протягом першої половини XVIII ст. в карпатському регіоні України набув розмаху рух опришків (з лат. "oppressor" — порушник, знищувач), який за характером своїх дій у рамках "соціального розбійництва" був близький до гайдамаччини. Найвідомішим серед опришків став Олекса Довбуш (1700-1745 рр.), який очолив розрізнені загони, що грабували поміщиків у районі Коломийщини, й здійснював партизанські рейди на Дрогобич, Надвірну, Рогатин, Турку. Його ім'я стало добре знаним не лише в Україні та Польщі, а й у Румунії, Угорщині, Чехії, Болгарії. Опришківський рух охопив Галичиину, Північну Буковину, Закарпаття й досить часто зливався з діями гайдамаків у Правобережній та Лівобережній Україні.

Традиції державотворення та визвольної боротьби жили й серед наступних поколінь українців. Відгомоном козацько-селянських воєн XVII ст. та повстань знекровленого українського народу у XVIII ст. стали події 1855 р. на Київщині, коли місцеве населення, протестуючи проти поглинення її Російською імперією, стало організовуватися в козацькі полки та сотні.

§4. Економічне життя та суспільний устрій

"ПУСТИННЕ ПОЛЕ"

"*Сьогодні ця країна* (Правобережна Україна — авт.) *геть зруйнована. Війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий*

куток Європи в пустинні поля", — так описував економічне становище правобережних земель французький дворянин де Божо, який перебував тут у 1670-х рр. Воєнні дії, що велися сусідніми державами на території України в другій половині XVII - на початку XVIII ст., наклали свій відбиток на демографічний стан правобережного регіону, населення якого зменшилося більш ніж удвічі.

Особливо відчутними були втрати на Брацлавщині та Київщині, які, починаючи з 50-х рр. XVII ст., становили осердя молодої Української козацької держави. Якщо на той час Східне Поділля нараховувало 766 населених пунктів, то в кінці століття внаслідок воєнного лихоліття з його карти назавжди зникли назви 165 містечок. Шляхтич М.Єлець скаржився польському урядові, що в 1648 р. в його володіннях на Київщині проживало 307 підданих, а в 1691 р. — лише 39. Значно скоротилося й населення Волинського воєводства, чисельність якого в 1693-1694 рр., згідно з підрахунками молодого подільського історика А.Муляра, становила 216 тис. 839 осіб, тоді як лише Володимирський і Луцький повіти цього воєводства в 1650-1651 рр. нараховували 280 тис. 645 осіб.

Великих руйнувань зазнала Правобережна Україна під час двох так званих Чигиринських походів багатотисячної турецької армії султана Магомеда IV, які відбулися влітку 1677 та влітку-восени 1678 рр. Бажаючи захопити Чигирин — прадавню козацьку столицю, що давало б змогу оволодіти всією Україною, — турецько-татарське військо на своєму шляху знищило сотні правобережних містечок і селищ. Страшною трагедією завершилася, наприклад, багатоденна облога турками Канева на початку вересня 1678 р.

Героїчно обороняючись, козаки разом із місцевими жителями більше трьох днів утримували місто й лише після того, як Ю.Хмельницький (він перебував у турецькому таборі) запевнив канівську старшину в тому, що міщанам не буде заподіяно зла, близько 3 тис. канівчан, бі-льшість яких становили жіики та діти, вийшло за мури міста. Однак яничари, знехтувавши запевненнями Хмельницького, накинулися на них і майже повністю вирізали. Ті, що не здалися в полон, зачинилися в місцевому монастирі й оборонялися ще протягом доби. Загалом у монастирі перебувало близько 1,5 тис. канівчан, та після жорстокої січі й підпалу будівлі турками до ясиру потрапило лише 200 чоловік. Так само були зруйновані й інші населені пункти Правобережної України.

Щоб зберегти життя українцям і не дати змоги ворожим військам закріпитися на Правобережжі, гетьман І.Самойлович приймає рішення виселити місцевих жителів у Лівобережну Україну. В березні 1679 р. він повідомляв, що *"всі жителі ржищівські, канівські, корсунські,*

староборські, мошенські, дробівські, білозерські, таганковські, черкаські на сю сторону (Лівобережжя — авт.) *зігнані, і від неприятеля відсторонені, а город і села і містечка і селища їх, де вони раніше жили в тій стороні* (на Правобережжі — авт.) *всі без остатку спалені"*. Отже, вимушена політика "великого згону" призвела до перетворення в "пустинне поле" й подніпровської частини Правобережної України.

Загрозою для мирного існування Правобережжя були спустошливі татарські напади. Рейди кримських, буджацьких і білгородських татар закінчувалися руйнуванням сіл і містечок, забранням працездатних чоловіків і жінок до "ясиру". "... *Нині все розвойоване і розорене від кримців. Не дають собаки татари населитись, лише населяться села, а вони собаки прийдуть і розорять, а всіх людей в полон заберуть"*, — свідчив російський священик І.Лук'янов, подорожуючи в 1702-1703 рр. українськими землями.

Значних руйнувань, зважаючи на географічне положення, зазнавала Брацлавщина. Через її східні землі пролягав так званий татарський Чорний шлях, який виник внаслідок постійних рейдів ординців на Полісся і Волинь. Так, наприклад, у 1684 р. татари майже повністю знищили м.Старокостянтинів, де вціліло лише п'ять будинків. Згідно з дослідженнями Н.Зуца, найбільш спустошливими для міста, яке лежало на Чорному шляху, були татарські напади 1690, 1698, 1703 та 1709 рр., внаслідок яких навколишній край був розорений повністю.

Не щастило й тим населеним пунктам, які зустрічалися татарським загонам на шляху через правобережні українські землі до Буковини, Галичини і власне польських воєводств. Адже від Перекопу Чорний шлях пролягав Диким полем між верхів'ями річок Інгулець, Інгул і Тясмин, повертав на захід і розходився на три відгалуження. Одне з них — Кучманський шлях — проходило через Поділля в напрямку м.Бар і поблизу Тернополя знову з'єднувалося з Чорним шляхом. Північне відгалуження пролягало неподалік від Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва, а південне йшло поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Неподалік від Липовця обидва відгалуження з'єднувалися, щоб продовжити Чорний шлях у напрямку Хмельника, Львова, Любліна і Варшави.

Свої напади на Правобережжя татари здійснювали, головно, взимку. Це було зумовлено зменшенням о цій порі природних перешкод, адже по кризі Дніпра, інших менших річок легше було дістатися до найвіддаленіших куточків України, спричинюючи жах серед місцевого люду.

Один із сучасників тих подій засвідчував, що "*ґвалтування жінок і дівчат, позбавлення майна і голови, голодна смерть, сором кайданів*

і неволі" нерідко спричиняли самогубство серед українців-християн, які, всупереч біблійній заповіді, обирали смерть перед мусульманським полоном. Жахливих збитків населення Правобережної України зазнавало й у XVIII ст. Історики відзначають, що лише протягом першого десятиліття відбулося чотири великі татарські нашестя.

Ще в 1681 р. турецьке Поділля нараховувало понад 40 тис. мешканців, переважно скупчених уздовж Дніпра під захистом Кам'янецької фортеці. Проти кінця XVI ст. це означало майже дворазовий спад чисельності населення. 1684 р. приніс остаточне збезлюднення регіону. Польські війська, щоб викликати голод серед кам'янецької залоги, розпочали систематичне виселення подільських селян до сусідніх воєводств. 6 листопада 1684 р. кам'янецький єпископ С.Воєнський повідомляв: "*Ми спустошили решту країн навколо Кам'янця... забрали з нього і перенесли в інші сторони мешканців усіх наближених сіл і містечок*".

Поряд із татарською проблемою, закономірне невдоволення власників великих і середніх фільварків, а також простих селян викликали постої в їхніх володіннях підрозділів польського війська. Шляхетські сеймики Волинського, Київського, Подільського воєводств неодноразово ухвалювали постанови, в яких засуджували сваволю військових відділів і обурювалися жорстокостями "*дикого жовніра, який бродить від села до села*". Зупиняючись на певний час у володіннях того чи іншого маєтку, польські жовніри вимагали забезпечення продовольством, а також фуражем для коней. І якщо місцевий люд був неспроможний надати бажане, селище зазнавало найжорстокішого грабунку та спустошення. Стабільному функціонуванню місцевих господарств загрожували також наїзди шляхетських загонів на володіння своїх конкурентів. Досить дошкульними були напади козаків, які не мирилися з існуванням на українських землях шляхетського землеволодіння.

Війни і постої ворожих військ, татарські напади і шляхетсько-козацькі сутички нерідко спричинювали голод серед простолюду. Згідно із записами Добромильського літопису, значні голодування українського населення були в 1690, 1695, 1699 та 1700 рр. Не обминали Правобережну Україну й несприятливі природні явища. Так, у 1680 р., як свідчить Самовидець, "*засуха була велика, від якої повисихали води і трави*", а через десять років "*сарана знищила весь хліб на полях*", що породило велику дорожнечу на харчі. В окремі роки людські життя відбирали страхітливі інфекційні хвороби. Так, під час епідемії чуми в 1770-1771 рр. на Правобережжі вимерло більше 100 тис. чоловік.

Однак, попри всі ці об'єктивні й суб'єктивні фактори, "пустиня велія" (так означував Правобережжя в своїх мемуарах І.Лук'янов)

в останній чверті XVII ст. не була втрачена для України як земля, де корінний народ, поряд з іншими етнічними спільнотами, зберігав свою самобутність завдяки споконвічній працелюбності й вірі у власні сили.

МАГНАТИ І СЕЛЯНИ

Основний земельний фонд Правобережної України належав польським магнатам і шляхті з переважанням великого поміщицького (магнатського) землеволодіння. У другому десятилітті XVIII ст. магнати Київщини номінально володіли 75% всіх дворів і відповідною кількістю земельної площі, тоді як дрібна шляхта — лише 7%. Приблизно так само розподілялася власність на землю і в інших правобережних регіонах.

Збільшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок поновлення прав на землі, які були втрачені шляхтою під час Національно-визвольної війни українського народу 1648-1676 рр. та повстанських рухів кінця XVII - початку XVIII ст. Після довгих десятиліть "козацьких воєн" польська шляхта, розшукуючи в сімейних архівах старі документи на право володіння землями, поверталася до своїх родових маєтків. Привілеї на правобережні "грунти" вдавалося випросити у короля чи сейму й тим представникам польського нобілітету, хто не мав "спадкового" права.

Велике землеволодіння особливо зростало протягом XVIII ст. за рахунок роздачі магнатам королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. Земельна власність короля (так звана королівщина) зосереджувалася здебільша в південно-східній частині Правобережжя. У 1765 р. його маєтності об'єднували 332 поселення, в яких проживало близько 125 тис. підданих.

Розвиток світового капіталістичного ринку в нову добу всесвітньої історії втягував у свою сферу й господарства країн Східної Європи, зокрема земельні латифундії Правобережної України. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Сенявські та інші магнати експортували продукти фільваркового виробництва через порти балтійського узбережжя до Західної Європи, користувалися монопольними правами на продаж власних товарів для підкорення внутрішнього ринку. Так, наприклад, у 1744 р. з "добр" волинських, подільських і руських магнатів Жевуських було продано в Гданську пшениці й жита на 15 209 злотих (з чого було взято податок у сумі 7169 злотих), а закуплено різних продуктів (від цукру і цитринів до фісташків і сиру) — на 1457,

сукна — на 2247, тканини — на 2442, інших товарів (одяг, меблі, папір, вино тощо) — на 729 злотих, що разом становило 5876 злотих. Отже, можна підрахувати, яка кількість так званих обігових коштів залишилась у магната.

Вплив ринкових відносин на фільваркове господарство спричинював посилення підприємництва магнатів та запровадження окремих структурних змін у латифундіях, де поряд із землеробством розвивалося тваринництво, садівництво і бджільництво. Постійно зростаючі фінансові потреби великих землевласників змушують їх за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місць, крутосхилів збільшувати посіви площі не лише під традиційні культури — пшеницю, ячмінь та жито, — а й під коноплю, льон, тютюн і хміль.

Магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно впливало на функціонування товарно-грошових відносин. Але не всі поміщицькі господарства однаковою мірою були втягнуті до цих відносин, оскільки на території Правобережної України протягом XVIII ст. склалися й співіснували три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок, у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента (панщина), у третьому зміцнювалася панщина.

Звичайно, введення слобід і чиншу було тільки маневром польських феодалів, які розраховували на затягнення більшої кількості робочої сили. Закінчення терміну пільгових років, запровадження відробіткової ренти й посилення особистої залежності та економічного визиску селян стало однією з причин виникнення значних соціальних рухів серед "хлопського" населення. Пізнавши, хай і на короткий час, звільнення від позаекономічного примусу, селяни затято опиралися закріпаченню, поповнюючи ряди "соціальних розбійників". Саме тому в 1777 р. король Станіслав Август видав наказ, щоб "біглі" селяни в Київському, Волинському і Брацлавському воєводствах залишалися там, де їх було зареєстровано.

Селянське господарство відіграло вирішальну роль у відбудові зруйнованої під час довголітніх воєн економіки Правобережної України та відновленні тут землеробства і тваринництва, різних промислів. За своїм економічним становищем селянство не становило однорідної верстви. Воно складалося із заможної верхівки, яка мала земельні наділи по 1-1,5 лана; селян, які володіли 0,25-0,5 лана, і тих, хто зовсім не мав землі. За характером феодальних повинностей посполиті селяни поділялися на "панщизняних" (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і "чиншових" (ці платили своєму зверхникові грошову ренту — "чинш"). Крім того, залежно від забезпеченості робочою

худобою (волами і кіньми) серед правобережних селян розрізняли "тяглових" і "піших".

Зростання товарності магнатського господарства у XVIII ст. вело до створення нових фільварків і збільшення повинностей селян, адже всі основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, затинки, обжинки, закоски, обноски) виконувалися ними та їхнім інвентарем. Панщина переважала на Волині (до 234 днів за рік), інтенсивно поширювалася на Поділлі та в окремих районах Київщини, однак на півдні Брацлавщини і Київщини її майже не було. Окрім панщини, посполиті відбували й інші повинності: шарварки (дорожну повинність), толоки, сторожу, гребельне та ін.

Досить часто становище правобережного селянства погіршувалося тим, що магнати і старости королівщини віддавали землі в заклад чи оренду представникам єврейського народу. Орендарі (так звані посесори) намагалися в найстисліший термін отримати від орендованої землі щонайбільші прибутки, розорюючи тим самим селян. "*Державця* (посесор — авт.) ... *завжди готовий, мов сарана, після знищення одних перенестися на інші ниви*", — відзначав свідок тих подій, польський письменник Й.Солтикович. Виснажливими для селян були й інші монопольні права магнатів (виробництво і продаж спиртних напоїв, млинарство, вилов риби, виготовлення селітри і поташу тощо), які також здавалися в оренду євреям.

Водночас у підсумку національно-визвольного руху другої половини XVII ст. частина земельного фонду Правобережної України стала здобутком українського селянства, яке освоювало відвойовані у шляхти райони. Влітку 1718 р. ректор Овруцької єзуїтської колегії (Полісся) подав до суду скаргу, в якій ішлося про те, що в період тривалих "бунтів" шляхта і ксьондзи змушені були залишити Правобережжя, а їхні землі захопили нові власники. "*Селяни тримають землі в незаконній посесії і користуються ними, а тому, хто скаржиться не дають нічого*", — свідчив позивач проти українських "хлопів".

Усупереч різним перешкодам, заможні селяни Правобережної України вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Так, у 1741 р. з 41 села Подніпров'я через митні кордони в Київ та інші міста Гетьманщини було вивезено 3 тис. пудів збіжжя.

На території Правобережжя розвивалася й транзитна торгівля. Купці з Лівобережної та Слобідської України, Росії відвідували ринки країн Західної Європи та Балкан. Важливе значення мали торговельні зв'язки правобережних господарств із країнами Сходу. У другій половині XVIII ст. через низку економічних та політичних причин зменшуються обсяги вивезення хліба та іншого товару з використанням голов-

ного балтійського порту — Гданська. Пошуки нових шляхів вивезення збіжжя, зокрема через порти Чорного моря (Херсон, Одеса, Миколаїв), протягом тривалого часу спричиняли економічну нестабільність краю.

Після подій Національно-визвольної війни протягом останньої чверті XVII - першої половини XVIII ст. правобережні магнати не змогли утвердити кріпосництво. Українські селяни, які відстоювали особисту свободу, намагалися зберегти економічну самостійність своїх господарств.

СЛОБОДИ ТА КОЗАЦЬКІ ЗЕМЛІ

Фільваркова система господарства могла успішно розвиватися лише за наявності достатньої кількості робочої сили. Тим часом наприкінці XVII - в першій половині XVIII ст. в Правобережній Україні відчувалася значна нестача селянських робочих рук. Ця обставина змушувала магнатів не лише впорядковувати старі села, а й засновувати нові поселення — так звані слободи. Вони виникали на умовах звільнення їх засновників від майже всіх повинностей і податків на певний термін. Заснування слобід відбувалося на основі "привілею" чи особливих прав на осілість, які надавалися власниками дрібній шляхті, "дідичним" селянам та новопоселенцям. Визначаючи терміни існування слобід, магнати зважали на конкретні умови розвитку своїх маєтків. У різних регіонах він становив від 1 до 20 років. Передбачалося, що протягом даного періоду поселенець збудує собі якесь житло, обробить певну кількість землі, придбає робочу худобу і реманент. Для пришвидшення цього процесу окремі пани надавали "слобожанам" своєрідний кредит у вигляді посівного зерна, волів тощо.

Період "пільгових років" розпочався на Правобережжі ще у 80-х рр. XVII ст., однак найбільшого розмаху набув уже в наступному столітті. Щоб заселити спустошені війнами землі, магнати стали закликати сюди селян із різних областей Корони Польської, Великого князівства Литовського, а також Лівобережної України. Були випадки заснування слобід переселенцями з Молдавії та Волощини.

Одночасно відбувався процес "самовільного", з погляду владних структур Польщі, заселення правобережних українських земель. Він проходив під контролем і захистом козацької адміністрації Правобережжя й мав на меті реколонізувати територію Подніпров'я, яка, згідно з умовами польсько-російського "Вічного миру" 1686 р., мала залиша-

тися пустою. Наявність вільних земель спричинила масовий наплив сюди селян із Лівобережжя. У цьому краю створювалися, нехай і тимчасові, осередки селянської та козацької власності. Джерела свідчать, що селяни вільно продавали й дарували свої "дідичні" поля, луки, ліси, ставки й хутори іншим селянам та міщанам.

Місцева польська шляхта не лише всіляко протестувала проти "самовільного" заселення, а й не погоджувалася з політикою магнатів спрямованою на відродження господарства Правобережної України за рахунок впровадження слобід. Так, восени 1682 р. шляхта Київського воєводства зверталася до короля з проханням заборонити магнатам селити селян-втікачів на слободах. "*Заборонити законом на території воєводства всі слободи — це шкідливе для шляхетського господарства явище, винахід дідичів і посесорів*" вимагав Волинський сеймик 1688 р. Через п'ять років знаходимо новий запис в актових книгах Київщини, який засвідчив незгоду середньої і дрібної шляхти з існуванням вільних селянських поселень: "*Так багато розвелося на території нашого воєводства слобід, що селяни, які втікають туди, не лише руйнують маєтки наші, але й здійснюють в тих слободах всілякі злодіяння підбурюють на злочинні дії інших селян. Тому вимагаємо, щоб дідичі повертали селян на першу ж вимогу, а самі слободи були б знищені*" Протягом 1714-1736 рр. сеймик Брацлавського воєводства вісім разів

Рис. 55. Сеймик у Речі Посполитій.

ухвалював постанови про знищення власними військовими підрозділами хуторів і слобід.

Згідно з дослідженнями П.Куліша, на вигонах, де мала бути нова слобода, виставлявся хрест із підвішеними на ньому снопами жита й серпом. Щоб селянам було зрозуміло, на скільки пільгових років надавалася ця слобода, у стовп вбивалася відповідна кількість дерев'яних кілків, один із яких виймався по закінченні року. Ніколи й ніхто не питав, звідки поселяни прийшли і хто вони є за своїм соціальним статусом.

Оскільки найбільш розореними після відомих подій були Київщина, Брацлавщина та Центральне Поділля, то саме на цих землях слобідське господарство набуло найбільшого розвитку. Щоб утримати біля себе новопоселенців, власники великих фільварків у цих регіонах після закінчення пільгових років змушені були брати з селян лише невеликий чинш, що тривало подекоди до 30 років. У більшості маєтків чинш брали не з площі розораної землі, а з поголів'я робочої худоби, якою володів селянин. Це зумовлювалося тим, що вільної землі тут було надзвичайно багато, а тяглової худоби — обмаль. Адже більшість слобожан становили втікачі з володінь, де існувала панщина. Однак навіть таке незначне запровадження феодальної повинності викликало опір місцевих селян, які вже звикли жити без економічного примусу.

Типовою ставала ситуація, коли, "відсидівши" певний час на одному місці, слобідські піддані переходили до іншої слободи, завдаючи своїм панам значних збитків.

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Йди з нами, козаченько, на Україну, на слободу, —

співали українські селяни. Питання про слобожан-утікачів обговорювалося протягом XVIII ст. майже на всіх повітових сеймиках Правобережжя. Подільська шляхта в наказі своїм депутатам на сейм скаржилася, що "хлопи" приходять на слободи, а по якімсь часі переходять на інші й тим самим дуже шкодять землеволодінню та спричиняють різні конфлікти.

Поряд зі слободами, значна частина земель Київщини та Брацлавщини до 1714 р. належала козацтву, яке освоювало відвойовані у польської шляхти та католицького духівництва маєтності. У 1701 р. київський бискуп Гомолінський звертався до сейму зі скаргою на козацького полковника С.Палія, що той "*всіляко обтяжує шляхту, порядкує у Фастові... примушує Київське бискупство платити йому податок*". На території, де поширювалася його влада, Палій надавав бажаючим у користування стільки землі, скільки вони могли обробити. У підсум-

ку на Правобережжі почали засновуватися козацькі хутори. Історик Т.Осадчий вклав у вуста С.Палія такі слова: "... *працював коло неї* (землі — авт.) *як на своєму господарстві, широкі поля засіваючи хлібами*". Наказний гетьман Самусь володів маєтностями між Богуславом та Вінницею, а полковник А.Абазин — в околицях Брацлава. Під час Північної війни, в 1702-1705 рр., король Август II разом із магнатами 15 разів звертався до Петра І, прохаючи допомогти в справі повернення земель і платежів з території Подніпров'я, що підлягала козацькій адміністрації. Як стверджує В.Маркіна, існували такі форми козацького землеволодіння: 1) спадкові; 2) "надані" (землі, за які виконувалася військова служба); 3) "куплені" (придбані за гроші); 4) "зайняті" (оброблені власною працею вільні або відвойовані землі). Слід відзначити, що козаки вважали землю своєю "*згідно природного права*" й намагалися утвердити пріоритет приватної власності на неї.

Слобідське і хутірське землеволодіння в Правобережній Україні протягом тривалого часу живило козацький, а згодом і гайдамацький рухи. Невипадково місцева шляхта намагалася всіляко обмежити терміни слобід і знищити розсадники політичного й економічного "свавілля" в Речі Посполитій — козацькі поселення.

ЕТНОСОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Етнічний склад населення Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств Речі Посполитої у XVIII ст. відзначався переважанням українців, хоча безперервні війни та соціальні рухи, спричинюючи економічний занепад краю, перешкоджали їх природному відтворенню. Попри те, що на середину 1670-х рр. Правобережна Україна втратила більше половини свого населення, внаслідок колонізацій та міграційних хвиль наприкінці наступного століття українці становили тут близько 3-х мільйонів. Треба відзначити, що соціальна структура правобережного українства впродовж значного проміжку часу була неповною. Через примусове виселення в 1711 р. народ втратив свою еліту — козацьку старшину. Представники старої української шляхти були знищені або покозачилися й перейшли в Лівобережну Україну, а решта прийняла католицьку віру. Незначний відсоток православного духівництва також не завжди міг протистояти польській державній релігії — католицизму. Міщан-українців було замало для того, щоб впливати на політичний розвиток міст. Найбільша соціальна верства — селяни — залишалася переважно вільною, однак процеси так званого другого закріпачення дедалі більше обмежували її права.

Другу за чисельністю етнічну групу становили поляки, яких налічувалося близько 270 тис. Вони разом із євреями (приблизно 220-250 тис. чоловік) у XVIII ст. посіли провідні позиції в політичному та економічному житті Правобережжя. До малочисельнних етносів, що населяли українські землі, належали громади молдаван, волохів, росіян, татар, караїмів, вірменів, німців, греків. Національний склад населення Правобережної України певним чином впливав на формування її загальноетнічної соціальної структури. Протягом 1774-1775 рр. на Правобережжі було укладено реєстри так званого подимного, які охопили переважну більшість населення, окрім шляхти, духівництва та військових. Ці реєстри містили відомості про кількість "димів" (господарств), давали уявлення про їх загальну кількість "із поспольства", селян, міщан, а також дозволяли згрупувати господарства згідно з юридичною приналежністю. Опрацювавши ці та інші джерела, історик А.Перковський підрахував, що місцева шляхта становила 7,7% всього населення, духівництво — 1,5; купці — 0,14; міщани-християни — 1,7; міщани-євреї — 3,5; селяни — 78,7.

Після довгих років визвольних змагань українців, соціальні гасла яких насамперед спрямовувалися проти польських панів та єврейських орендарів, останні знову стали активно заселяти українські воєводства Корони Польської. Осередками єврейської колонізації були передусім міста й містечка. Тут, користуючись королівськими привілеями та завдячуючи підтримці польських магнатів, вони настійливо прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, різні оренди, зумовлюючи, як і перед

Рис. 56. Вбрання польської шляхти XVII ст. Худ. Я.Матейко.

1648 р., соціальний антагонізм між ними та корінним населенням. На селі євреї ставали, головно, корчмарями, зосереджували в своїх руках винно-горілчаний промисел, нерідко були управителями земельних латифундій. Об'єднуючись на місцевому рівні в кагали й прикагалки, вони висилали своїх представників на єврейські сеймики, які, в свою чергу, об'єднувалися в сейм усіх євреїв Речі Посполитої — так званий Синод чотирьох країн.

Представники інших народів, гуртуючись у громади, також здобували певні права на самоврядування. Наприклад, своїх окремих судових війтів мали в деяких містах Правобережної України караїми та вірмени. Досить сильні позиції в Києві посідала грецька громада. У 1689 р. українські міщани скаржилися, що грецьке населення міста не відбуває належних повинностей "на ратушу".

Специфіка розвитку "українних" міст Речі Посполитої в другій половині XVII-XVIII ст. була відмінною від умов, за яких формувалися західноєвропейські міста. Зважаючи на залежність магнатів та наявність значного прошарку поселенців-міщан, які займалися землеробством, міста Правобережної України не стали значними торговельно-ремісничими центрами, хоча нові економічні відносини й настійливо торували собі шлях. Міське населення знаходило різні способи, щоб уникати обтяжливих феодальних повинностей та займатися ремеслами, промислами і торгівлею. З другого боку, формування міського "бюргерства" зосереджувалося в руках іноземців, що негативно впливало на утворення елементів загальнонаціонального ринку.

До найбільших міст Правобережжя належали Київ, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Володимир, Біла Церква, Рівне, Брацлав, Острог, Умань. Наприкінці XVIII ст. зросла чисельність населення в Дубно — 6535 жителів, Могилеві — 6444, Житомирі — 5419, Бердичеві — 4815, Корці — 4706. Утім, переважали все-таки невеликі містечка, де проживало 1-2 тис. мешканців. Однією з причин, які спонукали до зростання міст, була наявність у них ярмарків. У 1701-1703 рр. звільнені від турецької окупації подільські міста Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Хмільник та ін. добиваються королівського привілею на відкриття ярмарків, а вже через три десятиліття на Правобережжі нараховувалося 42 великі й середні ярмарки.

Водночас у більшості правобережних міст точилася запекла боротьба за сфери впливу між представниками різних національностей. Наприклад, у 1702 р. міщани-поляки Кам'янця-Подільського просили сейм, щоб українські ("руські") міщани були *"повністю підкорені польському магістрату"*. Українська юрисдикція в цьому місті припинила своє існування в 1740 р., коли національна ратуша була передана

костелу Св. Яна як приміщення для його потреб. Приблизно така ж картина спостерігалася в Барі, Острозі, Луцьку й інших містах Правобережжя, де в суперечку між поляками та українцями встряли вірмени, євреї, караїми.

Зважаючи на конфесійні відмінності, етносоціальний склад правобережного духівництва у XVIII ст. був доволі неоднорідним. Серед католиків і протестантів переважали поляки, серед уніатів і православних — українці. Серед християнського кліру можна було зустріти й молдаван, євреїв-вихрестів, представників інших народів. У зв'язку з тим, що духовна кар'єра вважалася на той час надійною і престижною, у чернечий одяг вдягалася велика кількість представників магнатських і шляхетських родів. Крім того, до монастирів різних конфесій ішли міщани; монастирські мури служили прихистком для селян-утікачів та козаків і жовнірів, котрі закінчили військову службу. Найбільш багаті й престижні монастирі відзначалися більш "аристократичним" складом чернечої братії, в бідніших переважали вихідці з простолюду.

"*Народ, що населяє Подільську губернію, складається з древніх племен слов'янських русів, сарматів і поляків, між якими, особливо по містах, є багато євреїв, при ріці ж Дністру в поселеннях прибережних багато переселилось волохів і молдовців, а в містах Кам'янець і Могилів — декілька армянів і греків. Дворянство розмовляє по-польськи, у простого ж народу в повітах... вимова українська, малоросійська, в інших повітах змішана з польським і мазурським, євреї говорять зіпсованою німецькою, молдовани — молдавською*", — свідчив топографічний опис Подільської губернії наприкінці XVIII ст., змальовуючи надзвичайно цікаву й типову для всієї Правобережної України етнічну картину цього краю.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

У першій половині другого десятиліття XVIII ст. в Лівобережну Україну було примусово переселено тисячі жителів Брацлавського, Білоцерківського, Богуславського, Корсунського, Канівського, Уманського та Могилівського полків. "*Тамошнім же полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, з дружинами і дітьми їх з їх рухомим майном на мешкання перейти в Малу Росію, в тамошні полки, де хто бажає*", — вказувалося в царській грамоті білоцерківському полковнику А.Танському від 23 вересня 1711 р. Це було великою трагедією для правобережних українців, адже ця земля протягом багатьох поколінь була їхньою батьківщиною.

На спустошені землі Правобережжя ринув потік переселенців з Корони Польської. Здебільшого це були представники магнетерії та середньої шляхти. За ними тягнулася безземельна шляхта та євреї. Найменшу частину цієї міграційної хвилі становили польські селяни й міщани. Цей складний процес проходив одночасно із залюдненням українськими селянами території Поділля та півдня Київщини.

Про участь у цій колонізаційній хвилі різних верств українського, польського та єврейського народів свідчать відомості, які стосуються заселення Меджибізької волості Летичівського повіту на Поділлі. У 1717 р. в населених пунктах волості нараховувалося 2403 господарства, з них 2164 належали підданим-християнам, 88 — шляхтичам і 201 — євреям. Згідно з інвентаризаційними списками, лише 620 родин проживали у волості давно і вважалися старожилами. Родин підданих, які прийшли з інших українських земель, нараховувалося 1151 (з Волинського воєводства — 763, Руського — 143, Белзького — 69, Київського і Брацлавського — 41, Подільського — 51, Лівобережжя — 42, Подністров'я — 21, інших районів — 21). З власне польських воєводств Корони Польської прибуло 106 родин, з Великого князівства Литовського — 43, Молдавського князівства та Московської держави — по 26. Однак уже через п'ять років з Меджибізької волості втікло понад 2 тис. селян. Головною причиною цього "реєміграційного" руху стало запровадження місцевою шляхтою окремих форм феодальної повинності.

Дуже інтенсивно освоювалися українські землі в районі Подніпров'я. У 1733 р. на півдні Київщини нараховувалося 7297 дворів, заснованих переселенцями з Лівобережної України. Саме в 30-х рр. XVIII ст. за рахунок великої кількості новоприбулих фактично закінчилося масове заселення Правобережної України.

Утворення нових і збільшення старих сіл та містечок на Правобережжі відбувались і в наступні десятиліття. Наприклад, на Черкащині протягом 1735-1746 рр. за рахунок припливу втікачів населення збільшилося майже на 5 тис. і становило 13,3 тис. чоловік. "*Щоб усі пустощі, які застав, були заселені... В доброму місці слободи дві закладені: одна над Бугом — напроти Конецполя, а друга неподалік від Синички, до яких ключів тягнуться люди...*" — доповідав магнатові С.Потоцькому управитель Богопільського ключа на Уманщині. Основна маса населення прибувала сюди з-під Львова, Дрогобича, Бродів, Ковеля. У 1738 р. з Галичини в Правобережну та Лівобережну Україну переселилося близько 10 тис. селян. Цей процес, хоч і не так інтенсивно, тривав і в подальшому. Традиційними стали втечі селян на Правобережжя з Люблінського воєводства Корони Польської.

Водночас на правобережні землі переселялися вихідці з Росії. У 1762 р. представники Київської прикордонної комісії вимагали від поляків повернення 2864 російських сімей, що осіли в Київському та Подільському воєводствах Корони Польської. Цілі села засновували в Хмельницькому старостві старообрядці-пилипи, що втікали від російського кліру. В 1764 р. в Правобережній Україні проживало 1202 сім'ї російських старообрядців.

Паралельно із заселенням Правобережжя відбувався й зворотний процес. Навіть незначне збільшення феодальних повинностей у південно-східних районах Київщини та Брацлавщини зумовлювало масовий міграційний рух місцевого селянства до Новосербії, володінь Запорозької Січі.

Згідно зі спостереженнями В.Антоновича, міграція місцевого населення відбувалася протягом усього XVIII ст. Наприкінці цього століття на Правобережжі зросла кількість молдавських поселень. Тікаючи від турецької влади, молдавани-християни оселялися на Поділлі, а також у південних районах Брацлавського та Київського воєводств.

Під впливом різнорідних еміграційних потоків на кінець XVIII ст. й сформувалася нова етнічна структура Правобережжя. Чільне місце в цьому процесі, який відновлював господарське життя Правобережної України, належало народній колонізації корінного українського населення.

§5. На захід від Дніпра

"ЧЕРВОНА РУСЬ"

Традиційно до складу Західної України входили такі історико-географічні та етнографічні землі, як Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Покуття, Передкарпаття, Надсяння, Бойківщина, Гуцульщина, частини Холмщини, Підляшшя, Лемківщини. Крім того, до західноукраїнських земель на-

лежать такі мальовничі гірські регіони, як Північна та Південна Буковина, а також Закарпаття.

Складною була доля цих українських земель, які в другій половині XVII-XVIII ст. перебували під владою Речі Посполитої, Османської імперії, Угорщини та Австрії. Одначе, незважаючи на економічну відсталість, політичну роздрібненість та підпорядкування урядам різних іноземних країн, населення Західної України не стояло осторонь подій загальнонаціонального характеру.

"Червоною Руссю" називали зарубіжні мандрівники в добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу українські землі Галичини. Сама назва "Галичина" походить від назви старовинної столиці Галицько-Волинського князівства — міста Галич (від грецького слова, що означає сіль). Історично склалося так, що Галичина поділяється на Східну, переважно населену українцями, і Західну, де більшість становлять поляки.

З географічного погляду, Галичина є частиною великої Східноєвропейської рівнини, що простяглася між Балтійським і Чорним морями. Лише її південно-західний регіон належить до Подільської височини, яка має від 300 до 400 м середньої висоти. Більша ж частина галицьких земель є більш-менш хвилястою рівниною чи невисоким (до 250 м над рівнем моря) плоскогір'ям. Там, де з'єднуються річки Сян і Вісла, місцевість зовсім плоска, а на північ від Львова, між Бугом і Стирем, розташовується найнижча частина Галичини — болотиста Буго-Стирська впадина. Грунт на рівнині складається з лесу та чорнозему і є переважно родючим. У гористій місцевості ґрунт кам'янистий і твердий, на пагорбах — глиняно-вапняковий.

Клімат Галицької України є континентальним і доволі суворим, як для південної широти її розміщення. Це пояснюється тим, що південні теплі вітри не можуть пробитися сюди через Карпатські гори. Водночас Галичина відкрита для холодних північних і сухих північно-східних вітрів.

Починаючи з середини XVII ст., Західна Україна у верхніх прошарках свого населення стала дуже швидко й сильно ополячуватися, а представником української нації залишалася, головно, селянська маса. У цей період національна самосвідомість дещо притупляється, а на перший план виступає релігія. Перехід із православ'я в католицизм вважається відреченням від своєї національності. В останній чверті XVII ст. на західноукраїнські землі з новою силою насувається унія. Її роль в історії України є неоднозначною, але не підлягає сумніву той факт, що, навіть прийнявши унію, галичани вперто трималися свого східного обряду й не давали себе латинізувати.

Загальну характеристику соціального стану населення Галичини подає перепис, здійснений австрійською владою у 80-х роках XVIII ст.

Згідно з ним шляхти нараховувалося 95 тис. чоловік, міщан — 332 тис., чиновників, почесних громадян, інших вільних — 135 тис., євреїв — 168 тис., селян, що були переважно кріпосними, — 1 млн. 859 тис. Отже, загальна чисельність галицького населення сягала 2 млн. 589 тис. чоловік.

Похід полків Б.Хмельницького на Львів та його облога восени 1648 р. лише підтвердили наміри козацької верхівки щодо об'єднання всіх етноукраїнських земель. Боротьба за Червону Русь точилася протягом усіх років Визвольної війни. Так, у жовтні 1656 р. Україна ратифікувала договір із Трансільванією, згідно з яким "*міста по Віслу ріку і в яких проживали люди благочестиві і церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького*". Джерела переконливо свідчать про те, що наступні українські гетьмани, зокрема П.Дорошенко та І.Самойлович, намагалися включити Галичину в орбіту своєї влади. Останній у 80-х роках XVII ст. писав до московських царів: "*... Вся тогобічна сторона Дніпра — Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корень та інші, від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів, і тільки сто років тому, з невеликим лишком, польське королівство ними заволоділо*".

Коли у вересні 1704 р. війська шведського короля Карла XII захопили Львів (вони перебували там близько місяця), десять козацьких полків за наказом гетьмана І.Мазепи підійшли до мурів міста й з'єдналися з польськими корогвами. Невдовзі об'єднані українсько-польські підрозділи змусили шведів відступити до Замостя й Варшави. У наступному році шведи знову планували захопити головне місто Галичини, але у зв'язку з тим, що на Правобережжя вступили 57-тисячна московська армія і 40 тис. українських козаків, припинили свій наступ. Війська І.Мазепи в серпні 1705 р. зайняли Зборів і вирушили до Львова. Коли вони підійшли до міста, його жителі, як і колись, за доби Б.Хмельницького, звернулися до гетьмана з проханням не входити в нього. Прийнявши послів від Львівського магістрату й ратуші, І.Мазепа пообіцяв обминути не лише Львів, а й його околиці, "*хоч прийдеться за те накладати дороги*". Крім того, гетьман надав місцевому уряду охоронного листа з військової канцелярії.

Українська армія пройшла на територію Белзького воєводства іншим шляхом — через Магерів, Потилич, Раву Руську, Угнів і Томашів, до Трубешова. 7 листопада 1705 р. козацькі полки вступили до Замостя, звідки Мазепа вислав Чернігівський і Галицький полки, очолювані відповідно П.Полуботком та І.Боруховичем, у Спішське воєво-

дство для ведення бойових дій проти прихильників С.Лещинського, суперника Августа II в боротьбі за королівський престол. Взимку гетьманський штаб розміщувався в Бродах, а козацьке військо зимувало на квартирах у містечках і селах Східної Галичини. Протягом 1707-1708 рр. уся територія Червоної Русі контролювалася коронною армією А.Сенявського, яка була підкріплена Київським і Білоцерківським полками Гетьманської України.

Як дослідили Ф.Галійчук та Б.Барвінський, діяльність гетьмана України в еміграції П.Орлика також була пов'язана із західноукраїнськими землями. У березні 1722 р. він здійснив таємну подорож із Кракова через Коморно і Ходорів до Галича. Звідти через Угринів під Station Станіславом гетьман дістався до Покуття. Далі його шлях проліг до турецького кордону. Гетьман мав на меті дістатися Стамбула й провести там переговори щодо подальшої боротьби з Росією. Деякий час у Станіславі мешкали дружина Орлика Ганна з доньками.

Після першого поділу Речі Посполитої, який стався в 1772 р., майже вся територія Руського (без Холмщини), Белзького та західних районів Волинського і Подільського воєводств потрапила під владу Австрійської імперії. Габсбурзький уряд штучно об'єднав українські землі з польськими, Східну та Західну Галичину в єдине "Королівство Галіції і Лодомерії" з центром у Львові. Цікаво, що Австрія виправдовувала свою окупацію українських земель Галичини особливим меморіалом під назвою "Вивід прав угорської корони до Червоної Русі і до Поділля, так само, як чеської корони до князівства Освенціма й Затора". Історичне право династії Габсбургів на частину Західної

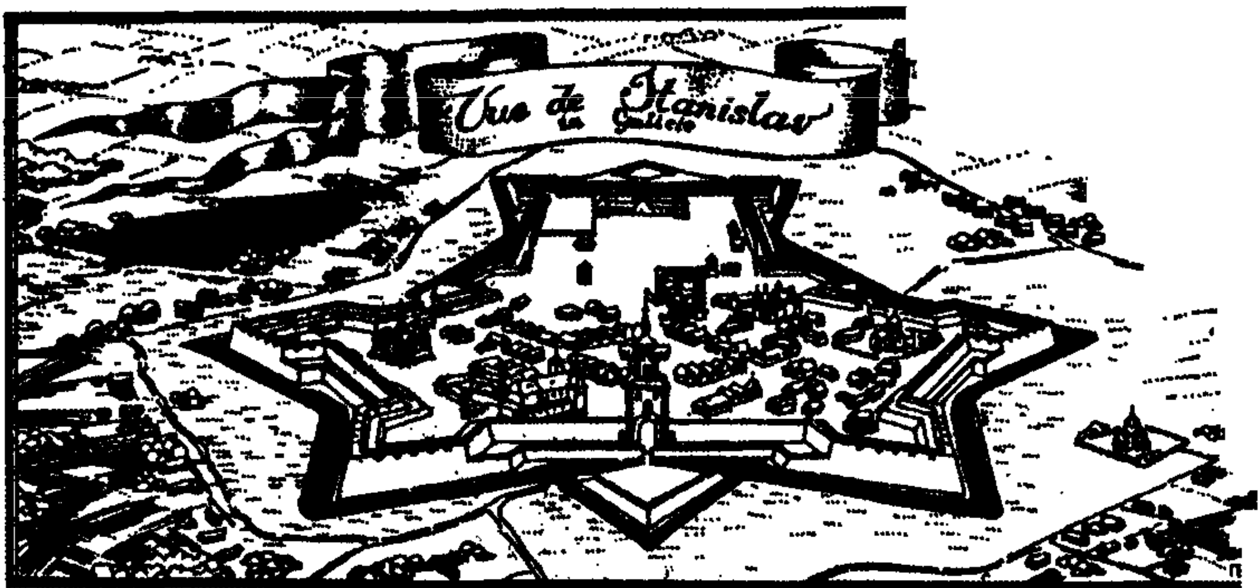

Рис. 57. Загальний вигляд міста-фортеці Станіслав у XVII ст. Малюнок-реконструкція Петра Ричкова.

України обґрунтовувалося тим, що колись ці землі протягом певного часу належали Чехії та Угорщині, корони яких згодом перейшли до австрійського імператора.

"ЗЕЛЕНА БУКОВИНА"

"Попід тоті полонини густі буковини", — співається в одній із українських пісень. Більшість вчених переконана в тому, що назва "Буковина" походить від назви "буковий ліс". Саме цей вічнозелений ліс вкриває значну територію між річками Серет і Прут, а також на північ від села Глібока. Буковина обіймає частину Карпат, Підкарпаття й Покутсько-Бессарабської височини, які розташовані між Головним Карпатським хребтом і долиною Дністра на українсько-румунському прикордонні.

На Півночі й Заході Буковина межує з Галичиною, на Сході й Південному Сході — з Молдавією, на Південному Заході — з Мармарощиною і Семиграддям. Власне Буковина складається з двох різних за природою регіонів — гірського на Південному Заході та рівнинного на Північному Сході. Перший, що його можна назвати Буковинськими Карпатами, є частиною Східних і Південних Карпат; другий — Буковинське Покуття — є частиною Підкарпаття і Покутсько-Бессарабської височини. Ці два регіони різняться між собою як геологічною будовою, рельєфом, ґрунтами й кліматом, так і своєрідними формами життя населення і господарством.

Крім того, на дві частини Буковину розділяє також етнографічна межа. Північна Буковина заселена переважно українцями, Південна — румунами.

Протягом кількох століть населення Північної Буковини зазнавало тяжкого гніту турецьких завойовників. Перебуваючи в складі Молдавського князівства, ці українські землі з 1514 по 1775 р. визнавали владу султанів могутньої Османської імперії. Залежність молдавських воєвод від Туреччини полягала в тому, що вони платили Стамбулові щорічну данину, яка постійно збільшувалася і до якої долучалася низка інших видатків. Затверджені султаном правителі Молдавії зобов'язувалися допомагати туркам у їхніх війнах з державами, що межували з країною. Також завойовники мали право на утримання своїх військових гарнізонів у молдавських містах.

Боротьбу за право володіти Молдавією вела також Річ Посполита. Зокрема, воєнні дії між Польщею і Туреччиною відбувалися й на території Буковини. У 1685 р. війська Яна III Собеського (серед них були

й українські козаки) перемогли турків у битві під Боянами, здобули Сучаву й збудували тут укріплення. Повертаючись із походу, польський король наказав забрати з Сучави мощі Святого Івана Нового й перевезти їх до Жовкви, де вони перебували до 1783 р., звідки за наказом цісаря Йосифа II повернулися на попереднє місце.

У XVIII ст. почала зростати геополітична міць Росії, яка стала боротися з Туреччиною за роль володаря Південно-Східної Європи. Однак і після російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Північна Буковина, згідно з умовами Белградського мирного договору (був укладений 18 вересня 1739 р.), все ще залишалася під владою Османської імперії. Адміністративно Буковина поділялася на три цінути — Чернівецький, Сучавський і Кіполунзький (підпорядковувався турецькому представництву в Ясах), а також мілітаризований округ — Хотинську рейю. Цінути поділялися на округи, які, в свою чергу, складалися з певної кількості громад.

Після завершення турецько-російської війни 1768-1774 рр. і підписання Кючук-Кайнарджійського миру в серпні 1774 р. до Чернівців вступили війська Австрійської імперії. Повне зайняття Буковини австрійськими підрозділами під проводом генерала Габрієля фон Сплені відбулося між 31 серпня і 3 вересня, коли були окуповані Серет, Сучава і Капукодрулуй. Наступного року в Стамбулі було підписано австро-турецьку конвенцію про остаточний перехід буковинських земель під владу Австрії. Від цього часу вони підпорядковувалися придворній військовій раді та генералітету військового командування "Галіції і Лодомерії". У 1774 р. віденський уряд наказав місцевому населенню скласти урочисту присягу на вірність австрійському імператору, що й було зроблено буковинцями протягом жовтня. Невдовзі губернатор запропонував цісареві Йосифу II приєднати Буковину до Галичини або поділити її на дві частини й північну, заселену українцями, прилучити до Галичини, а південну, з румунським населенням, — до Семиграддя. У 1786 р. військова адміністрація краю була замінена цивільним урядом на чолі з комісаром. Відтоді центром адміністративного управління Північною Буковиною стає місто Чернівці.

Згідно зі звітами австрійського командування, в 1775 р. в 253 буковинських містах і селах проживало 75 тис. чоловік. Місцеві жителі були дуже бідними, міста занепадали. За словами одного австрійця, Чернівці, Серет і Сучава "*мали нужденний вигляд*". Це й не дивно, адже в найбільшому буковинському місті — Чернівцях — на всі 278 родин не було жодного мурованого будинку.

Етнічний склад населення Буковини відзначався переважанням українців. Генерал Енценбург доповідав 14 лютого 1781 р., що

"на 23 000 родин, які живуть на Буковині, тільки 6000 справді волоських..." Про те, що українці становили більшість населення цього краю, свідчить і тогочасне повідомлення родовецького єпископа Доштея Херискула: *"... тому, що на Буковині більш як половина грецько-орієнтального населення говорить по-руському, то треба руських церковних книжок, які до нині впроваджувано з великими витратами із руських держав"*. Окрім українців (69 %) і румунів (близько 25%), у XVIII ст. тут проживало близько 800 єврейських сімей. В одному зі своїх листів буковинський губернатор писав, що вони є *"нещастям краю, нічого не роблять, а живуть з поту і праці християн. У їхніх руках вся торгівля, вони всюду орендарями і посесорами, а християни — їх піддані"*. Також на Буковині проживало 2 тис. поміщицьких і 118 купецьких вірменських родин, представники німецької, польської, угорської, словацької, циганської і грецької національностей.

Хоча стан освіти в Буковині не був високим, як порівняти з іншими землями, однак він дозволяв виховувати місцеву еліту. Одними з кращих церковно-освітніх закладів Буковини були у XVIII ст. митрополича школа в Сучаві, владична — в Родівцях, монастирська — в Путні.

КУЛЬТУРНО-ЦЕРКОВНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ

Уже через півстоліття після Берестейського унійного акту, в 1646 р., мукачівський православний єпископ В.Тарасович, висловлюючи бажання частини закарпатського духівництва, визнав церковну унію з Римом. За його наступника П.Ротошииського (1648-1676 рр.) на ужгородському синоді в 1652 р. до унійного процесу прилучилося все Західне Закарпаття. Осередком православ'я в Карпатській Україні залишалося Східне Закарпаття, де на Мармарощині в Грушівському монастирі до кінця 1730-х рр. утримувалися православні єпископи.

Так на Закарпатті постали дві культурно-церковні течії, що взаємно себе поборювали, але водночас створювали певні культурні цінності. Одним із найвизначніших представників православних був священик Михайло Андрелла-Оросвигівський. Здобувши освіту в європейських університетах, він наприкінці XVII ст. написав два ґрунтовні твори: "Оборона вірному человеку" й "Логос". Серед уніатських богословських письменників відзначався Мануїл Ольшовський, який у 1764 р. написав твір, в якому обґрунтовував ідею злуки східної і західної Церков.

Остання чверть XVIII ст. характерна великою активністю в церковно-культурному житті закарпатського регіону України. За єпископства Андрія Бачинського (1772-1809 рр.) резиденція греко-католицького єпископа переноситься з Мукачевого до Ужгорода. Від 1774 р. А.Бачинський, звільнившись від опіки католицького егерського єпископа, намагався об'єднати Закарпаття та Галичину в одну церковну провінцію й відновити галицьку митрополію. Однак на перешкоді цьому стала політика угорської влади.

Одна з найдавніших документальних згадок про місцеві школи датується 1671 роком, коли Йосип де Камеліс заснував у Мукачевому українську початкову школу й видав перші підручники. У 1774 р. вона стає духовною семінарією на зразок західноєвропейських церковно-освітніх закладів. Із конспекту лекцій доктора теології Арсенія Козака, який був учителем у монастирських школах, довідуємося, що там навчали слов'янсько-української граматики, поетики, риторики, астрономії, богословської філософії. Багато сил віддало закарпатське духівництво для створення в 1774 р. у Відні греко-католицької генеральної семінарії, яка отримала назву від церкви Св. Варвари — "Barbareum". Від самого початку тут було "заброньовано" 14 місць для вихідців із Галичини, 10 — із Закарпаття, 2 — з Пряшівщини. У "Barbareum" дістало освіту багато західноукраїнських священиків, які згодом провадили реорганізацію духівництва й засновували школи у львівській, ужгородській та перемиській дієцезіях. Також Закарпаття дало багато професорів до заснованого 1784 р. Львівського університету і спеціальної української школи ("Stadium Rutheum") при ньому. Це професор Віденського університету і "Stadium Rutheum" М.Шовницький (1754-1819 рр.), професор Львівського, Краківського і Петербурзького університетів П.Лодій (1764-1829 рр.), доктор Краківського університету і "Stadium Rutheum" І.Земанчик та інші. Закарпаття було батьківщиною ректора Петербурзького університету М.Балудянського (1769-1847 рр.) та директора відомого в Україні Ніжинського ліцею І.Орлая.

Першим літописцем історії закарпатського регіону був парох села Гукливе М.Гричаший (1758-1823 рр.). Його твір, написаний народною мовою, охоплює період з 1660 (висвітлений за давнішими джерелами) по 1819 рр. Історичною працею можна назвати студію ігумена мукачівського монастиря Й.Базиловича (1742-1821 рр.) під назвою "Коротка записка про фундацію Хведора Коріятовича". У праці, яка вийшла протягом 1779-1865 рр. і складалася з чотирьох частин, висвітлюється не лише історія головного закарпатського монастиря, а й минуле Закарпаття у зв'язку з історією інших земель України.

До Закарпаття надходило багато книжок із Правобережної України. Так, у 1727 р. з Володимира було привезено 530 псалтирів, у 1750 р. до карпатського краю надійшло 690 книжок (серед них 150 букварів). Поміж книжок, привезених на Мармарощину в першій половині XVIII ст., були 19 примірників "Ключа розуміння" І.Галятовського, 18 примірників "Євангелія Толкового", "Перло многоцінноє" Ставровецького, "Вінець Христов" А.Радивиловського та інші відомі українські видання.

Велику популярність серед освічених закарпатців мав перекладений з латинської на українську мову "Катихизис для науки Оугроруским людем". Цей переклад здійснив галицький священик І.Корицький, а саме видання побачило світ у 1698 р. в Тарнаві. Тут також видавалися твори Ю.Бізантія та М.Ольшовського, зокрема латинсько-український буквар. Крім того, М.Ольшовський у 1754 р. заснував друкарню у Великім Каролі, де надрукував угорсько-український катехізис і буквар. Православне духівництво видавало свої книжки в Грушеві, де було видрукувано "Пантекостаріон" ("Тріод на пятьдесятницю") і "Молитвослов". Майже всі книжки, які розповсюджувалися на Закарпатті в другій половині XVII-XVIII ст., за своїм змістом були церковними, хоча мали місце й видання світського характеру. Наприклад, у 1791 р. вийшла книжка М.Теодоровича "Врач домашній", що була написана українською мовою.

Значного розголосу на Закарпатті набували збірники релігійних і світських пісень. Окремі з них мали місцеве походження, але більшість належала до загальноукраїнського пісенного репертуару того часу. У піснях часто згадуються Київ, діяльність українських гетьманів, різні битви тощо. Так, у коритнянському збірнику знаходимо такі слова:

Гетьману Пану подай державу,
Всему рицарству вічную славу.

Дослідник цього збірника М.Лелекач відзначав: "... *те, що ці пісні у нас принялися без значної зміни, показує на єдність національного почування й на те, що наші предки жили тою культурою, яка витворилася за Карпатами*". До закарпатського варіанту загальноукраїнської пісні належала "Пісня воїнська козацька і турецька", в якій відображалися події, пов'язані із здобуттям Варни. Окремі пісні присвячувалися перемозі над турками у Віденській битві 1683 р., що в ній брали участь козаки.

Своєрідним явищем культурно-церковного розвитку Закарпаття була народна архітектура, представлена тут унікальними мистецькими

пам'ятками — дерев'яними церквами. На сході регіону панував так званий гуцульський тип церкви, в якому основний план творить рівнокам'яний хрест. Другий закарпатський тип — бойківський — має три чотирикутні зруби, вишикувані прямою лінією зі Сходу на Захід. Їхньою характерною рисою є також пірамідальна ступінчастість бань, що особливо було помітно на півночі Верховини. Тризрубний архітектурний тип ліг в основу й лемківських церков. Але, на відміну від бойківських, над фасадом вони мають високу стрілчасту вежу.

Місцеві майстри народної різьби прикрашали церкви іконостасами, свічниками, хрестами, трійцями з примітивним затинанням, вирізуванням та різьбленням. Крім відомих схематичних мотивів у формі клинців, зубчиків, кривульок, коліщат, на цих предметах можна було побачити пластичні зображення людей і рослин. На хрестах розміщувалися розп'яття, постаті ангелів та апостолів, на свічниках і трійцях — пластичні голівки ангелів та чотирилисті квіти. Найширше рослинне різьблення представлено в іконостасах.

У північній частині Закарпаття розвивається керамічне виробництво. Головними його центрами стали Селюш, Хуст і Ужгород. У Турянській долині зароджується поважний осередок декоративного ткацтва, який стає відомим далеко за межами України.

Оригінальним колоритом відзначається народний одяг Карпатської України, який, попри вікові чужоземні впливи, зберіг свій національний характер. Як у стилі одягу, так і у вишиванні (особливо — вишивках на чоловічих і жіночих сорочках) можна вирізнити чотири головні закарпатські типи: верховинський, турянський, мармароський і гуцульський. Загальний характер місцевих вишивок — геометричний. Геометричність мотивів передусім з'єднана з технікою вишивання, що наслідує ткання низом і заволікуванням. Ці дві техніки особливо виразні в околицях, де збереглися старовинні форми одягу, на Верховині й у Гуцульщині.

Й.ШУМЛЯНСЬКИЙ — ЛЮДИНА ЗАХОДУ І СХОДУ

Попри те, що цій людині присвятили свої ґрунтовні розвідки такі видатні українські науковці, як І.Франко і М.Андрусяк, її бурхливе життя і церковно-політична діяльність до цього часу хвилюють вітчизняних вчених. Адже ця неординарна особистість протягом більш ніж чверть віку завдяки своїм унікальним здібностям була своєрідним містком між православно-візантійською і католицько-латинською

Рис. 58. Йосип Шумлянський.

цивілізаціями. Таємно задекларувавши свій перехід до унії ще в 1677 р., він довго очолював одну з найбільших в Україні Львівську православну єпархію і лише в 1700 р. офіційно став греко-католиком.

Звичайно, цей вчинок можна оцінювати по-різному (як по-різному оцінюється й сама Брестська унія 1596 р.), однак не дослідивши причин, які рухали Иосипом Шумлянським (1644 -1708 рр.) в той складний для українського народу період, ми не зможемо дати відповіді на запитання: а ким же він був насправді — людиною "Заходу" чи "Сходу"?

Після смерті львівського єпископа Арсенія Желіборського (1667 р.) молодий 23-річний український шляхтич Й.Шумлянський за підсумками виборів серед львівського духівництва посідає престижну церковну посаду єпископа. "*Людина молода, енергійна, підприємлива і відважна до авантюрності; веселий, рухливий, сміливий, говіркий, при тому ж честолюбивий, відданий душею інтересам Речі Посполитої польської, при тому ж і руському народу і східній церкві*", — так характеризували його сучасники. Протягом 1669 - 1671 рр. Шумлянський отримує грамоти на підтвердження свого висвячення від александрійського патріарха Паїсія та царгородського православного владики Мефодія. Ще перед цим він отримав привілей на єпископство від польського короля Яна Казимира.

У ті ж роки Й.Шумлянський налагодив зв'язки з українським гетьманом П.Дорошенком. Він двічі зустрічався з ним у Чигирині, що викликало невдоволення варшавських кіл, які запідозрили його у змові з гетьманом проти Речі Посполитої. Але в своїх листах до нового короля Михайла Корибута львівський єпископ переконує польський уряд у своїй вірності, засвідчуючи, що він лише хотів прихилити непокірного Дорошенка до присяги Короні Польській. Через 20 років він встановлює контакти уже з гетьманом І.Мазепою. У своєму листі до нього він навіть заявив про свої наміри перейти в Лівобережну Україну для проведення переговорів щодо відмови Мазепи від протекції московського царя.

Однак "зоряний час" Й.Шумлянського настає з обранням на польський трон Яна III Собеського. З ним вони познайомилися ще під час Чуднівської кампанії 1660 р., коли Шумлянський був ротмістром панцирної корогви, а Я.Собеський — коронним хорунжим польських військ. Універсалом із Кракова від 6 лютого 1676 р. Ян III підтверджує єпископство Шумлянського й навіть доручає йому бути розпорядником адміністрації Київської митрополії та Києво-Печерської архімандрії, що свідчило про великий авторитет останнього.

7 березня 1677 р. на сеймі у Варшаві Й.Шумлянський приймає унію з рук уніатського митрополита К.Жоховського й відразу ж звертається з листом до папи римського Інокентія XI, прохаючи в нього дозволу бути таємним греко-католиком до часу, коли уніатською стане більшість монастирів Західної України. Папа римський відмовляє йому, однак, незважаючи на спротив найвищого католицького достойника, Шумлянський залишається православним єпископом. Він пропонує Яну III зібрати всіх православних та уніатів на спільний з'їзд, який мирно розв'язав би проблему їх подальшого співіснування. Крім того, він вимагає від короля низки привілеїв, котрі зрівнювали б українське

духівництво в правах із польським. По якімсь часі львівське православне духівництво звільняється від більшості обтяжливих податків і стацій.

З ініціативи Й.Шумлянського в січні 1680 р. відбувся православно-уніатський собор у Любліні. З огляду на відсутність біль-шості православного кліру цей з'їзд не мав великої ваги в тогочасному церковному процесі, хоча на ньому й було вироблено кілька важливих документів. Зокрема, Й.Шумлянський на прохання православної делегації мав відправити до короля декларацію, в якій зазначалося, що без згоди константинопольського патріарха православні не можуть приступати до жодних переговорів з уніатами. Водночас уніати на чолі з митрополитом К.Жоховським висловили згоду розглянути спірні питання. На Люблінському соборі виявилася двозначна роль Й.Шумлянського: перед королем і уніатським митрополитом він виступав як стійкий поборник унії, перед вищим православним духівництвом — як її одвічний ворог. Після особистих зустрічей з Яном III Собеським він переконує того у правильності свого таємного уніатства.

Через рік, уже на Варшавському сеймі, Й.Шумлянський і К.Жоховський подають папському нунцію спільну петицію під назвою "Способи згоди церкви", в якій виставлялися такі умови об'єднання православних з уніатами: надання права володіння парафією чи монастирем за згодою руського духівництва; правова охорона руських священиків; виняткова юрисдикція для єпископів над віруючими; підпорядкування ставропігійних братств єпископам; відміна податків для руських єпископств; урівняння в правах руського і латинського духівництва; депутатство для руських єпископів і архімандритів у церковному трибуналі; місце біля короля поміж католицьких зверхників.

Шумлянський подав також план упровадження унії в Україні. Він полягав у тому, що прийняття унії ним і його прибічниками мало б триматися в таємниці, бо українська шляхта і братства, дізнавшись про це, відмовилися б слухати єпископа. Пропонувалося також заборонити світським віруючим листуватись із закордонними адресатами, запрошувати на уніатські з'їзди православних і закладати нові монастирі для мандрівних ченців. Однак головним пунктом цього плану була вимога надати православним рівні права з католиками та уніатами, затвердивши це на сеймі й тим самим зацікавивши "схизматиків" у переході до унії. До речі, перше прохання Й.Шумлянського про урівняння в правах православного й католицького духівництва датується ще 1670 роком, коли король Михайло Корибут пішов йому назустріч і надав певні привілеї православній Церкві. Слід відзначити, що саме цілеспрямована діяльність львівського єпископа сприяла включенню до тексту польсько-московського "Вічного миру" 1686 р. статті, в якій говорилося:

"*... що його Королівська величність, не звелить чинити ніякого утяження й примусу до римської віри і до унії божим церквам єпископії Луцької, Галицької, Премишльської, Львівської... та всім людям* (православним — авт.), *що живуть у Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському*". Зважаючи на клопотання Й.Шумлянського, 10 липня 1686 р. Ян III Собеський видав універсал про звільнення українського духів-ництва королівських земель від усіх податей і повинностей, крім"поголовного податку".

У 1689 р. Шумлянський висилає з листами до Москви свого архідиякона П.Ломиковського. У посланнях до московського патріарха, царів Петра й Івана та княгині Софії він прохає, щоб ті підтримали православних віруючих у Польщі. Водночас скаржиться на київського митрополита Гедеона Четвертинського, нагадуючи, що той не був обраний православними Речі Посполитої. Цікаво, що Шумлянський навіть подавав скарги королю на уніатів. "*У своєму єпископстві всі монастирі й церкви православні обороняє й до унії не допускає*", — свідчили в 1694 р. прибулі до Москви ченці Крехов-ського монастиря.

Вдаючи перед католиками щирого уніата, а перед православними — незламного православного, Й.Шумлянський довго утримувався від офіційного прийняття унії. Саме тому універсалом від 6 листопада 1694 р. польський король наказав йому, іншим священикам, шляхті та міщанам Львівського єпископства в обов'язковому порядку прибути 16 грудня до Львова й прийняти там унію. І хоча на цьому з'їзді Й.Шумлянський спочатку переконував усіх схилитися перед волею монарха, він усе ж таки не відіслав до Варшави декларацію про прийняття унії, оскільки більшість присутніх виступила за збереження православної віри.

Після смерті в 1696 р. свого патрона Яна III Шумлянський у листі до новообраного київського митрополита Варлаама Ясинського пише, що зі смертю короля вмерла унія (!) , а він є "*сином правдивої церкви Божої православно-східної*". Це стало причиною оприлюднення представниками католицької й уніатської Церков таємного акта переходу Й.Шумлянського до греко-католиків. У березні-квітні 1697 р. він був внесений до луцького та львівського гродських актів. У відповідь на такі дії своїх ворогів львівський єпископ звертається до керівництва Апостольської столиці. Він вказував на те, що визнання ним влади папи римського призвело б до війни з Москвою і Гетьманщиною, а це викликало б руїну Речі Посполитої. Обіцяючи подати явну декларацію на найближчому сеймі, Шумлянський знову висунув певні умови, головна з яких полягала в утворенні в Короні Польській окремої галицької митрополії.

6 червня 1700 р. львівський єпископ Й.Шумлянський офіційно прийняв унію у варшавському костелі Капуцинів з рук примаса нунція Яна Антонія Давіа у присутності короля Августа II Сильного, всього складу сенату і великої кількості шляхти. Присутність найвищих осіб держави засвідчувала ту величезну роль, яку відігравала постать Шумлянського у планах католицького Заходу щодо унії в Україні.

Після того, як Август II універсалом від 15 червня 1700 р. зрівняв у правах греко- і римо-католиків, більшість православних Львівського єпископства прийняла унію, хоча в обороні православ'я залишалися Львівське ставропігійне братство та більшість монастирів західноукраїнських земель. Однак і після явного прийняття унії Й.Шумлянський стояв на сторожі прав українського духівництва, сильніше, ніж перед тим, виступаючи проти прийняття греко-католиками латинських обрядів.

З одного боку, Шумлянський запевняв папу римського й польського короля в прихильності до унії та пропонував плани її впровадження, з другого — звертався до московського патріарха й царя з проханням підтримати православних у Польщі. Які з його запевнень були більш щирими, важко сказати, однак не підлягає сумніву таке: заслуга неспокійного єпископа, за словами І.Франка, полягає в тому, "*що він був першим православним єпископом, який виразно і переконливо представив польському уряду його обов'язки поглядом православного духовенства, перед усім нижчого*". Вся діяльність Й.Шумлянського була спрямована на оборону прав української Церкви, впливала на зменшення суперечностей між православними і католиками й сприяла порозумінню мікатолицьким Заходом та православним Сходом.

ВИСНОВКИ

Викладений нами конкретний історичний матеріал, на наш погляд, переконливо свідчить про те, що, незважаючи на ворожу щодо українців політику урядів Речі Посполитої й Московії, а також Османської імперії та Кримського ханства в досліджуваний період і далі існувала самобутня козацька держава — Гетьманська Україна. Документи свідчать про те, що відбувалися значні позитивні зрушення в царині культурно-національного та релігійного життя, в сільському господарстві, промисловості та торгівлі. Зокрема, завдяки праці безпосередніх виробників помітно зросли посівні площі, поширилося застосування окремих технічних, культивування нових овочевих і фруктових культур, поліпшувалося виробництво полотна, вдосконалювалося скотарство, з'явилися нові технології в промисловості. Водночас міжнародна ситуація не сприяла становленню державних інститутів на Правобережжі, не кажучи вже про західноукраїнські землі. Ще більше ускладнювали становище в країні внутрішній розбрат і перманентні чвари серед соціальної еліти, насамперед — серед старшинської верхівки. Протягом останньої чверті XVII-XVIII ст. були скасовані найголовніші здобутки Національно-визвольної війни, розпочатої Великим Богданом: українська державність, економічна самостійність Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя, відносна свобода військового стану. Натомість в усьому обсязі відновилося кріпосне право, розпочалося обезземелення посполитих. На гірше змінилися умови суспільно-політичного життя.

На Лівобережжі й Слобожанщині, частково на Правобережжі склалася ієрархічна структура суспільства, яке очолили кілька десятків старшинських родів. Найбільш впливові їхні представники ревно трималися за ідею станової корпоративної замкнутості, недоторканності прав і привілеїв козацької верхівки. Спроба встановити суворі "рамки" для різних груп населення Гетьманщини особливо чітко виявилася в процесі складання унікального збірника законодавчих актів з промовистою назвою "Права, по которым судится малороссийский народ".

Слід зазначити, що в цей період поглибилися соціальна диференціація та майнова нерівність серед козацтва, котре протягом певного часу користувалося перевагами, як порівняти з посполитими: особистою незалежністю, юридичним правом на успадкування землі й майна, підпорядкуванням своєму судочинству тощо. На кінець XVIII ст. в десятки разів зросла кількість козаків, які за своїми економічними можливостями вже нічим фактично не відрізнялися від залежних селян чи

міщан. Вони так само, як і останні, виконували обтяжливі повинності на користь держави та можновладців. Царський уряд зробив усе можливе для того, щоб знищити вільні й могутні збройні сили України — гарантію збереження національного автономного устрою. Крім того, козаки, які неодноразово виступали за розвиток буржуазних відносин (орендування, чумакування, конкуренція в економіці й відміна монополій, недоторканність земельних володінь і т. ін.), становили відверту загрозу чинним консервативним порядкам, встановленим Москвою і Санкт-Петербургом.

Глибокі зміни сталися також у духовному житті українців. Їх зумовили як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Зокрема, тенденції до закріпачення, русифікація місцевої еліти, скасування принципів автономії гальмували розвиток науки і культури, зводили нанівець державницькі устремління й саму ідею республіканського устрою. На побут і звичаї Гетьманської України дедалі помітніше впливали нововведення в Московії, частково Польщі, інших сусідніх країнах. Проте навіть за цих складних обставин діяло власне судочинство й існували характерні норми поведінки, ознаки в одязі, харчуванні, зовнішньому вигляді людей. Протягом досліджуваного періоду стався принциповий перехід від старої української мови до нової, літературної, а в письменстві виразніше виявилася народно-розмовна основа. У духовному формуванні національних кадрів провідну роль відігравали місцеві школи та освіта. Світська тематика впевнено витісняла засади суто релігійної ідеології. Зародився і розвинувся неповторний за своїм колоритом український театр. Видатні вчені, діячі культури й освіти, вихованці Києво-Могилянської колегії (академії), Чернігівського, Харківського і Переяславського колегіумів, Львівського університету та інших навчальних закладів — С.Полоцький, Ф.Прокопович, Г.Сковорода, М.Гнєдич, В.Барський (Григорович-Барський), Й.Шумлянський та інші — стали визнаними на лише в Російській державі, а й далеко за її межами.

На становищі корінних жителів прямо позначалася й зовнішня політика Московії. Адже майже безперервні війни, що їх вона вела, підривали людські ресурси, обмежували можливості народного господарства. Геноцид, запроваджений Петром І, а згодом продовжений іншими російськими імператорами на українських землях, породжував космополітизм, руйнував віру національних кадрів у власні сили. Кожна поразка царату підривала й міжнародний авторитет України як союзниці Московії.

Визвольні змагання, гостра боротьба за булаву серед старшини, масові вибухи протесту проти соціального гноблення не раз призводили

до суспільно-політичної та економічної кризи в окремих регіонах. Таке поширене явище, як "шукання козацтва", давало представникам найбільш експлуатованих верств суспільства деяку надію на "відновлення" своїх "давніх" прав, здобутих зброєю у роки Хмельниччини, коли, на їхню думку, всі стали рівноправними. Географічно виступи проти соціального гніту охопили всю Україну, але найінтенсивніше вони спалахували в тих регіонах, де населення зазнавало найбільших утисків: на Лівобережжі, Правобережжі, західних територіях, дещо згодом — на Слобожанщині та Запорожжі. Руйнівні елементи, притаманні будь-якій боротьбі, ускладнювали більш високу самоорганізацію українців, хоча їхні тривалі визвольні змагання лише підтверджували природну міцність народного характеру.

Остання чверть XVII й майже все XVIII ст. минули в неперервній боротьбі народу Правобережної України за возз'єднання з Лівобережжям. Єдину "*власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну*" "правобережних" і "лівобережних" українців закликали відстоювати їхні ватажки — І.Самойлович, І.Мазепа, П.Полуботок, І.Скоропадський, А.Могила, П.Орлик та інші. Але реальність життя була зовсім іншою. Розколота Українська держава до кінця XVIII ст. поступово перетворилася в провінційні частини інших країн. І все ж ідея незалежної України й далі жила серед наступних поколінь і відродилася через багато років уже за зовсім інших історичних обставин.

More than 100-year path (from 1676 up to the end 18 cent.) in the development of Hetman Ukraine is considered in the book on the basis of new-discovered authentic documents in Record Offices in Kyiv, Lviv, Warsaw, Krakow, Moscow and Sant-Petersburg, and also on analysis of already published scientific works by scientists of our country and foreign.

Authors re-comprehend the activity of the authorities of Hetman country, objectively submitting the portraits of such Ukrainian hetmans, as I.Samoilovych, I.Mazepa, I.Skoropadkyi, P.Polubotok, P.Orlyk, D.Apostol, K.Rozumovskyi. The materials about Hetmans government of the right-bank Cossacks leaders – Y.Hohol, S.Kunytskyi, A.Mohyla, H.Hryshko, S.Samus are published for the first time. Moreover, the activity of national-liberation movement's helmsmen of the 18th cent. – S.Palyi, M.Zalizniak, I.Honta, O.Dovbush and others – is elucidated.

In work the author's interpretation of affairs is submitted, a number of new conceptions is offered. Social-political and economic life of the Left-Bank, Right-Bank, West and Slobodian Ukraine is explored on the concrete facts of final quarter 17 - 18 cent., the evolution of state idea and state-forming process of "Cossacks age" is tracing. Special place is assigned to the indicative role of Zaporozhian Sich in the affairs of those days. An interesting facts are given about quantitative and ethnic complement of the population in different regions of Ukraine, the general tendencies of demographic changes, the directions of colonial movements and migrations are elucidated, the essence and significance of the legal norms in Cossacks state are revealed.

Authors' attention is concentrated on the exploration of the following central problems in national history: the foreign-policy relations of Ukrainian Cossacks state with European countries; the question about inclusion of Ukraine into the system of political-cultural centres in the world; the verification of the state borders and frontier territory; the influence of geopolitical factor on the internal political processes; peculiarities concerning Ukraine in the politics of Central, Eastern and South-Eastern Europe countries etc.

Significant place is assigned in the book to the culture and religion problems, after all it was Ukraine of 17th cent. that became a kind of cultural "window into Europe" for Russian Empire. The bright "baroque" epoch in spiritual life in Ukraine of that times is explored, biographies of the most outstanding its representatives are submitted.

1. Карта України кінця XVII - початку XVIII ст. роботи Баптіста Хоманно. З фондів Ягеллонської бібліотеки Кракова (Польща) 10-11, 20-21
2. Гетьман Іван Самойлович 23
3. Гетьман Іван Мазепа 24
4. Гетьманська булава, перначі й нагородна козацька зброя. XVII-XVIII ст. 11, 26-27
5. Козацькі печатки й порохівниці 28-29
6. Гетьман Іван Скоропадський 31
7. "Гетьманша" Анастасія Скоропадська 32
8. Місто Батурин. З гравюри XVIII ст. 33
9. Запорожці 12, 35
10. Василь Кочубей 37
11. Наказний гетьман Павло Полуботок 47
12. Гетьман Данило Апостол 49
13. Гетьман Кирило Розумовський 54
14. Микільський собор у Києві. Кінець XVII ст. 59
15. Преображенський собор у м.Ізюм на Харківщині. 1684 р. 65
16. Воскресенська церква в м. Суми. 1702 р. 72
17. Селянин 12, 80
18. Міщанин 12, 94
19. Гетьман. Полковник. Шляхтич 13, 98
20. Сотник. Канцелярист 102
21. Козак-підпомічник 13, 108
22. Виборний козак 13, 109
23. План зимівника запорожця Микити Коржа. XVIII ст. 118
24. Робота мулярів. XVII ст. 118
25. Волинка (дуда, коза, баран, міх) — народний духовий музичний інструмент XVI-XVIII ст. 121
26. Зима. Весна. З гравюри до "Календаря" видання Києво-Печерської друкарні. 1726 р. 122-123
27. Літо. Осінь. З гравюри до "Календаря" видання Києво-Печерської друкарні. 1726 р. 124-125
28. "Малоросійські" типи жінок заможних верств 14, 129
29. Селянки 14, 130
30. Міщанки 14, 131
31. Штоф 133

32. Георгій (Григорій) Кониський 137
33. Феофан Прокопович 139
34. Лазар Баранович 141
35. Григорій Сковорода 142
36. Києво-Могилянський колегіум (академія) 144
37. У бібліотеці Переяславського колегіуму. Сучасне фото 15, 148
38. Будинок, в якому містився Чернігівський колегіум. XVIII ст. 153
39. Пам'ятник на могилі кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка 157
40. Полтавська баталія. З гравюри XVIII ст. 167
41. Козацькі гармати 169
42. "Прелестное письмо" отамана М. Голого — ватажка народного руху. 1708 р. 173
43. Українські плуги 197
44. Гетьман Юрій Хмельницький 214
45. Турецький сіпаг XVII ст. 216
46. Татарський вершник кінця XVII ст. 220
47. Запорозький козак 223
48. План Кам'янця-Подільського. XVII ст. 227
49. Кам'янець-Подільська фортеця. Фото XIX ст. 228
50. Портрет наказного гетьмана Правобережної України Євстафія (Остапа)
Гоголя (?). XVII ст. 16, 235
51. Я.Ф.Кульчицький з "Реляцією" про Віденський похід 238
52. Битва під Парканами 1683 р 243
53. Медаль польського короля Августа II. 1699 р. 252
54. Морський прапор Війська Запорозького. XVIII ст. .256
55. Сеймик у Речі Посполитій 270
56. Вбрання польської шляхти XVII ст. Худ. Я.Матейко 15, 273
57. Загальний вигляд міста-фортеці Станіслав у XVII ст. Малюнок-реконструкція
Петра Ричкова 280
58. Йосип Шумлянський 287

Джерела

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 5-ти т. — СПб., 1851-1853. — Т.4,5.
Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею: в 15-ти т. — СПб., 1863-1892. — Т.1-15.
Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 35-ти т. — К., 1859-1914. — Т.1-35.
Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. — К., 1970.
Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. — М., 1858. — Ч.1; 1859. — Ч.2.
Acta historica res gesfos Poloniae illustrantia. — Krakow, 1880-1883. Vol. 2 — P. 1,2.
Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. 4-7.

Авторські видання та збірники

Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1938.
Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993.
Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969.
Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) — М., 1990.
Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1990.
Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть. — К., 1981.
Борисенко В. Курс української історії. — К., 1997.
Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.
Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994.
Волошин І. Джерела народного театру на Україні. — К., 1960.
Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: в 2-х т. — К., 1991.
Голобуцький В. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970.
Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1987.
Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII- першої чверті XVIII ст. — К., 1995.
Грабовецький В. Гуцульщина XIII - XIX століть. — Львів, 1982.
Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти т., 12-ти кн. — К., 1991-1998.
Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991.
Гуржий А. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986.

Гуржій О. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII-XVIII ст.). — К., 1994.
Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996.
Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991.
Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII- початку XVIII ст. — К., 1959.
Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. — К., 1993.
Ефименко А. История украинского народа. — К., 1990.
Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1993.
Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К., 1997.
Заруба В. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993.
Заставний Ф. Географія України. — Львів, 1994.
Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII ст. — К., 1929.
Іларіон. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви: в 2-х т. — Вінніпег, 1982.
Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.
Історія України в особах IX-XVIII ст. — К., 1993.
Історія України: нове бачення. — Т.1-2. — К., 1995.
Історія українського війська. — Львів, 1992. — Т.1; 1996. — Т.2.
Карпатська Україна: географія - історія - культура. — Львів, 1939.
Квітковський А., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. — Париж, 1956.
Коваленко О. Павло Полуботок — політик і людина. — Чернігів, 1996.
Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). — К., 1996.
Козацькі січі (Нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). — К., Запоріжжя, 1998.
Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963.
Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. — К., 1991.
Крижанівський О. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. — К., 1991.
Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. — К., 1992.
Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992.
Липинський В. Релігія і церква в історії України. — Львів, 1933. — Ч.2.
Литвиненко М. Джерела з історії України XVIII ст. — Харків, 1970.
Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII - 60-е годы XVIII ст. — К., 1971.

Модзалевский В. Малороссийский родословник: в 4-х т. — К., 1908-1914.
Огієнко І. Історія українського друкарства. — К., 1994.
Огієнко І. Українська культура. — К., 1991.
Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.). — К., 1995.
Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII-XVIII ст.). — К., 1997.
Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). — Львів, 1967.
Пономарьов О. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971.
Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. — К., 1988.
Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. — Харьков, 1964.
Смолій В. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). — К., 1985.
Смолій В., Гуржій О. Як і коли почала формуватися українська нація. — К., 1991.
Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993.
Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея в XVII-XVIII ст.: проблеми зародження, формування, реалізації. — К., 1997.
Станіславський В. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. — К., 1996.
Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-х - 80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996.
Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993.
Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К., 1993.
Українське бароко та європейський контекст. — К., 1991.
Українська народність. Нарис соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.
Ульяновський В., Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: в 3-х кн. — К., 1994.
Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). — К., 1996.
Федорів Ю. Історія церкви в Україні. — Торонто, 1967.
Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: в 3-х т. — К., 1990. — Т.1; 1990. — Т.2; 1991. — Т.3.
Kaminski A. Republic us Autocracy. Poland - Lithuania and Russia 1686-1697. — Cambridge, 1993.
Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. — Warszawa, 1994.
Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w. — Wr., War., Kr., 1963.
Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1696.— Warszawa, 1994.

ЗМІСТ

Вступ 5

Розділ перший.
Суспільно-політичне й економічне життя українців під впадою двоглавого орла 17

§1. Україна за гетьманування І.Мазепи та І.Скоропадського 18
ВТРАТА ЗДОБУТКІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 18
ПОЛІТИЧНА ВЛАДА І НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО 25
ПОЛІТИЧНІ ВИГНАНЦІ 38
ЗАПОРОЖЦІ НА ШЛЯХУ ДО ПОВЕРНЕННЯ 42

§2. Ліквідація гетьманства 46
ПАВЛО ПОЛУБОТОК І ДАНИЛО АПОСТОЛ 46
МІЖГЕТЬМАНСТВО 52
ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН 53
СПРАВИ ЦЕРКОВНІ 58

Розділ другий.
Від Дніпра до Московії й "Турської сторони": землі та люди 63

§1. Регіони та етнічні групи 64
РЕГІОНАЛЬНІ НАЗВИ 64
НА ЛІВОМУ БЕРЕЗІ ДНІПРА 67
НА СЛОБОДАХ 71
ЖИТЕЛІ ПІВДНЯ 76

§2. Посполиті 79
ПРИВАТНІ Й МОНАСТИРСЬКІ "ПІДДАНІ" 79
РАНГОВІ, МАГІСТРАТСЬКІ Й ВІЛЬНІ СЕЛЯНИ 85
ПРОМІЖНІ ГРУПИ 88
МІЩАНСТВО 93

§3. Соціальна еліта і "городове" козацтво 97
СТАРШИНА І ШЛЯХТА 97
ДУХІВНИЦТВО 103
РЯДОВІ КОЗАКИ 105

Розділ третій.
Духовне життя українців 113

§1. Традиції та побут 114
НОРМИ ПОВЕДІНКИ 114
ЗВИЧАЇ ТА ПОБУТ 117
ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД І ЇЖА 127

§2. Своєрідність культурного розвитку 135
МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ Й НОВІ ЯВИЩА В ЛІТЕРАТУРІ 135
"БРАМА МУДРОСТІ Й УЧЕНОСТІ" 143
УКРАЇНЦІ Й ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ 150

Розділ четвертий.
У війнах і визвольній боротьбі. Соціальні протести 155

§1. Воєнні походи і народні рухи кінця XVII - початку XVIII ст.
Українці в Північній війні 1700-1721 рр. 156
КРИМСЬКА І АЗОВО-ДНІПРОВСЬКА КАМПАНІЇ. ПОВСТАННЯ 156
ВІД НАРВИ ДО ПОЛТАВИ 161
НА ЧОЛІ З НОВИМ КЕРМАНИЧЕМ 166
БУЛАВІНЦІ В УКРАЇНІ 171

§2. Останні "лицарі свободи" 175
КОЗАКИ — ВОЇНИ ІМПЕРІЇ 175
"КОРИТИСЬ НЕ БУДЕМО!" 180
"ДИЯВОЛЬСЬКИЙ ПЛІД" — ГАЙДАМАКИ 184

Розділ п'ятий.
Правобережна та Західна Україна в останній чверті XVII-XVIII ст. 191

§1. Історико-географічний опис 192
"ТОГОБІЧНА" СТОРОНА: ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНА 192
КРАЇНА "МОЛОЧНИХ РІК" 194
МІЖ "ЧОТИРЬОХ ВОГНІВ" 198

§2. У сфері інтересів сусідніх країн .201
МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС ПРАВОБЕРЕЖЖЯ .201
ПОЛІТИКА І.САМОЙЛОВИЧА ТА І.МАЗЕПИ Й РОЛЬ МОСКВИ .207
"УКРАЇНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО" В ТУРЕЦЬКИХ ПЛАНАХ .213
"КОЗАЦЬКИЙ" КОРОЛЬ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ У XVIII СТ. .221
ПІД ІНОЗЕМНОЮ ВЛАДОЮ .226

§3. Козацька держава та визвольні рухи .230
"ВІД ДНІПРА ДО СЛУЧІ" .230
ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА .233
УКРАЇНЦІ У ВІДЕНСЬКІЙ БИТВІ 1683 р. "КОМПУТОВЕ" ВІЙСЬКО .241
ПОЛКОВНИК С.ПАЛІЙ .247
ПИЛИП ОРЛИК У БОРОТЬБІ ЗА ПРАВОБЕРЕЖЖЯ .255
ВІД КОЗАКІВ ДО ГАЙДАМАКІВ, "КОЛІЇВ" ТА ОПРИШКІВ .259

§4. Економічне життя та суспільний устрій .262
"ПУСТИННЕ ПОЛЕ" .262
МАГНАТИ І СЕЛЯНИ .266
СЛОБОДИ ТА КОЗАЦЬКІ ЗЕМЛІ .269
ЕТНОСОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ .272
МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ .275

§5. На захід від Дніпра .277
"ЧЕРВОНА РУСЬ" .277
"ЗЕЛЕНА БУКОВИНА" .281
КУЛЬТУРНО-ЦЕРКОВНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ .283
Й.ШУМЛЯНСЬКИЙ — ЛЮДИНА ЗАХОДУ І СХОДУ .286

ВИСНОВКИ .292

RESUME .295

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ .296

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА .298